

T C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ ANABİLİM DALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ORTAÖĞRETİMDE ORTADOĞU
COĞRAFYASI VE ALİ TEVFİK BEY'İN MUFASSAL MEMÂLİK-İ
OSMANİYE COĞRAFYASI'NDA ORTADOĞU**

Yüksek Lisans Tezi

ÖMER CEYHAN

İSTANBUL-2019

T C

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

ORTADOĞU VE İSLAM ÜLKELERİ ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

ORTADOĞU COĞRAFYASI VE JEOPOLİTİĞİ ANABİLİM DALI

**II. MEŞRUTİYET DÖNEMİ ORTAÖĞRETİMDE ORTADOĞU
COĞRAFYASI VE ALİ TEVFİK BEY'İN MUFASSAL MEMÂLİK-İ
OSMANİYE COĞRAFYASI'NDA ORTADOĞU**

Yüksek Lisans Tezi

DANIŞMAN

Doç. Dr. ALİ BALCI

İSTANBUL-2019

T.C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
ORTADOĞU ARAŞTIRMALARI ENSTİTÜSÜ

TEZ ONAYI

Enstitümüz Ortadoğu Coğrafyası ve Jeopolitiği Anabilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi 508615010 no'lu Ömer CEYHAN'ın hazırladığı "*II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası ve Ali Tevfik Bey'in Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası'nda Ortadoğu*" konulu yüksek lisans tezi ile ilgili tez savunması ve sözlü sınavı Lisansüstü Eğitim-Öğretim ve Sınav Yönetmeliği'nin 16. maddesi uyarınca 10/05/2019 tarihinde saat 13:30'da yapılmış sorulara sorulara alınan cevaplar sonucunda adayın tezinin KABÜLÜ ne ÖYBİRLİĞİ OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	KANAATI	İMZA
Doç. Dr. Ali BALCI	Kabül	
Doç. Dr. Münür Bilgili	Kabül	
Doç. Dr. Mustafa SAĞDIÇ	Kabül	

Yukarıdaki jüri kararı Enstitü Yönetim Kurulu'nun 10/05/2019 tarih ve 2019/13-06 sayılı kararı ile onaylanmıştır.

Prof. Dr. Ahmet TABAKOĞLU
Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları
Enstitüsü Müdürü

-Tez Onayı 3 iş günü içinde ıslak imzalı 3 (üç) kopya halinde Enstitüye teslim edilmelidir.

BEYAN FORMU

Bu tezin kendi çalışmam olduğunu, planlanmasından yazımına kadar hiçbir aşamasında etik dışı davranışımın olmadığını, tezdeki bütün bilgileri akademik ve etik kurallar içinde elde ettiğimi, tez çalışmasıyla elde edilmeyen bütün bilgi ve yorumlara kaynak gösterdiğimi ve bu kaynakları kaynaklar listesine aldığımı, tez çalışması ve yazımı sırasında patent ve telif haklarımı ihlal edici bir davranışımın olmadığını beyan ederim.

20/04/2019

Ömer CEYHAN

İmza

ÖZGEÇMİŞ

1983 yılında Kahramanmaraş ili, Elbistan ilçesinde dünyaya geldim. İlk, orta ve lise eğitimimi memleketimde, yükseköğrenimimi 2005 yılında Bursa Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Kültürü ve Ahlak Bilgisi Öğretmenliği Bölümünde tamamladım. Mardin ve İstanbul illerinde öğretmenlik ve okul yöneticiliği görevlerinde bulundum. Halen Mili Eğitim Bakanlığına bağlı bir okul da yönetici olarak görev yapmaktayım. Evli ve iki çocuk babasıyım.

ÖNSÖZ

Ortadoğu coğrafyası; dini, tarihi ve kültürel olarak birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, kadim medeniyetlerin doğduğu bölgedir. Bölgenin son büyük imparatorluğu Osmanlı Devleti'nin bakiyesi olan Türkiye Cumhuriyeti için Ortadoğu coğrafyası, birçok yönden önem arz etmektedir. Özellikle tarihi ve kültürel bağlarla bağlı olduğumuz bu coğrafyanın bir zamanlar hâkimiyetimiz altında bulunması, bizler için tanınması gereken bir coğrafya olmasının yanında; konumu, sahip olduğu kaynakları ve insan gücü potansiyeli bakımından stratejik önemi sebebiyle ayrıca dikkatle takip edilmesi gerekmektedir.

Ortadoğu'nun Osmanlı hâkimiyetinden çıkışından yüz yıl sonra, imparatorluk bakiyesi bu toprakların yeni kuşaklara tanıtılarak, onlara yeni ufuklar açmak bizler için değerli görülmektedir. Değer atfettiğimiz bu anlayıştan hareketle; çalışmamızda I. Dünya Savaşı ile elimizden çıkan Ortadoğu Coğrafyasının, "II. Meşrutiyet Devri ortaöğretim kurumlarında okutulan coğrafya müfredatında ele alınışı" incelenmiş olup; ortaya çıkan tez, Ortadoğu Coğrafyasının yüz yıl öncesini merak eden okuyucuların ve kıymetli araştırmacıların incelemesine sunulmuştur.

Araştırmamız dört bölümden oluşmaktadır. Çalışmamıza Osmanlı eğitim sistemi ve eğitim kurumları incelenerek başlanmış, ortaöğretim coğrafya müfredatı ve bu müfredata dâhil olan Ortadoğu Coğrafyası incelenerek devam edilmiştir. Son bölümde ise ortaöğretim kurumlarında, Memalik-i Osmaniye başlığı altında anlatılan Ortadoğu bölgesinin Fiziki, Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası, Miralay Ali Tevfik Bey tarafından yazılan "Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası" kitabı merkez alınarak incelenmiştir.

Bu çalışmamda, yüksek lisans eğitimi ve tez döneminde her zaman desteklerini esirgemeyen değerli hocam ve tez danışmanım Doç. Dr. Ali BALCI 'ya çok teşekkür ederim. Ayrıca çalışmalarım boyunca her zaman sabırla yanımda olan eşim Havva CEYHAN ve dostum Mahmut KALKAN'a şükranlarımı sunarım.

15.04.2019

Ömer CEYHAN

ÖZET

Dünyanın kalbi konumunda olan medeniyetler beşiği Ortadoğu Coğrafyası, geçmişten bugüne süregelen sahip olduğu jeopolitik ve stratejik konumuyla dünya coğrafyasının en değerli bölgesi olmuştur. Bu yönüyle Ortadoğu, tarihin her devrinde çatışmaların merkezi haline gelmiş; nihayetinde Osmanlı hâkimiyeti süresince sükûn bulmuştur. I. Dünya Savaşına kadar önemli bir kısmı Osmanlı Devleti'nin hâkimiyeti altında olan Ortadoğu, tarihi-kültürel birikimi ve coğrafi zenginlikleri ile medeniyetimizin ana damarlarını oluşturmaktadır.

Ortadoğu'nun coğrafi özelliklerinden hareketle oluşturduğumuz çalışmamızın merkezini II. Meşrutiyet Dönemi ortaöğretimde Ortadoğu coğrafyasının ele alınışı oluşturmuştur. Bu amaca ulaşabilmek için araştırmamızda nitel araştırma yöntemi ve doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Bu doğrultuda çalışmamıza altyapı oluşturmak üzere öncelikle Osmanlı eğitim sistemi ve kurumları araştırılmıştır. Bu kurumlarda okutulan coğrafya müfredatı ayrıntılı olarak ele alınırken, Osmanlı'nın coğrafya konusunda yaptığı çalışmalara da ayrıca yer verilmiştir. Ortadoğu Coğrafyasının coğrafi özellikleri ise, Ali Tefvik Bey tarafından dönemin ortaöğretim kuramlarında okutulmak üzere hazırlanmış olan “Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası” kitabı özelinde incelenmiştir. Osmanlı vilayet sistemine göre hazırlanmış olan bu kitaptaki verilere göre bugünkü Ortadoğu ülkelerinin sınırları da dikkate alınarak araştırma başlıkları oluşturulmuştur. Kitapta yer verilmeyen İran inceleme dışında bırakılırken diğer Ortadoğu ülkelerinin coğrafi özellikleri, fiziki, beşerî ve ekonomik coğrafya ana başlıkları altında ele alınmıştır. II. Meşrutiyet Devri ortaöğretim kurumlarındaki coğrafya müfredatı içerisinde incelediğimiz Ortadoğu Coğrafyasının, bu kurumlarda müstakil bir ders olarak okutulmadığı görülmüştür. Ortadoğu, Memalik-i Osmaniye içerisinde Osmanlı'nın asli unsuru olarak kabul edilmiş ve Osmanlı Coğrafyasının anlatıldığı, genellikle Memalik-i Osmaniye adıyla hazırlanmış kitaplarda öğretilmiştir. İncelediğimiz “Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası” kitabı ise Ortadoğu'nun coğrafi özellikleri hakkında geniş bilgiler verirken söz konusu bölgeyi daha çok tasvir etmekle yetinmiştir.

Anahtar Kelimeler: Ortaöğretim, Coğrafya, Memâlik-i Osmaniye, Ortadoğu.

ABSTRACT

Geography of the Middle East, the cradle of civilizations being the heart of the world, has become the most valuable region of the world in terms of its geopolitical and strategic position and its importance. This feature of the Middle East has made the region the center of the conflicts in every period of history, and finally the Middle East has found the silence during the Ottoman rule. The Middle East, which was under the domination of the Ottoman Empire until World War I, constitute the main veins of our civilization in terms of its historical, cultural and geographical features.

As we compose our research from the Middle Eastern geographical features, the focus of our study is on the Middle East Geography in secondary schools. In order to reach this goal, qualitative research method and document analysis technique were used. In this direction, firstly the Ottoman education system and institutions were researched in order to create a infrastructure for our work. While the geography curriculum taught in these institutions is discussed in detail, the studies of the Ottoman Empire on geography are also included. The geographical characteristics of the Middle East Geography were studied by Ali Tevfik in the book *Ali Geography of Mufassal Memalik-i Osmaniye* utul which was prepared for secondary school theories. According to the data of this book prepared according to the Ottoman provincial system, research topics have been formed by taking into consideration the borders of today's Middle East countries. Iran, which is not included in the book, is excluded from the study and the geographical characteristics of other Middle Eastern countries are discussed under the main headings of physical, human and economic geography. II. It is observed that the Middle East Geography which we studied within the geography curriculum in Secondary Education Institutions in Secondary Education Institutions was not taught as an independent course in these institutions. Middle East, *Memalik-i Osmaniye* was considered as the essential element of the Ottoman Empire and Ottoman Geography is described in the book, usually called *Memalik-i Osmaniye* was taught in the book. The book *le Geography of Mufassal Memalik-i Osmaniye* ”, which we have examined, gave extensive information about the geographic features of the Middle East.

Keywords: Secondary Education, Geography, *Memâlik-i Osmaniye*, Middle East

KISALTMALAR

AÖF	Açık Öğretim Fakültesi
BAE	Birleşik Arap Emirlikleri
Bkz	Bakınız
c	Cilt
Çev	Çeviren
DAB	Devlet Arşivleri Başkanlığı
DTCF	Dil Tarih Coğrafya Fakültesi
EBE	Eğitim Bilimleri Enstitüsü
edt	Editör
ESSAM	Ekonomik Sosyal ve Siyasal Araştırma ve Uygulama Merkezi
İBB	İstanbul Büyükşehir Belediyesi
İİBF	İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
ORSAM	Ortadoğu Araştırmaları Merkezi
s	Sayfa
SBE	Sosyal Bilimler Enstitüsü
sy	Sayı
MUN	Maarif-i Umumiye Nezareti
OGM	Orman Genel Müdürlüğü
TALİD	Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi
TCK	Türk Coğrafya Kurumu
TDK	Türk Dil Kurumu
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
TTK	Türk Tarih Kurumu
TYB	Türkiye Yazarlar Birliği

İÇİNDEKİLER

BEYAN FORMU	III
ÖZGEÇMİŞ	IV
ÖNSÖZ	V
ÖZET	VI
ABSTRACT.....	VII
KISALTMALAR	VIII
İÇİNDEKİLER	IX
TABLO LİSTESİ.....	XII
HARİTA LİSTESİ.....	XIII
1. BÖLÜM: GİRİŞ.....	14
1.1. Araştırmanın Konusu ve Problem Durumu	15
1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi	16
1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları	18
1.4. Tanımlar.....	19
2. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE	20
2.1. Osmanlı Devleti'nde Eğitim	20
2.1.1. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Ortaöğretim Kurumları.....	25
2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Coğrafya	29
2.2.1. Osmanlı'da Coğrafya Bilimi	29
2.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Coğrafya Öğretimi.....	35
2.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Coğrafya Ders Kitapları	49
2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası.....	51
2.3.1. Ortadoğu Kavramı ve Sınırları	51
2.3.2. Osmanlı'nın Ortadoğu Coğrafyasına Bakışı.....	55

2.3.3. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası Öğretimi ..	62
2.4. Ali Tefik Bey'in Mufassal Memalik-İ Osmaniye Coğrafyası Kitabı.....	68
2.4.1. Kitabın Müellifi Miralay Ali Tefik Bey	68
2.4.2. Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası Kitabına Genel Bir Bakış ..	71
3. BÖLÜM: YÖNTEM.....	73
3.1. Araştırmanın Modeli	73
3.2. Evren ve Örneklem	73
3.3. Verilerin Toplanması.....	73
3.4. Verilerin Analizi	74
4. BÖLÜM: BULGULAR VE YORUMLAR.....	75
4.1. Ortadoğu'nun Fiziki Coğrafyasıyla İlgili Bulgular	75
4.1.1. Yer Şekilleri Coğrafyası (Jeomorfoloji)	75
4.1.2. İklim Coğrafyası (Klimatoloji).....	82
4.1.3. Bitki ve Hayvan Coğrafyası (Biyocoğrafya)	85
4.1.4. Sular Coğrafyası (Hidrografya)	89
4.1.5. Toprak Coğrafyası	100
4.1.6. Doğal Afetler Coğrafyası.....	101
4.1.7. Matematik Coğrafya	102
4.2. Ortadoğu'nun Beşeri Coğrafyasıyla İlgili Bulgular.....	103
4.2.1. Yerleşme Coğrafyası	103
4.2.2. Nüfus Coğrafyası	107
4.2.3. Siyasî Coğrafya.....	113
4.2.4. Kültürel Coğrafya	118
4.2.5. Tarihî coğrafya	120
4.2.6. Sağlık Coğrafyası	121

4.3. Ortadoğu'nun Ekonomik Coğrafyasıyla İlgili Bulgular	123
4.3.1. Tarım Coğrafyası	123
4.3.2. Sanayi Coğrafyası	134
4.3.3. Doğal Kaynaklar Coğrafyası	140
3.3.4. Ulaşım Coğrafyası	143
4.3.5. Ticaret Coğrafyası	156
4.3.6. Turizm Coğrafyası	165
SONUÇ TARTIşMA VE ÖNERİLER.....	170
KAYNAKÇA	176
EKLER	191

TABLO LİSTESİ

Tablo No	Sayfa
Tablo 1: Türkiye'nin Nüfus Yapısı.....	109
Tablo 2: Suriye, İsrail, Filistin, Lübnan Ve Ürdün'ün Nüfus Yapısı	110
Tablo 3: Suudi Arabistan, Umman ve BAE'nin Nüfus Yapısı.....	111
Tablo 4: Irak, Kuveyt, Katar ve Bahreyn'in Nüfus Yapısı.....	111
Tablo 5: Yemen'in Nüfus Yapısı.....	112
Tablo 6: Mısır'ın Nüfus Yapısı.....	112
Tablo 7: Kıbrıs'ın Nüfus Yapısı	112
Tablo 8: Meşhur Şehirlerin İstanbul'a Atlı Arabayla Uzaklığı	151
Tablo 9: Meşhur Limanlar ve İstanbul'a Deniz Mili Uzaklığı	161

HARİTA LİSTESİ

Harita No.....	Sayfa
Harita 1: Ortadoğu Ülkeleri.....	53
Harita 2: II. Meşrutiyet Döneminde Osmanlı İmparatorluğu.....	56
Harita 3: Ortadoğu Fiziki Haritası.....	75
Harita 4: 1881-1914 Arası Osmanlı Sınırları	115
Harita 5: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Siyasi Haritası	116
Harita 6: Bereketli Hilal.....	123
Harita 7: Osmanlı Demiryolu Ağı	156

1. BÖLÜM: GİRİŞ

Eğitim, bir toplumun geçmişi ile bugünü arasında irtibat kurarak o toplumun geleceğini inşa edecek veriler elde edip, bu verileri yeni nesillere aktaran uzun ve meşakkatli bir süreçtir. Eğitim sürecinin ilk basamağı ailede başlar ve aile dışında oluşturulan ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim kurumlarında devam eder. Bu eğitim süreci içerisinde insanlar, gözlenebilir veya gözlenemez, davranışlarında istedik değişimi sağlamak üzere ailesi ve çevresinden, hayatın gerekliliklerini ve toplumsal normları öğrenirken, aynı zamanda bilimsel literatüre sahip Sosyal Bilimler, Doğa Bilimleri, Matematik, Felsefe gibi bilimsel bilgileri ve kuralları da öğrenir (Karip, edt.) 2015, s. 3-5). Eğitim süreçleri teknolojik gelişmeler ile çeşitli yapılara bürünüp değişimler geçirebilir. Ancak dünü, bugünü ve geleceği kapsayarak, bireye yeni ufuklar açacak eğitimin bilgi ve değer aktarımı olan özü yine aynı kalır. Bu öz sayesinde geleceğe yön verecek insanlar yetiştirilir.

Eğitim her toplumda o toplumun bilgi ve kültür birikiminden mülhem tarihi bir serüven içerisinde yol alır. Bu itibarla toplumlar kimi dönemlerde bilim ve teknikte yön belirlerken; kimi zamanlarda da kendi kabuğuna çekilerek bilim ve tekniği yönlendiren toplumların takibinde kalır. Türk eğitim tarihi de Türk-İslam geleneği içerisinde değerlendirildiğinde, Ortaçağ ve sonrasında bilime, sanata, edebiyata yön vermiş ve önemli katkılar sağlamış bir medeniyetin parçası olmuştur. Ancak Avrupa'da Rönesans ve Reform hareketleri ile bilim ve tekniğin üretim kaynağı yön değiştirerek Batıya kaymıştır (Gümüşçü, 2012a, s. 75). Bilgi üretimindeki bu mekân değişimi, Osmanlı eğitim hayatında kendisini Lale Devrinde tam olarak hissettirmeye başlamıştır.

Osmanlı eğitim sistemi, klasik imparatorluk devrinde sıbyan mektepleri, medrese, Enderun ve askeri okullarda devam etmiştir. Eğitim Sisteminde batılılaşma serüveninin ilk işaretleri, Lale Devrinden itibaren özellikle askeri okullar açılarak kendini göstermiştir. Tanzimatla birlikte eğitimin halka yayılması hedeflenmiş; ibtidai, rüştiye ve bugünkü ortaöğretim kurumlarına denk gelen idadi ve sultani mektepleri ile mesleki ortaöğretim okulları açılmıştır. Yükseköğretim alanında ise Dar'ul-Fünun ve yüksekokul mahiyetinde mesleki eğitim okulları ile öğretmen okulları açılarak bu yöneliş devam ettirilmiştir (Ergin, 1977).

Bu çalışmamızda Osmanlı eğitim sisteminin tarihi serüveni genel olarak araştırılmış olup, sonrasında çalışmamıza esas teşkil eden Osmanlı ortaöğretim kurumları olan İdadi ve Sultani mektepleri incelenmiştir. Sonraki bölümlerde II. Meşrutiyet devrine kadar gelen süreçte çeşitli değişikliklere uğramış olan coğrafya dersi; öğrenim süresi, ders çizelgeleri ve müfredat programları açısından incelenmiştir. Ortaöğretim coğrafya müfredatına dâhil olan Ortadoğu Coğrafyası ise çalışmamızın merkezini oluşturmuştur. Ortadoğu bölgesinin fiziki, beşeri ve ekonomik coğrafyasının II. Meşrutiyet devri ortaöğretim coğrafya müfredatında ele alınışı, Ali Tevfik Bey'in yazdığı "Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası" kitabındaki veriler ışığında değerlendirilmiştir.

1.1. Araştırmanın Konusu ve Problem Durumu

II. Meşrutiyet dönemi ortaöğretim okulları olan idadi ve sultaniler, memur yetiştirmenin yanında, bir üst öğrenim kademesi olan yükseköğretim okullarına da öğrenci yetiştiren önemli eğitim-öğretim kurumlarıdır. İdadi ve sultani okulları, kuruluşlarından itibaren birçok değişim ve dönüşüme uğramıştır. Bu durum özellikle ders çizelgelerinde, müfredat programlarında ve ders kitaplarında gözlemlenmiştir. Buralarda okutulacak dersler için çoğunlukla o dersi veren öğretmenler tarafından telif edilen veya çeviri mahiyetinde ders kitapları hazırlanmıştır. Coğrafya derslerinde de bu şekilde hazırlanan ders materyalleriyle öğretim yapılmıştır. Bu ders kitaplarından birisi de Ali Tevfik Bey tarafından hazırlanan "Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası" adlı kitaptır. Araştırmamızın konusunu, idadi ve sultani mekteplerinde okutulan bu kitapta yer alan, Ortadoğu bölgesinin coğrafi özelliklerinin ortaöğretimde ele alınışı oluşturmaktadır.

Araştırmamızın problem durumunu ise, ulusal kimliklerin haddinden fazla öne çıktığı, dünya savaşı çanlarının sürekli çaldığı II. Meşrutiyet devrinde, Memalik-i Osmaniye olarak isimlendirilen ve Osmanlı toprakları içinde özel bir yeri olan bu coğrafya perspektifinde zihinlerde oluşan "*Ortadoğu bölgesinin, II. Meşrutiyet dönemi ortaöğretim coğrafya müfredatında ele alınışı nasıldı?*" sorusu teşkil etmektedir. Bunun yanında "*Ortadoğu bölgesinin Osmanlı için ifade ettiği anlam nedir?*" ve "*Ortadoğu'nun yüz yıl önceki Fiziki, Beşerî ve Ekonomik Coğrafyası nasıldı?*" gibi sorular alt problem durumu olarak cevap aradığımız hususlardır.

1.2. Araştırmanın Amacı ve Önemi

Osmanlı ortaöğretim kurumlarında okutulan coğrafya müfredatında, Ortadoğu Coğrafyasının merkeze alındığı bir “Ortadoğu” algısı söz konusu değildi. Zira II. Meşrutiyet dönemi ve öncesinde batılı anlamda Ortadoğu üzerinde oluşagelen siyasî terminoloji, Osmanlı Devletindeki sosyo-kültürel bakış açısına etki etmemişti. İran hariç tüm Ortadoğu coğrafyasına hâkim olan Osmanlı Devleti'nin kendisi için dinî, tarihî ve kültürel köklerini oluşturması sebebiyle, Ortadoğu bölgesi; asli unsur olan Anadolu coğrafyasının doğal bir uzantısı olarak görülmüştür (Çalen, 2016). Bu bakış açısıyla hâkimiyet kurulan Ortadoğu toprakları da Devlet-i Aliyye-i Osmaniye tarafından Memalik-i Osmaniye olarak isimlendirilmiştir. Osmanlı Devleti için *vatan* olarak görülen Ortadoğu bölgesi, İmparatorluğun son yıllarında patlak veren I. Dünya Savaşıyla elimizden çıkarak batılı güçler tarafından ele geçirilmiş ve sonraki süreçte ihtilafli sınırlarla devamlı dış müdahalelere açık istikrarsız bir yapıya büründürülmüştür. Böylelikle Ortadoğu, yüz yıldır çözülemeyen dünyanın en büyük kronikleşmiş politik kriz ve savaş platosu olarak yanı başımızda varlığını sürdürmektedir.

Ortadoğu, yukarıda ifade ettiğimiz üzere I. Dünya savaşında olduğu gibi II. Dünya savaşında da savaşın sebep ve sonuçları bakımından hep kilit konumda olmuştur. II. Dünya savaşının I. Dünya savaşının ortaya koyduğu enkazın bir sonucu olarak meydana geldiği gerçeğinden hareketle her iki dünya savaşında doğrudan veya dolaylı olarak savaşın ortasında bulunan Ortadoğu bölgesinin bir asırdır süren sorunları Türkiye’yi de yakından ilgilendirmektedir (Bal, 2017, s. 31). Bu sebeple her devirde yayılmacı devletlerin hâkimiyet kurmak için çaba sarf ettiği Ortadoğu bölgesinin bir asır evvelki coğrafi özelliklerinin bilinmesi ve bugüne yansımalarının gereği gibi tahlil edilmesi gerekmektedir.

İnsanlık tarihinin başladığı ve semavî dinlerin de merkezi konumunda olan Ortadoğu’nun, doğal kaynakları ve jeo-stratejik konumuyla İmparatorluk geçmişi olan Türkiye için vazgeçilmez bir öneme sahip olduğu ortadadır. Filhakika bölgeye dini-tarihi ve kültürel bağlarla bağlı olan Türkiye’nin, bu coğrafyaya yüz yıllarca önderlik etmiş olması, bölge halklarıyla kültürel etkileşimde bulunması ve bu yakın ilişki sonucu kalıcı izler bırakması buraya atfetmemiz gereken önemin gerekçesini oluşturmaktadır.

Dolayısıyla Ortadoğu Coğrafyasının Türkiye için doğal olarak çok önemli bir dış politika üretme ve uygulama sahası olması kaçınılmaz olmaktadır. Ancak günümüze kadar gelen süreçte bu toprakları tanıma, sosyo-ekonomik ve stratejik yönden önemini gelecek kuşaklara telkin etme konusunda yeterli hassasiyet gösterilememiştir. Konuyla ilgili toplumumuzun bu yöndeki bilgi zayıflığı şu şekilde dile getirilmiştir: "19. Yüzyıl'ın Osmanlı coğrafyasını maalesef bilmiyoruz. Bu bizim için çok yanlış şeyler getiriyor. O zaman ki Şam'dan, Halep'ten, Beyrut'tan haberimiz yok. Bu salonda bir anket yapsam 'Beyrut neresi? Nasıl gelişmiştir' desem, çoğu kişi cevap veremez. Beyrut dediğimiz yer bir köydür. Onu, o hale getiren biziz. Bugün ki İsrail'deki şehirlerin hangilerini biz kurduk desem. Çoğundan haberiniz yoktur. Yafa, sadece bir iskeleydi. Gemi yanaşamazdı. Yafa'yı mamur hale biz getirdik. Osmanlı geliştirdi. Tel Aviv bizim sayemizde kuruldu" (Ortaylı, 2018, www.cumhuriyet.com.tr, 04.12.2018). Bu sözler yüz yıl öncesine kadar ülkemiz sınırları içerisinde yer alan ve yaşadığımız coğrafyanın doğal bir uzantısı olarak algıladığımız bu topraklardan fizîken yalıtılmış olmakla birlikte zihnen de ne kadar uzak olduğumuzu acı bir şekilde ifade etmektedir.

Yukarıda dile getirilen hususlar, bu çalışmanın ortaya çıkmasındaki en büyük gerekçeyi oluştururken; bir asır evvelki ortaöğretim kurumlarında Ortadoğu coğrafyasının işlenişi ile ilgili de herhangi bir çalışmanın yapılmayışı, bu alandaki boşluğu giderme adına yapılacak bir araştırmayı kaçınılmaz hale getirmiştir. Bu gerekçe ve amaca binaen yaptığımız incelemelerde, araştırmamızın merkezini oluşturan ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası konusunda; "Ortadoğu Coğrafyasının Öğretiminde CBS'nin Kullanımı: 9. Sınıf Coğrafya Dersi İçin Bir Uygulama" adlı makale dışında Ortadoğu merkezli herhangi bir çalışmaya rastlanmamıştır (Demirci & Atalay, 2014). Osmanlı ortaöğretiminde uygulanan coğrafya müfredatı konusunda ise sadece "Osmanlı Döneminden Bugüne Orta Öğretimde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi" adlı araştırmaya ulaşılabilmıştır (Özey, 1996a).

Osmanlı ortaöğretiminde ifade ettiğimiz üzere Ortadoğu Coğrafyası ile ilgili çalışmalar yok denecek kadar az olmasına karşın, coğrafya eğitimi ile ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Bunlardan bazılarını sıralayacak olursak; *Osmanlı Dönemi Coğrafya ve Coğrafya Öğretimi*" (Oruç, Demirkaya, & Tokcan, 2017), *Coğrafya Dersleri*" (Şeref,

1911), “II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi”(Türk, 2009a), “Osmanlı Devleti İlköğretim Okulları Coğrafya Müfredat Programları-Coğrafya Öğretim Usulleri”(Türk, 2007) gibi makale ve kitaplar bulunmaktadır. Ayrıca bunlara ek olarak; “Son Yarım Asırda Türkiye’de Coğrafya” (Akyol, 1943), “Osmanlı Coğrafya Çalışmaları” (Ak, 2004), “Coğrafyaya Davet”(Gümüşçü, 2012c) ve özellikle dikkate değer bulduğumuz “Osmanlı Coğrafya Literatür Tarihi” (İhsanoğlu, 2000) gibi çalışmaları sayabiliriz.

Buraya kadar ifade etmeye çalıştığımız Osmanlı dönemi ortaöğretim kurumlarında Ortadoğu Coğrafyasının, coğrafya müfredatında işlenişini inceleyen herhangi bir çalışmanın olmayışı, bu tezimizle söz konusu alandaki boşluğu bir nebze olsun gidermeyi ve akademisyenler için yeni araştırma alanları açmayı ümit etmekteyiz. Araştırmamızla, yüz yıl öncesine kadar vatan toprağı olan Ortadoğu coğrafyası için “*bu coğrafyanın yeniden keşfedilmesi*”, “*Ortadoğu kaynaklı bölgesel ve küresel sorunların algılanışında yeni perspektiflerin açılması*” ve “*Türkiye’nin doğu kültürüne ait olduğu gerçeğinden hareketle, köklerimizin bağlı bulunduğu coğrafyanın tanınması*” hedeflerine ulaşmak en önemli gayemizi oluşturmaktadır.

1.3. Araştırmanın Kapsamı ve Sınırlılıkları

“II. Meşrutiyet dönemi ortaöğretim kurumlarında okutulan coğrafya derslerinde, Ortadoğu Coğrafyasının ele alınışı nasıldı?” sorusuna cevap aradığımız bu çalışmamızda, o devirde ortaöğretimde ders kitabı olarak okutulan Ali Tevfik Bey’in yazdığı “*Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*” adlı kitap özelinde Ortadoğu bölgesinin fizikî, beşerî ve ekonomik coğrafyasını incelenmek üzere sınırlandırılmıştır.

Ali Tevfik Bey’in söz konusu kitabı incelenirken; II. Meşrutiyet dönemi ortaöğretim kurumlarında okutulan coğrafya derslerinde anlatıldığı üzere, Ortadoğu’yu oluşturan Memalik-i Osmaniye toprakları, bugünkü genel kabul görmüş Ortadoğu sınırlarına göre ele alınmıştır. O zamanki vilayet sınırlarının bugünkü ülke sınırlarıyla aynı olmamasından dolayı araştırmamıza konu olan birkaç ülke, gruplandırılarak incelenmiştir. Çalışmamız süresince incelememize tabi olan vilayetlerin veya mutasarrıflıkların idari yapısı, sınırları, yüzölçümü gibi hususlar ele alınmıştır. Buna

ilaveten vilayet, sancak ve kaza merkezlerinin nüfus miktarları, bunların birbirlerine uzaklıkları, fizikî yapıları, sanayi-ticaret-tarım ve hayvancılık faaliyetleri, tarihi mekânları, eski eserleri ve turistik merkezleri; Ali Tevfik Bey'in kitabındaki veriler ışığında Ortadoğu'nun fiziki, beşerî ve ekonomik coğrafyası ana başlıkları altında incelenmiştir.

1.4.Tanımlar

İdadi: 1869 Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurulması kararlaştırılan, idadi mektepleri, rüştiye mekteplerinden mezun olan öğrencilerin devam ettiği bir ortaöğretim kurumudur (Öztürk C. , 2000, s. 464).

Sultani: Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile kurulması kararlaştırılmış olup idadi mekteplerinin bir basamak üstünde ortaöğretim kurumudur (Ergün, 1996, s. 32).

Coğrafya: Coğrafya, insan mekân ilişkisini, Yeryüzündeki doğal ve beşerî olayların dağılımı ve birbiriyle olan münasebetlerini nedensellik ilkesi çerçevesinde inceleyen bilimdir (Doğanay H. , 1989; Ünlü, 2014).

Beşerî Coğrafya: İnsan faaliyetleri sonucu yeryüzündeki değişimleri ve bu değişimlerin insan ve doğa ekseninde etkilerini inceleyen coğrafyanın ana dallarından birisidir (Serter, 1991; Doğanay & Sever, 2016, s. 55).

Ekonomik Coğrafya: İnsanların yaşamlarını sağlama ve devam ettirmesi noktasında ihtiyaç duyduğu ekonomik faaliyetlerin yaşanılan coğrafyadaki dağılımını inceleyen coğrafyanın alt dalıdır (Şahin C. , edt.) 2010); Doğanay & Sever, 2016, s. 55).

Fiziki Coğrafya: İnsan müdahalesi dışında, dünyanın yeraltı ve yerüstü coğrafi özelliklerini konu alan ve bunların birbiriyle ilişkisini inceleyen coğrafyanın anabilim dalıdır (Çalışkan, 2010; Doğanay & Sever, 2016, s. 53).

Ortadoğu: Genel kabule göre Ortadoğu; Mısır, Kıbrıs adası, Türkiye, İsrail, Lübnan, Filistin, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Yemen, Umman, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Irak, İran ülkelerinin yer aldığı coğrafyaya verilen isimdir (Tunçdilek, 1962. S. 5-6; Taşlıgil & Şahin, 2011, s. 141).

2. BÖLÜM: KAVRAMSAL ÇERÇEVE

2.1. Osmanlı Devleti'nde Eğitim

Osmanlı Devleti, kuruluşundan yükseliş devrinin sonuna kadar bakiyesi olduğu Selçuklu Devleti'nin uyguladığı eğitim sistemini devam ettirmiştir. İmparatorluğun klasik çağı dediğimiz 1300-1600 yılları arasında eğitim, sıbyan mektepleri, medreseler, saray mektebi, Enderun ve askeri mektepler de yapılmıştır.

Sıbyan Mektepleri: Sıbyan Mektebi günümüzde anaokulu ve ilkokula karşılık gelen eğitim-öğretim yuvasıdır. Osmanlı devletlerinde sıbyan mektepleri her köy ve mahallede en az bir tane olacak şekilde yaygınlaşmıştır (Baltacı, 2004). Çoğunlukla vakıf olarak kurulmuş sıbyan mekteplerine 4-5 yaşlarında çocuklar kaydolmuştur. Mekteplerde, genel ahlak kuralları, Kuran, tecvit, ilmihal gibi dersler verilmiştir. Bu durum Osmanlı Devleti'nde yenileşme hareketlerinin başlamasına kadar devam etmiştir (Özyalvaç, 2011, s. 370). Batı tarzı okulların açılması ile birlikte mekteplerde de düzenleme yapılmış, II. Mahmut 1824'te ilk mektepleri zorunlu hale getirmiştir. Kanuni Esasi ile birlikte ilkokul zorunluluğu teyit edilmiş ancak Cumhuriyet devrine kadar devlet iradesi bu okullara tam olarak hâkim olup iş ve işlemlerini yürütememiştir (Demirtaş, 2007, s. 173).

Medreseler: Medreseler, bugünkü manada yükseköğretim veren kurumlardır. Melik Şah'ın veziri “*Nizam 'ul-Mülk 'ün*” kurduğu “*Nizamiye Medreseleri*”, medreselerin kurumsallaşması ve İslam coğrafyasının önemli merkezlerine yayılması açısından değerlidir. Osmanlı döneminde medreseler, Fatih Sultan Mehmet'in inşa ettirdiği “*Sahnı Seman*” ile Kanuni Sultan Süleyman döneminde Süleymaniye Camii'nin yanında yaptırılan Süleymaniye Medreseleri Osmanlıda kendine özgü yapılarını oluşturmuş ve dönemin en ünlü âlimlerini yetiştirmiştir. Medreselerde dini ve fenni ilimler birlikte okutulmuştur (İpşirli, 2003, s. 327). Osmanlı'nın kuruluşundan XX. yüzyıla kadar, hâkimiyeti altındaki topraklarda birçok medrese inşa edilmiştir. Balkanların İslamlaşması ve Türk yurdu haline gelmesinde iskân politikaları yanında, bu medreselerin de etkisi büyüktür (Doğan R. , 1997, s. 407).

Osmanlı medreseleri, imparatorluğun duraklamasından itibaren çöküşüne kadar ki geçirdiği sürece paralel olarak, fonksiyonlarını yitirmiş, müfredatı daraltılmış ve birçok bölümü batı tarzı okullar açılmasından dolayı kapatılmıştır. Medreselerin ıslahı ancak II. Meşrutiyet döneminde yapılabilmektedir. Ancak Osmanlının çöküşüyle bu çalışmalarda akamete uğrayarak sonuçsuz kalmıştır. Medreseler, Cumhuriyet devrinde 3 Mart 1924 Tevhidi Tedrisat Kanunu ile tamamen kapatılmıştır (İpşirli, 2003, s. 333).

Saray Mektepleri: Saray okulları, saray ahalisinin çocuklarını okutmak, sarayın ve padişahın hizmetini görmek ve en önemlisi de devlet işlerini yürütecek personelleri yetiştirmek üzere oluşturulmuş eğitim kurumlarıdır. Saraydaki bulunan eğitim kurumlarına “*Şehzadegân, Enderun ve Meşkhane*” denilmektedir (Ergin, 1977, s. 7).

“*Şehzadegân*”, saray okullarından birisi olup şehzadelerin eğitim gördüğü yerdir. Şehzadeler 4-5 yaşlarına geldiklerinde de şehzadegân mekteplerine alınmıştır. Şehzadegân mektepleri Osmanlının son zamanlarına kadar değişimler geçirerek devam etmiştir (Kırpık, 2010, s. 103). Saraydaki diğer bir eğitim kurumu da “*Meşkhane*”dir. Enderun mektebinin bir bölümü olan Meşkhane’de Saray ahali müzik eğitimi alırken, buradaki görevliler aynı zamanda padişahı ve hanedan üyelerini eğlendirmekle görevlendirilmiştir (Akdeniz, 2003, s. 65). Saray mekteplerinin en önemlisi “*Enderun*”dur. Osmanlı Devleti’nde devlet görevlilerinin yetiştirildiği özel nitelikli bir okul olan Enderun, mesleki eğitim konusunda tarihte örneği az bulunan bir eğitim kurumudur (Karataş, 2014, s. 869). Devşirme usulüyle toplanan zeki ve yetenekli çocuklar Enderun mektebine alınmıştır (Ödemiş, 2014, s. 67). Enderun’daki eğitim anlayışı, medreselerde görülen derslerin yanında meslek edinme ve uygulamalı eğitim vermesiyle medreseden ayrılmaktadır. II. Meşrutiyet devrine kadar varlığını devam ettiren Enderun 1909 yılında kapatılmıştır (Ergin, 1977, s. 24).

Askeri Mektepler: Osmanlı askerleri, işi askerlik olmayan ama savaş zamanında askere alınan tımarlı askerler ile devşirme usulü ile oluşturulan kapıkulu askerlerinden oluşmaktadır. Osmanlı klasik döneminde askeri okullar acemi oğlan denilen devşirme sisteminde yetişmiş ve askeriye alınmış öğrencilerden oluşmuştur (Ergin, 1977, s. 31).

Osmanlı'da Batılılaşma ve İlk Batı Tarzı Okullar: Osmanlı Devleti'nde batılılaşma ve ilk batı tarzı okulların açılması matbaanın devlet eliyle faaliyete geçirilmesi ile aynı döneme denk gelmektedir (Beydilli, 2003, s. 105). Osmanlı'da devlet iradesiyle ilk matbaa "*Lale Devri*"nde 1727 yılında İbrahim Müteferrika ve Yirmi Sekiz Mehmet Çelebi'nin oğlu Mehmet Sait Efendi ortaklığıyla kurulmuştur (Altuntek, 1993, s. 193). Matbaanın ilerleyişi kurulduğu ilk yüzyılda mevcut yapı gereği zor olsa da daha sonraki yüzyıllarda hızla Devleti Âliye'nin birçok şehrinde kurulmaya başlanmıştır. Matbu eserlerdeki artış okullaşma oranına da yansımıştır. Tanzimat Devrinden yıkılışa kadar ki süre içinde, modern birçok okul kurulmuş, bu okullarda uygulanacak müfredatı ve okutulacak birçok kitabın basımı bu matbaalarda yapılmıştır.

Avrupalı devletlerin, "*Rönesans ve Reform*" hareketleri sonucu yükselişi Osmanlı Devleti'ni harekete geçirmiş ve Batı'nın bu yükselişi karşısında ilk çözüm olarak askeri alanda yapılacak ıslahatlara dikkatini vermiştir. Lale Devri ile beraber Osmanlı'da batıya açılma başlamış, batıdan yetişmiş subaylar yanında teçhizatlar da getirterek orduyu donatma ve eğitime yoluna gidilmiştir (Halaçoğlu, 1998, s. 349). Bu doğrultuda I. Mahmut, III. Selim ve II. Mahmut tarafından birçok askeri okul kurulmuştur (Kaçar, 1994, s. 75; Sarı, 2004, s. 3; Beydilli, 2006, s. 514).

Tanzimat'tan önce batıya açılmanın da etkisiyle Osmanlı İmparatorluğunda eğitim işleri ile ilgili faaliyetleri yürütmek üzere devlet nezaretinde dört kurum oluşturulmuştur. Bunlar "*Meclis-i Umûr-u Nâfia, Dârü's-Şûra-yı Bâb-ı Ali, Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye ve Mekâtib-i Rüşdiyye Nezareti*"dir (Kodaman, 1991, s. 8). Bu kurumlar II. Abdülhamit ve II. Meşrutiyet devrinde sivil okulların önünü açması ve eğitimin halka yayılmasında kurumsal altyapıyı oluşturmuşlardır (Akyüz, 2012, s. 143).

Tanzimat Döneminde Eğitim: Osmanlı'nın her alanda çözülmeye başladığı 19. yüzyılda, yetişmiş nitelikli insanın azlığı, daha da önemlisi bu nitelikli insanı yetiştirecek kurumların olmayışı, Osmanlı siyasî ve sosyo-kültürel hayatında en önemli dönüm noktası olan Tanzimat devrinin yaşanılmasını kaçınılmaz kılmıştır (Akyüz, 2012, s. 270). Tanzimat Fermanını eğitim konularına değinmediği halde fermanı uygulayan idareciler, Osmanlıyı çöküşten kurtarmanın ancak eğitimle ve özellikle halkın eğitilmesiyle olabileceği düşüncesinden hareketle eğitimin tabana yayılması için çaba sarf etmişlerdir

(Baytal, 2000, s. 23). Ancak bu dönemde hedeflenen amaçlar tam olarak gerçekleştirilememiş ve eğitim alanında birçok tezatlar (geleneksel-modern eğitim) bulmuştur. Buna karşın devletin eğitimle direk ilgilenmesi sonucu halkın eğitim konusunda bilinç seviyesi yukselmiş ve vatandaşların kültürel gelişimlerini sağlayacak birçok cemiyet, dergi ve gazete kurulmaya başlanmıştır (Gümüşsoy, 2007, s. 173).

Tanzimat Devri, Osmanlı tebaasındaki aydınlanma yanında, eğitim-ğretim faaliyetleri açısından küçümsenmeyecek başarılar ortaya koymuştur. Buna karşın Tanzimat döneminde açılan birçok okulun farklı odakları memnun etme, gelen tepkileri ortadan kaldırma gibi amaçlara matuf vücuda getirilmiş olması, Osmanlı eğitim sisteminde birçok tezatlıklara ve çift başlılıklara yol açmıştır. Bu karmaşayı düzeltmek üzere 1 Eylül 1869 tarihinde “*Maarif-i Umûmiye Nizamnamesi*” yayınlanmıştır. Nizamname eğitim-ğretim faaliyetlerindeki karmaşayı bir düzene koymayı hedeflerken, aynı zamanda eğitim ğretimi daha çok merkezileştiren bir nitelik kazanmıştır. Nizamname ile tüm eğitim sistemi tek çatı altında toplanmış; ilk-orta-yükseköğretim ve yabancı-azınlık okullarına bir hiyerarşı getirilmiştir (Somel, 2015, s. 137). Nizamnamedeki mektepler bahsindeki maddeler, medrese uhdesinde olan sıbyan mekteplerini devletleştirme projesi için çok önemli kurallar getirmiştir. Ayrıca kızlarında mektebe gitmesi için tedbirler alınmış, bu mekteplerde öğretmenlik yapacakların eğitim alacağı yükseköğrenim okulları için çalışmalar başlatılmıştır (Demirel D. , 2007, s. 15). Böylece medreselerin etkisinde olan sıbyan mekteplerinin devlet iradesi altına alınması nizamname ile kanunlaştırılmıştır. Nizamnameye göre her mahalle ve köye en az bir sıbyan mektebi, 500 haneye kadar olan yerleşim yerlerine bir “*rüştiye*”, 1000 haneye ulaşan yerleşim yerlerinde ise “*idadi*” mektepleri açılması kararlaştırılmıştır. Rüştiyeler konusunda süreç olumlu iken, ilk kez Osmanlı eğitim literatürüne ortaöğretim kurumu olarak giren idadilerin açılması, 1873 yılına kadar mümkün olmamıştır. Ayrıca nizamname idadi mekteplerinin bir st kademesi olarak, bu günkü anlamda lise veya ön lisans mahiyetinde, vilayet merkezlerinde “*sultani*” açılmasını kararlaştırmıştır (Demirel D. , 2007, s. 16). Sivil inisiyatif tarafından da ilköğretimle yükseköğretim arasındaki açığı kapatmak üzere 1868 yılında “*Galatasaray Mekteb-i Sultanisi*” kurulmuştur (Kodaman, 1991, s. 135). Özel teşebbüs tarafından İstanbul’da “*Cemiyeti Tedrisiyeyi İşlamiye*” adlı bir topluluk tarafından 1863’te kurulan Dr’uş-şafaka, devlet destekli özel teşebbüs bir

orta öğretim mektebi olarak, özellikle öksüz, yetim ve fakir çocukların eğitim almaları için açılmıştır (Ergin, 1977, s. 487). 1873 yılından itibaren zengin çocukların okuduğu Galatasaray Sultanisine alternatif olarak kurulan Dâr'uş-Şafaka, Müslüman yetim çocukların okuması için yatılı olarak eğitim vermektedir (Yücel, 1994, s. 10).

Osmanlı Devlet kademesi geleneksel yapı sebebiyle sıbyan mekteplerinde çok fazla çalışma yapamamıştır. Ancak orta öğretim ve yükseköğretim kademeleri için bu sürecin daha verimli olduğu söylenebilir. Rüştiye ve İdadilerin açılması *yükseköğretim* konusunda da bazı çalışmalar yapılmasını gündeme getirmiştir (Binbaşoğlu, 2009, s. 118). Ayrıca Tanzimat devrinde sayılan eğitim kurumları dışında hem rüştiyelerden mezun olanların bir üst eğitim kurumuna devam etmesini sağlamak, hem de devlet dairelerinin nitelikli eleman ihtiyacını karşılamak üzere birçok mesleki eğitim okulu açılmıştır (Ergin, 1977, s. 540).

II. Abdülhamit Döneminde Eğitim: Sultan Abdülhamit tahta geçtiği 1876 yılı aynı zamanda Meşrutiyetin ve Kanûn-i Esâsi'nin de ilan edildiği tarihtir. II. Abdülhamit devrinde de önceki devirlerde başlatılan eğitim hamleleri artarak devam etmiş ve daha ileri seviyelere ulaştırılmak üzere birçok talimatname ve rapor hazırlanmıştır. Daha önce Maarif Nizamnamesinde de geçtiği gibi ilköğretimin zorunlu olması durumu Kanûn-i Esâsi'nin; "*Osmanlı efradının kâffesince tahsil-i maârifin birinci mertebesi mecburî olacak ve bunun derecâtı ve teferruâtı nizâm-ı mahsus ile tayin kılınacaktır*" maddesiyle kanunlaştırılmıştır (Kodaman, 1991, s. 67). II. Abdülhamit döneminde Maarif Nizamnamesinde öngörülen eğitimde hiyerarşi, bütünlük ve yaygınlık II. Abdülhamit döneminde gerçekleştirilme şansı bulmuştur (Demirel F. , 2012b, s. 520). II. Abdülhamit devri, padişahın aşırı kuşkuculuğunun etkisiyle bir istibdat dönemi olarak her alanda güçlüklerle geçmesine rağmen, eğitimin tüm Memalik-i Osmaniye'ye yayılması, bu devri önemli kılmaktadır. Ayrıca II. Abdülhamit devrinde devlet eliyle okullaşmanın artırılması yanında özel okul açma konusunda da büyük kolaylıklar sağlanmış olması, bu devirin önemini daha da artırmaktadır (Ergin, 1977, s. 840).

II. Abdülhamit döneminde özellikle daha önce dokunulmayan sıbyan mekteplerine alternatif olan yeni tarz ilkokulların (iptidâi) daha çok açılması kararlaştırılmıştır (Kodaman, 1991, s. 66). Bu devirde padişahın eğitim alanındaki

öncelikli siyaseti eğitimsiz Müslüman tebaanın eğitimle tanıştırılması olmuştur. Buna ek olarak Osmanlılık fikri çerçevesinde diğer gayri müslim tebaasında okullaştırılmasına önem verilmiştir. Bu anlayışla ilk ve ortaöğretimin tüm Memâlik-i Osmaniye'ye yayılması için harekete geçilmiş ayrıca imkânları kısıtlı öğrenciler için yatılı eğitim kurumları oluşturulmuştur (Kodaman, 1991, s. 69). II. Abdülhamit devrinde yapılan eğitim hamleleri sonucunda resmi ve özel binlerce ibtidai, rüştiye, idadi mektebi açılmıştır. Bu okullarda on binlerce öğrenci eğitim almıştır. (Akyüz, 2012, s. 231; Yücel, 1994, s. 13; Orhan, 2006, s. 20). Maarif nizamnamesinde kararlaştırıldığı halde vilayet merkezlerine sultani açılma kararı, II. Abdülhamit devrinde de yapılamamıştır (Kodaman, 1991, s. 144). II. Abdülhamit devrinde yükseköğretim kurumlarında da ıslahatlar yapılmış ve birçok yeni okul açılmıştır. Kaplı olan Dâr'ül-Fünun, “*Dâr'ül-Fünun-u Şahane*” adıyla yeniden açılmıştır ve Dar'ul-Muallimlerin sayısı ve bölümleri çoğaltılmıştır (Ergin, 1977, s. 1050). Özellikle mesleki eğitim alanında eğitim veren kurumlar açılarak Osmanlı'nın nitelikli insan ihtiyacı karşılanmak istenmiştir (Kodaman, 1991, s. 150).

2.1.1. II. Meşrutiyet Döneminde Eğitim ve Ortaöğretim Kurumları

İttihat ve Terakki Fırkasının hükümeti devraldığı ve padişahın daha geri planda kaldığı bu dönemde, İttihat ve Terakkinin bir programının olmamasına ve önemli oranda toprakta kaybedilmiş olmasına rağmen; Tanzimat'la başlayan ve II. Abdülhamit ile devam eden eğitim yürüyüşü devam ettirilmiştir. Ayrıca yeni okullar açılmış, yabancı dil eğitimine (Fransızca) önem verilmiş ve var olan kurumlar ıslah edilmiş veya fonksiyonları değiştirilmiştir (Şahin & Tokdemir, 2011, s. 851). Mevcut okulların ıslah edildiği, dönüştürüldüğü ve yeni birçok okulun açıldığı Meşrutiyet devri, Cumhuriyet öncesi eğitime son şeklin verilmesi, kurulacak Cumhuriyet yönetiminin eğitim felsefesinin alt yapısını oluşturması bakımından ve Osmanlı- Türk aydınlanması açısından önem arz etmektedir.

II. Meşrutiyet, eğitim alanında birçok fikrin konuşulduğu ve sistemli eğitim modellerinin üretilmek istendiği bir devirdir. Fransız eğitim sisteminden etkilenmiş eğitim sisteminin, felsefî altyapısının tartışıldığı bu yıllarda ilköğretim çok önemsenmiştir. Eğitimciler özellikle çekirdekten insan yetiştirme anlayışını benimsemiş gözükseler de aslında Batı ile Osmanlı arasındaki mesafeyi hızlıca kapatma isteğiyle, okul

öncesinden yükseköğretime kadar her kademedede okullar açılarak kısa sürede nitelikli insan yetiştirmek istenmiştir. Bu devrin önemli özellikleri arasında eğitim alanında birçok fikrin ifade edildiği ve başlangıç aşamasında da olsa batı kokusu sinmiş eğitim felsefesinin yapıldığı bir ortam oluşmuştur. Özellikle bu tartışmalarda Emrullah Efendi, Sâtı Bey, Ziya Gökalp, Prens Sebahattin, Ethem Nejat, İ. Hakkı Baltacıoğlu, Abdullah Cevdet gibi isimler etkili olmuştur (Şahin & Tokdemir, 2011, s. 853). Devrin tümünde maarif nazırlığı konusunda bir enflasyon yaşanmış, hiçbir nazır iş yapabilecek kadar nezarete nazır olarak kalamamıştır. En fazla nazırlık yapan Emrullah Efendidir ki o da bir yıl üç ay kadar bu makamda kalabilmiştir. Maarif nezaretinin sürekli el değiştirmesi eğitim faaliyetlerini olumsuz etkilemiştir (Ergin, 1977, s. 1274).

II. Meşrutiyet devrinin eğitim alanındaki öne çıkan yönü “*Tedrisat-ı İbtidâiyye Kanun-u Muvakkıt*”ın (1913) yayınlanmasıdır. Bu kanunun çıkmasında devrin Maarif nazırı Emrullah Efendinin, “*eğitimin yukarıdan aşağıya doğru olması (Tuba Ağacı Nazariyesi)*” görüşü ile Dâr’ul-muallimin müdürü Satı Bey’in “*eğitimin aşağıdan yukarıya doğru olması (Kiraz Ağacı Nazariyesi)*” gerektiği tartışması etkili olmuştur. Netice itibariyle bu kanunla Satı Beyin fikri benimsenerek öncelikle eğitim sürecinin ilköğretimden başlanarak yükseköğretime doğru ilerlemesi tercih edilmiş gözükse de her iki görüşü de destekleyecek yönde de adımlar atıldığı yapılan çeşitli araştırmalarda ortaya konmuştur (Ergin, 1977, s. 1278).

Meşrutiyetin sonuna doğru geleneksel sıbyan mektepleri birer birer ortadan kalkmıştır (Şahin & Tokdemir, 2011, s. 861). Şehzadelerde hürriyet devrinden nasibini almış, artık eğitimlerini saraydaki Şehzadegan mekteplerinden değil, sıradan halkın eğitim aldığı kurumlardan almaya başlamışlardır (Ergin, 1977, s. 1079). Meşrutiyet devrinde önceleri yabancılar tarafından açılan “*Ana Mektepleri*” (Çocuk Bahçesi) 1913 yılından itibaren, devlet eliyle açılmaya başlanmış ve hızla yayılmıştır. 1914 yılında da “*Dâr’ul-Muallimât*”ta “*Ana Muallime Mektebi*” bölümü açılmıştır (Ergün, 1996, s. 273).

İlköğretimdeki eksiklikleri gidermek üzere Dar’ul-Muallimîn’nin müdürü Satı Bey’in olumlu gayretleri olmuş, 1908 yılından itibaren ilköğretim kurumlarında (1908 öncesi ilkokul sayısı 1270 iken 1908 sonrası 3206’ya çıkmıştır) hızlı bir artış olmuştur. Bunda rüştiyelerin iptidailerle birleştirmesinin de etkisi büyüktür (Ergün, 1996, s. 302).

Bu devirde Tedrisat-ı İbtidâiyye Kanunu ile rüştiyeler ile iptidailer birleştirilmiş olup; idadilerin programlarında da değişikliğe gidilerek yedi yıllık tüm idadiler sultaniye çevrilmiştir (Duran, 2018, s. 58). 1913'te ise beş yıllık idadiler de düzenlenerek altı yıllık yeni ilkokulların devamı niteliğinde yeniden örgütlenmiştir. Kesin bilgi sahibi olunamayan 6 idadiyle birlikte Devlet-i Âliye'de 1914 yılı itibariyle toplam 59 idadi mektep bulunmakta olup bu okullarda toplam 6770 civarında öğrenci eğitim- öğretim görmektedir (Ergün, 1996, s. 315). Meşrutiyet öncesi yüzü aşkın idadi mektebinde, yirmi binleri bulan öğrenci bulunurken; Meşrutiyet sonrası idadilerde; Balkan Savaşları sonucu kaybedilen topraklarda kalması, imkânsızlıklar sebebiyle kapatılması veya sultaniye çevrilmesi gibi sebeplerle bina ve öğrenci sayısında önemli oranda azalmalar olmuştur. Sultaniler ise 1913 yılında yayınlanan "*Mekatib-i Sultaniye Talimatnamesi*" ile Galatasaray sultanisindeki gibi 12 yıl eğitim veren okullar olarak düzenlenmiştir (Ergün, 1996, s. 325). II. Meşrutiyet devrinde 1913/1914 eğitim-öğretim yılı itibariyle 36 adet sultani bulunmaktadı (Ergün, 1996, s. 328).

Bu dönemde kızların eğitimine de önem verilmiş, kızların rüştiyeden çıktıktan sonra öğretimine devam edecekleri kız idadileri ve sultanileri ile mesleki eğitim okulları açılmıştır. Ayrıca yükseköğretime devam edecekler için de Dâr'ül-Funun'da kız şubesi açılmıştır (Şahin & Tokdemir, 2011, s. 861). Bu devirde mesleki-teknik eğitime de gereken ilgi gösterilmiş, var olan mesleki liselere ilave, birçok mesleki mektep açılmıştır (Ak, Musa, 2006, s. 74). Ayrıca bu okulları Avrupa standartlarına getirmek için ıslah çalışmaları yapılmış, nizamnameler düzenlenmiştir (Türker, 2008, s. 20). Yükseköğretim kurumlarının da sayılarında artış olmuş, mesleki ortaöğretimin devamı niteliğinde yine birçok mesleki yükseköğretim kurumu açılmıştır. Bu dönemde, bugüne kadar dokunulmayan medreselerde daha çok kendi içinde bir ıslahat programına tabi tutulması kararlaştırılmıştır. Medreselerle ilgili yapılan düzenlemeler 1914 yılında çıkarılan "*Islah-ı Medaris Nizamnamesi*" ile devam etmiştir. Bu nizamnameyle İstanbul'daki tüm medreseler Dâr'ül-Hilafetül-Âliye medresesi hâline getirilmiş ve bünyesinde birçok yeni bölüm (müftü, vaiz, imam hatip yetişmek üzere şubeler) açılmıştır (Şahin & Tokdemir, 2011, s. 870). Dâr'ül-Fünundaki "*Ulûm-i Âliye-i Dîniyye*" şubesi de kapatılarak öğrencileri bu yeni okula nakledilmiştir (İhsanoğlu, 1993, s. 521).

II. Meşrutiyet Döneminde özel okulların sayısı da katlanarak artmış, Türklere, azınlıklara ve yabancılara ait özel okullar, devlet okullarından niteliksel olarak daha iyi konuma gelmişlerdir. Özel okullar ile ilgili olarak I. Dünya savaşı yıllarında (1915) bu okulları takip ve denetimlerini yapmak için “*Hususî Mektepler Talimatnamesi*” adıyla bir talimatname yayınlanmıştır (Şahin & Tokdemir, 2011, s. 865).

II. Meşrutiyet dönemi sonunda Memalik-i Osmaniye’de 4522 resmi devlet okulu, 7498 özel okul faaliyet göstermekte olduğu anlaşılmaktadır. Bu okulların devlete ait olanlarında 7140 erkek öğretmen, 1221 bayan öğretmen görev yaparken; özel okullarda ise 4699 erkek, 2080 bayan öğretmen görev yapmıştır. Ayrıca devlete ait okullarda toplam 553.390 öğrenci bulunmaktadır. Söz konusu devirde Türklere ve azınlıklara ait özel kurumlar; 7283 okul, 259.099 öğrenci ve 7162 öğretmene sahiptir. Yabancılara ait özel ilkokullarda ise; 215 okul, 21.176 öğrenci ve 768 öğretmen bulunmaktadır (Ergün, 1996, s. 306).

Meşrutiyet devrine geçişle birlikte yönetimi ele alan İttihat ve Terakki bürokratları, eğitimde reform hedefiyle birçok talimatname ve müfredat programları hazırlamışlardır. Görünen sebep eğitimde reform yapmak olsa da yeni müfredat programlarının hazırlanmasındaki asıl amaç, sık sık değişen maarif nazırlarının görevi başlamasıyla birlikte tatbik edilemeyen önceki programları ta’dil etmek istemesi veya sil baştan yeni bir program hazırlamasıdır. Dönemin ilk nazırlarından Emrullah Efendi hazırladığı eğitim programını kısmen kanunlaştırıp uygularken, Şerif ve Şükrü Paşalar da kendi nazırlıkları dönemde ortaöğretim kurumlarını tanzim ederek sisteme kavuşturmayı amaçlamışlardır. Bu doğrultuda Osmanlı çocuklarının yurtdışına eğitim almak üzere gitmelerinin önünü açacak okullar olan sultanilerin çoğaltılması ve kalitesinin artırılması için çaba sarf etmişler ve çeşitli programlar hazırlamışlardır. Bu dönemde yayınlanan ders cetvellerine baktığımızda her yıl, derslerin adlarında ve okutulduğu saatlerde farklılıklar gözlenirken özellikle Meşrutiyetin son yıllarında hazırlanan kimi programlarda yabancı dile ağırlık verildiği görülmektedir. Ders içeriklerinin Fransız eğitim modeli taklit edilerek oluşturulduğu ve bazı derslerin özellikle İstanbul’daki sultanilerde Fransızca okutulduğu da bu dönemde en dikkat çeken ayrıntılardandır. Ayrıca Cumhuriyet Türkiye’sine geçiş sürecine girilen bu devirde, dini içerikli derslerin ağırlığını kaybettiği,

buna karşılık fen derslerine geniş yer verildiği görülürken milliyetçilik duygularının etkisiyle de tarih dersi müfredatında Türklük fikri daha çok vurgulanmıştır (Yücel, 1994, s. 180). Araştırma alanımız olan II. Meşrutiyet Dönemi ortaöğretim kuramlarında okutulan coğrafya dersleri ise çoğunlukla 2 saat olarak idadi ve sultani okullarında kendisine yer bulmuştur.

2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Coğrafya

2.2.1. Osmanlı'da Coğrafya Bilimi

Osmanlı Devleti'nde eğitim sistemini, çocukların eğitim gördüğü Sıbyan Mektepleri, devlet erkânının yetiştiği Enderun Mektebi ve eğitim hayatının belirleyicisi konumdaki Medreseler oluşturmaktadır. Medreseler Osmanlı'nın kuruluşunun ilk yıllarından itibaren eğitim-öğretimin merkezi olmuştur. Burada dini ilimler yanında, fenni ilimler ve sosyal bilimler de okutulmuştur. Bu süreç yükselme devri sonlarına kadar devam etmiş, ancak medreseler Osmanlı'nın gerileme devrine girmesinden sonra eski işlevini kaybetmiştir. Osmanlı eğitim-öğretim hayatının kalbi sayılacak medreselerin geldiği bu nokta, fenni ve sosyal bilim öğretimini de sekteye uğratmıştır. Mevcut eğitim sisteminin yetersizliğinin anlaşılması üzerine Lale devrinden itibaren batılılaşma hareketleri sonucu, devlet yetkilileri batı tarzı okullar açarak bu eksikliği telafi etme yoluna gitmiştir.

Osmanlı Devleti'nde eğitim ve bilim hayatı genel olarak iki gruba ayrılarak incelenebilir. Birincisi, doğu kültürünün etkisiyle oluşan ve Lale Devrine kadar götürebileceğimiz İslam geleneği dönemi veya klasik dönem; ikincisi ise batılılaşma etkisiyle oluşan ve günümüze kadar devam eden batı geleneği dönemi veya modern dönemdir. Coğrafya yazını ve öğretimi de bu iki ana eksene bağlı olarak gelişim göstermiş ve kendi içinde kronolojik safhalara ayrılmıştır. Buna göre Türkiye'deki coğrafyacılığı beş bölüm halinde incelemek mümkündür. Bunlar:

- 1- Klasik Osmanlı/Türk coğrafyası: Başlangıçtan Kâtip Çelebi'ye kadarki dönem,
- 2- Batılılaşma/modernleşme yolunda Türk coğrafyası: Kâtip Çelebi'den 1915'e kadarki dönem,

- 3- Modern Türk coğrafyasının kuruluşu ve örgütlenmesi: 1915-1940 arası,
- 4- Türk coğrafyasının yükselişi: 1941-1980.
- 5- Türk coğrafyasının yaygınlaşması ve yeni arayışlar: 1981'den bugüne, şeklindedir (Gümüşçü, 2012b, s. 395).

Klasik Osmanlı döneminde, Coğrafya alanında diğer ilim dallarına nazaran daha az eser üretilmiştir. Coğrafyacılık, o günlerde günün ihtiyaçları ve devlet işleri için Enderun da öğretimi yapılan veya özel gayretler neticesinde müelliflerce eser verilen bir ilim halindedir. Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan yıkılışına kadar etkinliğini koruyan medreselerdeki coğrafya eğitimi ise önceleri İslam geleneğinin yani Arab ve Fars kaynaklarının etkisinde kalmıştır (Ak, 1993, s. 62). Müelliflerin coğrafyaya ilgileri, İslâm coğrafyacılarının Arapça ve Farsça olarak yazdığı eserleri araştırmak, akabinde tercüme ve şerh faaliyetiyle ilim çevrelerine tanıtmak şeklinde olmuştur (Ak, 2004, s. 166). Daha sonra Osmanlı'nın siyasî, ekonomik ve askeri alandaki gelişmelerine paralel olarak medreselerdeki eğitim kalitesi, müfredattaki çeşitlilik ve özgün eser üretiminde artışlar olmuştur. Bu durum Türk Coğrafyacılığını da etkilemiş ve görece olarak birçok eser kaleme alınmıştır. Ancak burada dikkat çekici olan, eserlerin çoğunlukla günün ihtiyaçlarına hitap eden, özellikle askeri alanda yerleşim yerleri ve haritacılık üzerine yoğunlaşıp, coğrafyanın riyazi yönünü dikkate almamasıdır (Ak, 2004, s. 166). Bu dönemde müelliflerin kaleme aldığı coğrafi eserler genel olarak “*pratik ve faydacı coğrafyaya ait eserler, ilmi coğrafyaya ait eserler ve seyahatnameler*” olmak üzere üç kısımda incelenmiştir. Deniz coğrafyası üzerine yazılan eserler pratik coğrafya alanına girenken, tanıtıcı ve riyazi eserler ise ilmî coğrafya alanına girmektedir (Türkay, 1999, s. 10).

Osmanlı'nın klasik döneminin bilinen ilk coğrafi eseri Ali b. Abdurrahman'ın “*Acâibü'l-Mahlûkat*” adlı eseridir. Sonrasında Ali Ekber-i Hitâî'nin, Farsça olarak yazdığı “*Kânûnnâme-i Hitâî*”si, Mustafa b. Ali'nin yazdığı “*Tuhfetü'z-Zamân ve Harîdetü'l-Evân*” adlı eseri bu silsileyi devam ettirir. Fetihlerin artması ve denizcilikteki gelişmelere paralel olarak Coğrafya ilmi de gelişmiş ve önemli denizci ve coğrafyacılar yetişmiştir. Bununla ilgili olarak Piri Reis'in yazdığı “*Kitâb-ı Bahriyye*” ve çizdiği “*dünya haritası*”, Seyid Ali Reis'in “*Kitâbü'l-Muhît fî İlmi'l-Eflâk ve'l-Ebhur*” adlı

kitabı; Feridun Ahmed Bey'in "*Münşeâtü's-Selâtin*"i ve Âşık Mehmed'in "*Menâzirü'l-Avâlim*" isimli kitapları sıralanabilir (Ak, 1993, s. 63).

Bu devirden sonra Osmanlı coğrafyacılığının en önemli atılımı Kâtip Çelebi ile olmuştur. Osmanlı, Kâtip Çelebi ile birlikte batının coğrafi eserlerinden faydalanmaya başlamış, bu eserleri tercüme veya alıntılarla Osmanlı coğrafyacılığına kazandırmıştır. 17. yy Kâtip Çelebi, Ebû Bekir b. Behrâm ve Evliya Çelebi'nin eserleri sayesinde Osmanlı coğrafyacılığının zirveye çıktığı ve Osmanlı'nın batılı coğrafya yazınına yönünü yavaş yavaş çevirdiği devir olmuştur (Gümüştü, 2012b, s. 393). Kâtip Çelebi'nin "*Cihannümâ*"sı, Evliya Çelebi'nin "*Seyhatname*"si ve Ebû Bekir b. Behrâm'ın "*Nusretü'l-İslâm ve's-Sürûr fî Tahrîri Atlas Mayor*" ismini verdiği "*Atlas Mayor*" adlı kitabın tercümesi, bu devirdeki en dikkat çekici eserlerdir (Ak, 1993, s. 63).

Osmanlı coğrafyacılığına Rönesans ve Coğrafi Keşiflerin olumsuz anlamda büyük etkisi olmuştur. Rönesans ve Coğrafi Keşifler, ortaçağ karanlığında gömülü Batı medeniyetinin siyasi-askeri ve ekonomik olarak önünü açmıştır. Özellikle Avrupalılar tarafından yeni dünyanın keşfi, Osmanlı ve doğu coğrafyasının önemini yitirmesine sebep olmuştur. Coğrafi Keşifler ve Rönesans hareketinin doğurduğu sonuçlar, Osmanlı Devletinin geri kalmışlığının resmi olurken Osmanlı'nın Batı eksenine girmesine sebep olmuştur. Rönesans ve Coğrafi Keşifler aynı zamanda, dünya coğrafyacılığında tek söz sahibi olma yolunda, batı medeniyetinin liderliği devraldığı sürecin de başlangıcı olmuştur (Gümüştü, 2012a, s. 76). Bu gelişmeler, Aydınlanma Çağının önünü açarak bilimsel faaliyetlerde mühim atılımlar gerçekleştirmiştir. Böylece Batı Avrupa'da büyük bir bilgi birikimi oluşmuş ve birçok bilim insanı yetişmiştir. Ayrıca bu süreç birçok yeni disiplinin ortaya çıkmasını sağlarken çeşitli akademik toplulukların kurulmasının da başladığı yüzyıl olmuştur. Bu süreç içerisinde coğrafya disiplini de önemli kazanımlar elde etmiştir. Birçok üniversiteye coğrafya bölümü açılmış ve yayınlanan coğrafya dergilerinin artırılması sağlanmıştır. Böylece coğrafya, bilimsel anlamda kök salarak kurumsallaşmaya ve uzmanlık alanları oluşturmaya başlamıştır (Gümüştü, 2012b, s. 394).

Bu süreç içerisinde Osmanlı Coğrafyacılığını klasik dönemden çıkaran Kâtip Çelebi olmuştur. O, Cihannüma'yı hazırlarken doğu ve batı kaynaklarını birlikte

kullanarak batı medeniyetin coğrafya kapılarını doğuya açmakla kalmamış, doğu medeniyetinin kapılarının da batıya açılmasını sağlamıştır. Bu tarihten itibaren coğrafya yazını Kâtip Çelebi önderliğinde Arap ve Fars etkisinden çıkarak batı etkisine girmiştir. Bu durum Lale Devri ile daha da ilerletilmiş ve Tanzimat döneminden itibaren kendisini iyiden iyiye hissettirmiştir. Bu süreç içerisinde Osmanlı mekteplerinde özellikle Fransız ve Alman coğrafya müfredatı ile eserlerinden çokça faydalanılmış ve bu kaynaklardan ilham alınarak birçok eser telif edilmiştir. Batı etkisinde kalınarak üretilen bu eserlere bakıldığında, klasik dönemden çokta farklı olmayan, batılı eserlerin tercüme ve şerhi veya bu eserlerin kaynaklık ettiği telif eserler olarak karşımıza çıkmaktadır. 19. yy. sonlarına doğru, resmi kurumların hazırladığı salnamelerin coğrafya yazınında önemli etkisi olmuş, müellifler birçok bilgiyi bu salnamelerden alarak nispeten daha doyurucu kitaplar telif etmişlerdir. Özellikle birinci Meşrutiyetten itibaren coğrafya kitaplarında coğrafya disiplininin alt kollarına ait bilgilerinde incelenmesi ile konular artarak kitaplar daha sistematik hale gelmiştir (Gümüşçü, 2012b, s. 394). Bu konuda Osman Gümüşçü şunları zikretmektedir. *“Bahsedilen gelişmelere bağlı olarak ülkemizde 1890'lara doğru daha uzmanlaşmış alanlarda coğrafya kitapları yazılmaya başlanmıştır. Bunlar arasında 1885'te Abdurrahman Şeref Bey'in idadiler/liseler için yazdığı iki ciltlik “Coğrafya-i Umumi”si, bunun Osmanlı ülkelerine ilişkin olan ayrı bir cilt halinde Kaymakam Ali Teyfik Bey tarafından yazılan “Memalik-i Osmaniye Coğrafya”sı bulunmaktadır. Ayrıca 1883'te J. Geikie'den Ömer Suphi Bey'in çevirdiği ‘Coğrafya-yı Hikemi/Fiziki Coğrafya’, 1887/88'de Binbaşı Hüseyin Bey tarafından yazılan “Memalik-i Osmaniye Ziraat Coğrafyası”, 1890'da Hasan Fehmi'nin yazdığı “Sanayi ve Ticaret Coğrafyası”, 1896/97'de Mehmet Hikmet'in yazdığı “Coğrafya-i Umrani/Ekonomik Coğrafya” sayılabilir. Bu dönemin coğrafya alanındaki diğer önemli bir faaliyeti de, coğrafya sözlüklerinin yayımlanması olmuştur. Hala üzerlerinde hiçbir coğrafi çalışmanın yapılmadığı bu eserler arasında en önemlilerini, 1881/82'de yayınlanan Ahmet Rifat Efendi'nin yedi ciltlik “Lügat-ı Tarihiye ve Coğrafya”sı oluşturur. Ayrıca bunlara ek olarak 1889-99'da yayımlanan Şemseddin Sami'nin ünlü “Kamusü'l-Alam'ı ve Kolağası Ali Cevat Bey'in 1891/92'de yayımlanan üç ciltlik “Memalik-i Osmaniye'nin Tarih ve Coğrafya Lügatı” bulunmaktadır” (Gümüşçü, 2012b, s. 397).*

Coğrafya çalışmaları bakımından hatırı sayılır gelişmelerin yaşandığı 1908-1923 arası II. Meşrutiyet dönemi ve akabinde kurulan Cumhuriyet devrinin 1940'lara kadar ki döneminin, batı tarzı bilimsel faaliyet oluşturma çabası dikkate değerdir. 1915 yılında Darul-Funun'da "*Coğrafya Dar'ul-Mesaisi*" kurulmuş olması Osmanlı'da coğrafya öğretimi açısından dönüm noktası olmuştur. Bu kürsüde Alman ekolünden hocalarda çalışmış ve burada Cumhuriyet döneminin ilk bilimsel anlamda coğrafya çalışmalarını yapacak kadrolar yetişmiştir.

II. Meşrutiyet devrinde coğrafya çalışmaları hakkında geniş bilgiler veren İ. Hakkı Akyol bu devirde özellikle haritacılık, meteoroloji, hidroğrafya, jeoloji alanında çalışmalar yapıldığını ve bu bağlamda eski basmakalıp tedvin anlayışının tam olarak bırakılamasa da ansiklopedik çalışmalar, tabiat ilimleri ilgili kitaplar ve coğrafya ders kitaplarının hazırlandığını belirtmektedir (Akyol, 1943b, s. 127). Bu dönemde özellikle dikkat çeken eserler Derviş Ziya Paşa'nın "*Büyük Coğrafya*"sı, Saffet Geylanigil'in "*Resimli ve Haritalı Coğrafya-i Umumi*"si, İzzettin Beyin "*Cihannüma*"sı, Mehmet Burhanettin Beyin "*Coğrafya-i İktisadi*"si, Yusuf Halit Beyin "*Mufassal Coğrafya-i Umumi*"si, Memduh Süleyman Beyin "*Mufassal ve Yeni Coğrafya-i Umumi*"sidir. Bundan başka Faik Sabri Duran'nın "*Osmanlı Coğrafya-i İktisadi*"si, kıtalar coğrafyası alanındaki eserleri ve hazırladığı diğer seriler ile Kaymakam Mehmet Cemal Bey'in "*Ahval-i Umumi*"si önemli çalışmalardır (Akyol, 1943b, s. 128). Ayrıca I. ve II. Meşrutiyet devrinin idadi muallimlerinden Miralay Ali Tevfik Beyin "*Yeni Coğrafya*"sı ve "*Mufassal Memaliki Osmaniye Coğrafyası*" da zikredilmesi gereken diğer coğrafya çalışmalardandır.

II. Meşrutiyet devrinde, coğrafya eğitiminin istenildiği gibi devam etmediği birçok aydınca gözlenmekte ve bu durumun düzeltilmesi konusunda çalışmalar yapılmaktaydı. Bu bağlamda coğrafya eğitiminin istenilen seviyede verilmediğini müşahede eden dönemin önemli eğitimcilerinden Satı Bey, coğrafya öğretiminin nasıl yapılması gerektiği konusunda "*Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?*" (Coğrafya Nasıl Öğretilmelidir?) isminde kitap hazırlamıştır. Satı Beyin bu çalışması, Osmanlı mekteplerindeki kuru-ezberci yaklaşımı reddedip, coğrafya özelinde tüm bilim dallarında işin vukufiyetini kavramayı amaçlarken; ayrıca betimleyici ve sayısal veri aktarma

anlayışından uzaklaşarak, bilimsel anlamda öğretim yapılmasını hedeflemektedir (Türk, 2009, s. 430). İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu'nun 1914 yılında yayınladığı “*Coğrafyanın Usul-ü Tedrisi*” kitabı da Satı Bey'in coğrafya öğretimi için açtığı önemli yolun devamı niteliğindedir (Baltacıoğlu, 1914).

II. Meşrutiyet devrinde hükümet yetkilileri, savaşlar içinde geçen yıllar sebebiyle, halkın eğitimi konusunda istenen sonuçlar elde edilememiş olsa da gayret göstermiş; öğrencilerin diğer bilimlerde olduğu gibi tarih, coğrafya ve vatandaşlık bilgileri konusunda da yeterli donanıma sahip olmaları için talimatnameler hazırlanmış ve okulların ders programları buna göre yeniden düzenlemişlerdir. Özellikle devlet yetkilileri, savaş yıllarındaki ayrılıkçı hareketler sebebiyle II. Meşrutiyet dönemi ders kitaplarında Osmanlılık düşüncesinin yerleşmesi konusunda öğrencilerin bilinçlendirilmesi için yayınlar hazırlamış, derslerde bu konu üzerinde çokça durulmasını istemiştir (Üstel, 2004, s. 36).

Birinci ve İkinci Meşrutiyet dönemine, coğrafya sahasındaki bütün çalışma ve yayınlara karşın, coğrafya, tasvir yapmaktan öteye gitmemiş hem bölgesel hem de sistematik coğrafyada olgular arasında ilişkiler kuran açıklayıcı bir nitelik kazanamamıştır. Bölgesel coğrafyanın gelişip bilimsel coğrafyanın gelişmemiş olmasının en önemli sebebi, Türk coğrafyacılığının önceleri daha çok Fransa coğrafyacılığından etkilenmiş olmasıdır. Zira Fransız ekolü bölgesel coğrafya üzerine yoğunlaşmış ve bu ekolü takip eden Osmanlı aydınları da Osmanlı coğrafyacılığında betimsel içerikle daha fazla ilgilenerek coğrafyanın riyazî tarafını eksik bırakmışlardır (Gümüşçü, 2012b, s. 399).

Meşrutiyetten Cumhuriyete kadar ki geçen süreçte, coğrafi eser telif edilmesi, coğrafya öğretiminde araç-gereç kullanımı ve genel anlamda öğretmen yetiştirilmesi ve yeni okullar açılması konusunda, Avrupa'nın çok gerisinde olsak da Osmanlı için önemli atılımların yapıldığı söylenebilir. Özellikle Türkiye'de 1915 yılında “*Coğrafya Dar'ul-Mesâisi*”nin kurulmasıyla coğrafya disiplinine ait çok sayıda eser kaleme alınmıştır. Fakat bu emekleme süreci, Cumhuriyet kadrolarının yetişmesine ve bilimsel anlamda coğrafya çalışmaları yapılmasına zemin hazırlamış olması sebebiyle değerlidir. Türkiye'de coğrafyacılık, “*Türk Coğrafya Kurumu*”nun (1941) kurulmasıyla ve coğrafya

bölümlerinden mezunların artmasıyla birlikte coğrafya öğretimi ve materyal geliştirmede bir hayli yol kat etmiştir. Ancak Osmanlı'dan bugüne tevarüs eden bilim üretme anlayışı ve kapasitesi tamamen kırılmamış; batının ürettiği bilimsel çalışmalar zaman içerisinde azalmakla birlikte takip edilmek durumunda kalmıştır.

2.2.2. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Coğrafya Öğretimi

Osmanlı devletinde 1876 yılında I. Meşrutiyet devri başlamış ve iki yıl sonra meclis feshedilerek meşruti yönetimden vazgeçilmiştir. Kimi aydınlarca mutlakiyet devri olarak isimlendirilen bu devirde, eğitim hayatı sıkı kontrol altında tutulurken, dönem içerisinde önemli sayıda okul açılmış ve var olan birçok okul da tanzim edilmiştir. Ayrıca yurtdışından ders araç-gereçleri getirilirken mekteplerde okutulmak üzere birçok ders kitabının da hazırlanması sağlanmıştır. Osmanlı Devleti'nin en sıkıntılı döneminde, devletin ömrünü uzatma ve onu yıkılıştan kurtarma gayesiyle oluşturulmuş II. Abdülhamit yönetimi, 23 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyetin ilanı ile son bulmuştur. Artık meşruti yönetime geçen devlet, aslında Osmanlı'nın en zor devrine de perde aralamıştır. Trablusgarp savaşı (1911), Balkan Savaşları (1912-1913), I. Dünya Savaşı (1914-1918) ve Kurtuluş Savaşı (1918-1922) bu dönemin en kritik süreçlerinin yaşanmasına sebep olurken, Devlet-i Âliye'nin topraklarının çoğunu kaybettiği ve dünya sahnesinden artık yavaş yavaş çekilmeye başladığı yıllar olmuştur.

Osmanlı aydınları bu çalkantılı dönemde, devleti kurtaracak tek şeyin eğitilmiş insan gücü olduğunu daha fazla dillendirirken devlet de bu konuda çeşitli girişimlerde bulunmuştur. Özellikle okul sayılarının artırılması, bazı okulların yeniden düzenlenmesi, eğitimin daha çok tabana yayılarak halkın okullaşma oranının artırılması, ders öğretim anlayışının ezberci-nakilci anlayıştan kurtarılma istenmesi, yeni ders kitapları hazırlanması vs. gibi gayretler, Cumhuriyet Türkiye'sinin temellerini oluşturacak yeni neslin yetiştirilmesi noktasında çok önemli kazanımlar sağlamıştır.

Meşrutiyet Devri ile Osmanlı'da hürriyet ve serbestiyet havasının oluşması, yeni düşüncelerin filizlenmesine kapı aralamıştır. Her türlü fikrin serbestçe söylenip yazıldığı bu yıllarda, eğitimin düzeltilmesi konusunda da birçok fikir öne sürülmüştür. Eğitimin düzeltilmesi konusunda ortaya atılan bu fikirlerin de etkisiyle II. Meşrutiyet dönemi

Maarif yetkilileri, nitelikli öğretmen yetiştirme konusunda ciddi adımlar atarak yeni bir “*Darul-Muallimîn*” açmışlardır. Yine Maarif yetkilileri eğitim-öğretimin daha çok insana ulaşması için ilköğretimin parasız ve zorunlu olduğunu kanunla karara bağlayıp, vilayet merkezlerindeki yedi yıllık idadi okullarını, Fransız eğitim modeline uygun öğretim yapan sultani mekteplerine dönüştürmüşlerdir. Ayrıca kızların ortaöğrenim düzeyinde eğitim alabilmeleri için “*kız sultanisi*” ve yüksek eğitimleri için de “*İnas Darul- Fünun*”unu faaliyete geçirmişlerdir. Ayrıca Meşrutiyet devirde de önceki devirlerde olduğu gibi öğrenciler teknik ve teorik ilimlerde yetiştirilmek üzere Avrupa’ya gönderilmiştir. Osmanlı devleti eğitim sisteminin öteden beri etkilendiği Fransız ekolü bu devirden itibaren yerini özellikle Alman ekolüne bırakmaya başlamıştır. Bu yıllarda Maarif vekâletine bir Alman müşavir davet edilerek, Fransız eğitim modeli yanında Alman sisteminden de faydalanılmış, özellikle İdadi ve Sultaniler için Almanya’dan birçok araç-gereç temin edilmiştir. Ayrıca Darul-Fünun’da da birçok Alman hoca ders vermek üzere getirilmiştir. Meşrutiyet devrinde, kısa zamanda birçok toplumsal olay ve savaşın yaşanmış olması, eğitimin kalitesi ve sürdürülebilirliği konusunda zafiyetlere sebep olmuştur. Ancak bu devir Türk coğrafyacılığında dönüm noktası olması sebebiyle Türk eğitim tarihinde farklı bir yere sahiptir (Akyol, 1943b, s. 130). Zira 1915 yılında coğrafyanın daha sistematik bir disiplin haline gelebilmesi için Türk coğrafyacılığında bir milat olan “*Coğrafya Darul Mesaisi*” kurulmuştur (Ceylan, 2013, s. 311-351).

Geçmişten bu güne Türk eğitim tarihi birçok eğitimci tarafından çeşitli fasıllara bölünerek incelenmiştir. Türk eğitim tarihinde bir milat olarak kabul edebileceğimiz Cumhuriyet devrinin hemen öncesinde yaşanan II. Meşrutiyet devri de bu zincirin çok önemli bir halkasını oluşturmaktadır. Bilimsel anlamda eğitim vermenin öneminin anlaşıldığı bu devirde coğrafya eğitimi de çeşitli fasıllara ayrılarak incelenmiştir. Dönemin önemli coğrafya eğitimcilerinden Satı Bey, II. Meşrutiyet dönemi coğrafya eğitimini, “*1908 inkılâbı ile 31 Mart olayı arası*, “*31 Mart olayından Balkan savaşlarına kadarki dönem*” ve “*Balkan Savaşlarından I. Dünya Savaşına kadarki dönem*” olarak üç bölüme ayırmıştır (Celkan & Ünişen, 2017, s. 259-305). Cumhuriyet devrinin önemli coğrafyacılarına İ. Hakkı Akyol ise Türk coğrafya serüvenini “*Mutlakiyet Devri, Meşrutiyet Devri ve Cumhuriyet Devri*” olarak üç aşamada incelemiştir (Akyol, 1943a, s. 10). Akyol Türk Coğrafya serüveninin ikinci aşaması olan Meşrutiyet devrini ise kendi

içinde; “*Savaşlardan Önce (1908-1910), Savaşlar Dönemi (1910-1918)* ve *Savaşlar Sonunda Mütareke ve Milli Mücadele Dönemi (1918-1923)*” şeklinde üçe bölmüştür (Akyol, 1943b, s. 130). II. Meşrutiyet döneminde oluşan bu kronoloji, dönem içinde ardı ardına yaşanan savaşların eğitime bir çeşit yansıması olsa da her zaman kesitinin kendi içinde önemli kazanımları barındırması açısından değerlidir.

Türk Coğrafyacılığı açısından asıl atılım, 1915-1923 yılları arasındaki zaman diliminde olmuştur. İstanbul Darul-Fünun’da gerçekleştirilen reform hareketleri çerçevesinde, diğer bölümlerle birlikte “*Ulum-u Edebiye*” şubesi de Almanya’dan profesörler getirilerek, ıslah edilmiştir. Daha sonra buradan, bugünde varlığını sürdüren “*Edebiyat Fakültesi*” doğmuştur. Edebiyat Fakültesi Coğrafya bölümünde Almanya’dan davet edilen E. Obst (1915-1920) ve ondan sonra Fransa’dan davet edilen T. Lefebvre (1925-1928), ile E.Chaput (1926-1937) görev yapmıştır. Daha önce öneminden defâaten bahsettiğimiz “*Coğrafya Darul-Mesaisi*” Alman ekolüne mensup E. Obst’un katkılarıyla Darul-Fünun-u Osmaniye içinde kurulmuştur. Kurulan bu coğrafya kürsüsünde; “*Coğrafya-i Tabii, İslam ve Türk Coğrafyası, Coğrafya-i Beşeri, Coğrafya Usul ve Tatbikatı ve İstatistik*” gibi dersler okutulmuştur (Gümüşçü, 2012b, s. 400).

II. Meşrutiyet devri Türk coğrafyacılığı adına önemli kazanımların olduğu yıllar olmuştur. Bu devirde on yıl süren ve sadece Türk mühendislerin çabaları ile Memalik-i Osmaniye’nin birçok vilayetinin haritası çizilmiştir. Bu yıllarda faal olan Kandilli rasathanesi dışında, I. Dünya Savaşı yıllarında uçak teknolojisinin de kullanılmaya başlanması ile birlikte meteorolojik olaylar hakkında bilgi sahibi olmak için Beyoğlu’nda daha önce kurulmuş ama âtil olarak bekleyen observatuar, Vaniköy’de Almanların da yardımıyla yeniden kurulmuş ve milli mücadele döneminde önemli katkıları olmuştur. 1917 yılında hükümetin daveti ile Alman hidrograflar gelmiş, İstanbul ve Çanakkale boğazında incelemeler yaparak, yüzden fazla istasyon kurup derinlik, akıntı, sıcaklık, tuzluluk vs. konularda ölçümler yapmıştır. Ayrıca 1917 yılında Darul-Fünun’da “*jeoloji*” alanında da çalışmalar yapılmaya başlanmış, İstanbul ve Anadolu’da çeşitli geziler düzenlenerek; Marmara, Ege ve Akdeniz bölgesinde (özellikle Toros sıra dağlarında) “*tektonik hareketler*” hakkında araştırmalar yapılmıştır. Bunların dışında I. Dünya savaşı sonrasında Saffet Paşa konağında kurulan “*Coğrafya Enstitüsü*” (1919), 139 maddelik

bir talimatname hazırlamıştır. Bu enstitü o günkü sınırlara göre yirmi dört Osmanlı vilayetini kapsayacak şekilde “ahvali iklimiye” (klimatoloji), “ahvali havaiye” (hava durumu) ve “ahvali iklimiye ve miyahiye” (hidro-klimatoloji) alanında çalışmalar yaparak coğrafya adına önemli katkılar sağlamıştır (Akyol, 1943b, s. 130).

Bütün bu çalışmalara karşın II. Meşrutiyet döneminde coğrafya öğretiminin istenilen seviyede olmadığı yönünde çeşitli platformlarda dillendirilmiştir. Meşrutiyet devri Coğrafya öğretimine yapılan eleştirilerden birinde; “Meşrutiyet başlangıcında ilk mekteplerde coğrafya ve tabiat bilgileri daha ziyade önem kazanmaya başlıyor, “Tedrisat Mecmuası” bu hususta bir kılavuz vazifesi görüyordu. Bu okullarda coğrafyanın öğretilmesi hakkında ayrıca hocalara mahsus küçük eserlerde yazılmış bulunuyordu. Öğretim malzemesinin pek eksik olmasına rağmen ilk tahsil durumu biraz kurtarılmış gibi görünüyorsa da orta öğrenimde tabiat ilimlerinin bilhassa jeoloji ve coğrafyanın öğretimi bundan evvelki devirden pek farklı değildi. Sınıflarda yalama ile kabataslak relief ve idari bölümleri gösteren fena basılmış ve hatalarla dolu, son derece yıpranmış haritalar, yine yazıları silinmiş, koordinat çatısı içine oturtulmuş ve aletler odasının bir köşesinde çürümeye mahkûm madenden yapılmış yer küreler, ders vasıtalarını teşkil ediyordu. Almanya’dan getirilen bazı ders malzemesinden de hiç fayda hâsıl olmamıştır” (Akyol, 1943b, s. 132) tespitleri, Meşrutiyet devrinin coğrafya öğretimi konusunda durumunun hiçte içi açıcı olmadığını göstermektedir (Akyol, 1943b, s. 121-126). Dönemin coğrafyacılarından Faik Sabri Duran, bu konuda daha iyimserdir. Kıtalar coğrafyası üzerine hazırladığı “Avrupa” adlı kitabında coğrafyanın son otuz yıl öncesine göre çok yollar kat ettiğini, mevcut ilimler arasında kendisini tam olarak yerleştirdiğini ve geçmişteki ezberci anlayıştan kurtulması için öğretmenlerin daha çok gayret göstererek öğrencilerde yeni fikirler ve muhakeme becerileri kazandırmaları gerektiğini söylemiştir (Özey, 1996a).

II. Meşrutiyet devrindeki genel coğrafya yazını ve öğretimi geçmişe nazaran çok daha iyi olsa da sürekli takibinde olduğumuz batı bilimsel anlayışı ve birikiminin gerisinde kaldığımız ortadadır. Bu geri kalmışlığın çözümü konusunda Osmanlı aydınları arasında da anlayış birliği olmadığı görülmektedir. Meşrutiyet devri aydınları arasında eğitimin tabandan mı, yoksa yukardan mı başlaması gerektiği konusunda çeşitli

tartışmalar yaşanmış bir kısım aydın halkın eğitimi için ilkokul ve ortaöğretim okullarının yaygınlaştırılmasını isterken, bazı aydınlarda halka eğitim götürülebilmesi için öncelikle eğitilmiş kadroların yetiştirilmesi gerektiğini savunmuşlardır. Bu ikilem arasında hükümet yetkilileri orta yolu seçerek hem okullaşma hem de öğretmen yetiştirme konusunda çalışmalar yapmışlardır. Ancak bu süreç içerisinde diğer okullara göre özellikle yeni tarz ilkokulların (iptidâi) çoğaltılması ve burada eğitim verecek öğretmen açığının kapatılması için yükseköğretime öncelik verildiği söylenebilir (Polat & Arabacı, 2015).

II. Meşrutiyet döneminde coğrafya bilimine ait eserler yanında okullarda okutulan coğrafya dersleri için de çeşitli ders kitapları kaleme alınmıştır. Ancak bu devirde de önceki devirlerde olduğu gibi bilimsel anlamda çok fazla telif eser vücuda getirilememiştir. Bunda bilimsel eser üretme alışkanlığının ülkemizde hala oluşmamış olmasının etkisi büyüktür. Buna karşın Türk Coğrafyacılığının Osmanlı dönemi içinde zirve olduğu dönem II. Meşrutiyet devri olduğunu söyleyebiliriz. Özellikle II. Meşrutiyet döneminde Darul-Fünun’u geliştirmek üzere yurt dışından hoca getirilmesi dâhil değişik zamanlarda yapılan çalışmaların ve Avrupa’ya gönderilen talebelerin de etkisiyle, coğrafya dalında yeni kadrolar oluşmuş ve bu kişiler Cumhuriyet Türkiye’sine büyük fayda sağlanmıştır. Bu bilim insanlarının içinde Fransa’da Paul Vidal de la Balche’nin etkisinde yetişmiş Faik Sabri Duran (1882-1943), Ali Macit Arda (1887-1967) ve Selim Mansur; Viyana’da Ritter Ratzel okulunun etkisinde yetişmiş Hamit Sadi Selen (1892-1968) bulunmaktadır. Bu kişiler Avrupa eğitimleri sonrası yurda dönerek çeşitli devlet dairelerinde ve eğitim kurumlarında görev yapmışlar ve böylece Alman profesörlerin idaresinde kurulmuş olan coğrafya bölümüne Fransız coğrafya ekolüne bağlı ülkelerde eğitim görmüş bilim adamlarının da katılımıyla, coğrafya altyapısı zenginleşerek bu alanda birçok eser hazırlanmıştır. (Gümüşçü, 2012b, s. 400).

Yukarıda II. Meşrutiyet devri coğrafya tarihi ve Osmanlı’da coğrafya alanında yapılan çalışmalara genişçe değinilirken yapılan bu çalışmaların vücut bulabileceği ve teorik olmaktan çıkarak uygulamaya döküleceği kurumlardan bahsetmek yerinde olacaktır. II. Meşrutiyet devri ortaöğretim kurumları olarak idadi ve sultani okulları belirlenmiştir. Bu kurumlar birbirinden derece ve kademe farkı olan iki ortaöğretim kurumudur. Bu okulların eğitim-öğretim kalitesi ve süresi bakımından birbirinden farklı

olmaları ve sultanilerin idadilerden bir derece daha üstte bulunmasından dolayı sultanilerin ortaöğretimin kurumu olarak kabul edilip idadilerin bir alt derecede bırakılması, hep sorun teşkil etmiştir. Bu sebeple Maarif Nazırları Emrullah Efendi ve Şükrü Beyler tarafından 1910-1914 yılları arasında birçok idadiyi (vilayet merkezindekiler) sultaniye çevrilmiştir. Buna göre II. Meşrutiyet devrinin ortalarında idadilerin sayısı 50, aynı tarihlerde sultanilerin sayısı ise 36 şeklinde gerçekleşmiştir. Bu yıllarda idadi ve sultani ders programları yeniden düzenlenmiş ve önemli ölçüde standart yakalanmaya çalışılmıştır (Demirel F. , 2012a, s. 345). On iki idâdînin sultânîye dönüştürülme kararıyla birlikte (1910), aynı yıl, “*Liselerin Tanzim ve İdârelerine ve Tedrisatına Mûteallik Talimat*” ismiyle bir talimatname hazırlanmıştır (Tanin Gazetesi, 1910, s. 1). Bundan bir yıl sonra da özellikle sultanilerin yapısı konusunda yapılan eleştirilerin önüne geçmek üzere “*Mekâtib-i Sultânî Talimatnamesi*” (1911) hazırlanarak sultanilerin eğitim-öğretim faaliyetleri ile ilgili tüm alanlarda kurallar getirilmiştir (Demirel F. , 2012a, s. 346). Ayrıca “*Mekatib-i Sultani Ders Programı*” adıyla 1915’te en son bir program daha hazırlanmış ve bu haliyle ortaöğretim Cumhuriyet devrine intikal etmiştir (MUN, 1915). 1911 talimatnamesine göre sultani yerine bu okullara lise ismi verilmesi kararlaştırılmıştı. Ancak alışılmış sultani tabirine geri dönmüştür. Sultani mekteplerin öğrenim sürelerinde 1910 yılındaki uygulamaya göre yeknesaklık söz konusu değildi. Zira Galatasaray sultanisi 12 yıllık bir okul iken diğer sultaniler 3’er yıllık iki devreden oluşan 6 yıllıktı. Hatta idadiler ile aynı mezuniyete sahip oldukları için sultani öğrencileri son yılda idadi kurumlara geçiş yaparak bir yıl erken mezun olabilmekteydiler. Maarif vekâleti bir süre sonra bu konuda tedbirler almak durumunda kalmıştır. Özellikle 1911 yılında Sultaniler için hazırlanan “*Mekatib-i Sultani Talimatnamesi*”ne göre sultaniler. Birinci devresinde 9 yıl (ilk 5 yıl birinci kısım, 6-9. sınıflar ikinci kısım) ikinci devresinde ise 3 yıl (10-12. sınıf, fen ve edebiyat bölümleri) olmak üzere iki devreden oluşacak şekilde düzenlenmiştir (Demirel F. , 2012a, s. 346).

Ortaöğretim kurumlarında ders programları hazırlanırken yukarıda belirttiğimiz iki talimatname dikkate alınarak ders programları ve içerikleri düzenlenmiştir. Bu talimatnamelere göre Coğrafya dersi de çoğunlukla 2 saat olarak programlara dâhil edilmiştir. Livalarda bulunan beş yıllık idadilerde coğrafya dersi her yıl iki saat olarak okutulurken, sultaniye çevrilmeden önce yedi yıllık idadilerde de yine son sene hariç her

ders yılı iki saat olarak müfredatta yer bulmuştur (Ergin, 1977, s. 490). Meşrutiyet döneminde Coğrafya dersi yanında coğrafya ile ilgili olarak “*Kozmografya, jeoloji-İlm-i Arz, İlm-i Nebatat ve İlm-i Hayvanat, Malumatı Tabiiye ve Eşya*” derslerini de farklı yıllarda hazırlanan idadi ve sultani programlarında görmek mümkündür. II. Meşrutiyet dönemi ortaöğretim kurumlarında okutulan bu dersler incelendiğinde, bugün bazılarının coğrafya içinde yer aldığını ama bazılarının da ayrı disiplin dalı olarak coğrafyadan ayrıldığını görmekteyiz. 1913-1914 Eğitim- Öğretim yılı sultanilerin ders programlarında birinci devrenin 6. 7. 8. ve 9. sınıflarında 1’er saat, ikinci devrenin 10. 11. ve 12. sınıflarında ise yine 1’er saat coğrafya dersi okutulmuştur. Coğrafya içinde sayabileceğimiz Kozmografya dersi de ikinci devrenin son sınıfında fen ve edebiyat şubelerinde 2’şer saat olarak okutulmuştur. Bundan başka üç ilim dalı bir arada değerlendirilmiş olarak “*Hayvanat, Nebatat ve İlm-i Arz*” isimlerindeki derste 11. sınıfta 1’er saat; 12. sınıflarda ise 2’şer saat olarak okutulmuştur (Demirel F. , 2012a, s. 354).

II. Meşrutiyet dönemin ortaöğretim kurumlarında okutulan coğrafya müfredatında tam bir bütünlük sağlanamamış, talimatnamelerde belirtilen programların uygulanması tümüyle mümkün olmamıştır. Coğrafya dersleri, dersi veren hocanın ya kendi hazırladığı kitap, ders notu vs’den oluşan materyallerden işlenir veya başkası tarafından yazılmış eserlerin sınıflarda okutulması şeklinde olurdu. Dersler çoğunlukla hocanın bilgi ve kabiliyetine göre şekillenir öğretmen merkezli bir anlayışla işlenirdi. Zira coğrafya dersleri için yazılmış kitapların içerikleri pedagojik anlamda öğrenciye uygun olmadığı gibi, içerdiği bilgilerde öğrenciyi ezbere zorlayan yer isimleri, rakam vb. olarak bilgilerden oluşmaktaydı. Ayrıca dersin işlenmesi için de araç-gereç yeterli sayıda bulunmamaktaydı (Akyol, 1943b, s. 136).

Ortaöğretim okullarında coğrafya dersi okutulurken hangi sınıfta hangi konulara yer verilmesi gerektiği konusunda 1913 yılında yayınlanan “*Mekatib-i Sultaniye Sunuf-u İptidaiye ve Taliye Ders Programları*” bize yol göstermektedir (MUN, 1913, s. 35). Sözkonusu programda ortaöğretim coğrafya müfredatı şu şekilde yer almıştır:

Sınıf-ı iptidâiye birinci sene: Haftada 1 ders;

Çevre incelemesi, mektebin etrafı incelenecek, güneşin doğuş ve batışı izlenecek, el işi dersinde toprak ve kumdan çevredeki şekiller yapılacaktır.

Sınıf-ı iptidâiye ikinci sene: Haftada 1 ders;

Mektebin bulunduğu yerin diğer kasabalarla karşılaştırılması, bu şehrin bulunduğu deniz, göl, çöl vs. mekânlara yakınlığı ve bu yerlerin şehre etkisi, şehrin iklimi, mahsulâtı, ahalisinin sayısı, sanat ve ticari durumu, ihracat ve ithalatı, iskelesi ve nakliye araçları, civarındaki köy ve kasabalara zihnen seyahat.

Plan ve kroki: Dershanenin, sofanın, mektep bahçesinin ve sokağının, mahallenin ve kasabanın planı, mektepten görünen yeryüzü şekillerinin krokisi yapılacaktır.

Yeryüzü şekilleri ve coğrafi terimler: Mektebin bulunduğu yerdeki en dikkat çekici yerlerin (liman deniz, körfez, kanal ada, yarımada vs.) tetkik edilmesi; Yönler, güneşin doğuş ve batışı, gece ve gündüz olayları, sıcak-soğuk memleketler ve açık denizler hakkında malumat verilecektir.

Sınıf-ı iptidâiye üçüncü sene: Haftada 1 ders;

Yönlerin tam olarak kavratılması, pusula ve kutup yıldızı, plan ve krokinin kavratılması; harita ve harita üzerinde ve pusulayla yön tayini ve alıştırma yapma, dünyanın şekli, dönüşü, yıllık hareketi, mevsimler, iklim çeşitleri, iklimin insanlara tesiri, ekvator, enlem-boylam anlatılacaktır.

Memalik-i Osmaniye içinde seyahat (burada tüm vilayetler sayılmış ve zihnen harita çizilmesi istenmiştir), büyük kıtalar hakkında bilgi verilecektir.

Sınıf-ı iptidâiye dördüncü sene: Haftada 2 ders;

Yeryüzü, pusula kullanımı, kutup yıldızı, ana ve ara yönler, yön belirleme, dünyanın şekli, dönüşü, yıllık hareketi, mevsimler, iklim çeşitleri, meridyen ve paraleller, iki şehir arasındaki zaman farkı, güneş ve ay tutulması, kutup noktaları izah edilecektir.

Beş kıta hakkında geniş bilgi verilmesi, Memaliki Osmaniye Hakkında geniş malumat verilmesi; Memaliki Osmaniye'nin coğrafyası, iklimi, milletler ve dilleri, nüfus, yüz ölçümü, dinler, yönetim şeklini siyasî bölgeler, doğal ürünleri, sanayi ve ticareti, iskeleleri ve nakliye araçları anlatılacaktır (Osmanlı vilayetlerinin her biri için ayrı ayrı malumat verilecektir).

Sınıf-ı iptidâiye beşinci sene: Haftada 2 ders;

Beş kıta hakkında bilgi verilmesi; Avrupa, Asya, Afrika, Amerika kıtalarındaki ülkeler ve Avustralya hakkında bilgi verilecektir.

Dünya genelinde Müslümanlar, Müslümanların nüfus ve iktisadi açıdan karşılaştırılması yapılacaktır.

Sınıf-ı taliye altıncı sene: Haftada 1 ders;

Tabii Coğrafya: Coğrafyanın tarifi, bölümleri, diğer ilimlerle ilişkisi, yerin şekli ve genişliği, haritalar, küreler, yer ve güneş ilişkisi, yerkürenin hareketleri, mevsimler, dünya üzerindeki kara ve denizlerin taksimatı, yerküreyi oluşturan bileşenler; dağlar, bozuk alanlar, yaylalar, ovalar, yer kabuğu, yanardağlar, çekirdek, magma işlenecektir.

Denizler ve deniz kıyıları, derinlikleri ve bileşenleri, deniz yüzeyinde hareket, med-cezir, akıntılar, deniz bitki ve hayvanları, hava, sıcaklık dereceleri, havanın hareketi, rüzgârlar, yağmurlar, yerüstü ve yer altı suları, nehirlerin akış debileri, kaynak suları, taşkın ve seller, sahillerdeki dalga aşındırması, yüksek ve alçak sahiller, bitki ve hayvan yaşam alanları anlatılacaktır.

Kutup bölgeleri: Kuzey kutbu, kuzey kutbunda seyahat, kutup arazisi, iklim, hayvan ve bitki yaşamları, insan yaşamı, güney kutbu, kuzey kutbunda seyahat, kutup arazisi, iklim, hayvan ve bitki yaşamları, insan yaşamından bahsedilecektir.

Asya: (Muhtasar olarak Osmanlı coğrafyası da gösterilecektir.)

Tabii Coğrafya: Mevki ve sınırlar, yüzölçümü, zemin yapısı, iklim, akarsu rejimleri, denizler ve sahiller işlenecektir.

Beşeri Coğrafya: Nüfus ve insanlar, diller ve dinler, medeniyet ve gelişmişlik, bitki ve hayvanların durumu, insanların yaşantısı, nüfus ve milletler, dil ve dinler, Asya'da medeniyet, keşif ve seyahat, Orta Asya, Sibirya, Çin, Çin Hindi ve Hindistan.

Asya'nın siyasî taksimi, Asya'da Osmanlılar, Anadolu, Cezire-i Ulya (Kuzey Irak), Erzurum Yaylası, Suriye, Irak, Badiyetü-Şam ve Arabistan.

Sınıf-ı taliye yedinci sene: Haftada 1 ders;

Avrupa:

Tabii Coğrafya: Mevki ve sınırlar, yüzölçümü, zemin yapısı, iklim, akarsu rejimleri, denizler ve sahiller, Avrupa devletlerin ayrı ayrı tabii coğrafyaları, hükümetlerin durumu özetle anlatılacaktır.

Beşeri Coğrafya: Bitki ve hayvanların durumu, nüfus ve milletler, dil ve dinler, hükümet ve şehirleri, mahsulleri, zirai alanları, servet ve madenleri, nakliye araçları, ticaretten bahsedilecektir.

Sınıf-ı taliye sekizinci sene: Haftada 1 ders;

Asya, Afrika, (Memalik-i Osmaniye dışındaki devletler), Ruslar, İran yaylası, Hindistan, Çin, Japonya, Doğu Asya adaları anlatılacaktır.

Tabii Coğrafya: Mevki ve sınırlar, yüzölçümü, zemin yapısı, iklim, akarsu rejimleri, denizler ve sahillerden bahsedilecektir.

Beşeri Coğrafya: Bitki ve hayvanların durumu, nüfus ve milletler, dil ve dinler, hükümet ve şehirleri, mahsulleri, zirai alanları, servet ve madenleri, nakliye araçları, ticaret anlatılacaktır.

Keşif ve seyahat, Afrika'nın taksimi, Mağrip veya Atlas memleketleri, Fas, Cezayir, Tunus, Sahra-yı Kebir, Trablusgarb ve Bingazi, Arab Sudan'ı, Senegal ve Kenya, Kongo, Zimbabve, Güney Afrika ve Doğu Afrika, Büyük Göller yöresi, Habeşistan, Eritre, Somali, Doğu Sudan, Mısır, Madagaskar vs. anlatılacaktır.

Sınıf-ı taliye dokuzuncu sene: Haftada 1 ders;

Amerika,

Tabii coğrafya: *Mevki ve sınırlar, yüzölçümü, zemin yapısı, iklim, akarsu rejimleri, denizler ve sahillerden bahsedilecektir.*

Beşerî Coğrafya: *İnsanların yaşantıları, bitki ve hayvanların durumu, Avrupalıların Amerika kıtasına gelişi anlatılacaktır.*

Amerika'nın Taksimi; Kanada, ABD, Meksika, Orta Amerika Ülkeleri, Antlardaki hükümetler, Güney Amerika hükümetleri anlatılacaktır.

Avustralya,

Tabii coğrafya: *Mevki ve sınırlar, yüzölçümü, zemin yapısı, iklim, akarsu rejimleri, denizler ve sahiller anlatılacaktır.*

Beşerî coğrafya: *İnsanların yaşantıları, bitki ve hayvanların durumu, Avustralya'nın bölgeleri; Büyük okyanus etrafının bilgisi, Avustralya adalarındaki keşifler, İngiliz, Fransız, Amerika vd. hükümetlerin arazileri, Avustralya ve Yeni Zelanda adası anlatılacaktır.*

Sınıf-ı taliye onuncu sene: Haftada 1 ders;

Coğrafya-yı Osmanî: *Tabii coğrafyası, sınırları, mevkisi, yüzölçümü, yer şekillerinden bahsedilecektir.*

Avrupa-i Osmanî: *Anadolu yarımadası, El-Cezire ve Erzurum yaylası, Irak ve Badiyetüş-Şam, Suriye ve Filistin toprakları, Arabistan'dan bahsedilecektir. (Her bölümün mevkisi, sınırları, engebeli arazisi, akarsu özellikleri, deniz ve sahilleri, iklimi, bitki ve hayvan çeşitliliği, siyasî, tarihi, vaziyeti, nüfus ve millet çeşitliliği, gelir kaynakları anlatılacaktır. Ayrıca zirai durumu, ürünlerin miktarı ve karşılaştırılması, evcil hayvanları ve ormanları, maden ve tuz kaynaklarının getirisi, sanayisi ve ticareti, nakliye araçları, her vilayet için ayrı ayrı anlatılacaktır.)*

Osmanlı hükümetinin siyasi ve idari teşkilatı: Vilayetler ve sancaklar, Memaliki Osmaniye'de şose (kırık taş döşeme yollar) ve demir yolları, mevcut olanlar ve yapılanlar, Bağdat demiryolu ve tarihçesi, Osmanlı devletinin geçmiş ve şimdiki mali durumu, bütçe, duyun-u umumiye, gümrükler, ticaret, ithalat ve ihracat, gelişmişlik ve gelecek beklentisi işlenecektir.

Sınıf-ı taliye on birinci sene: Haftada 1 ders;

Tabii Coğrafya: Yeryüzünde keşif, coğrafyanın tarif ve bölümleri, coğrafyanın diğer ilimler ile ilişkisi, kara ve denizlerin yeryüzündeki taksimi, bitki ve hayvan yaşamları, coğrafi dağılımları, yerin şekli ve harita bilgisi anlatılacaktır. Ayrıca atmosfer, hava, sıcaklık derecesi, yeryüzündeki sıcaklık değişimleri, ekvator bölgesinde sıcaklık, havanın hareketleri, rüzgârlar, yağmurlar, rutubet, kuruluk, iklimler, okyanuslar, derinliği ve engelleri, deniz suyunun bileşenleri ve havası, denizin hareketleri, dalgalar, akıntılar, med-cezirler, denizlerde ve nehirlerde hayat, göller, arazi yükseltisi, yer kabuğunun değişimi, dağlar ve çeşitleri, şekillerindeki değişim, ovalar, yaylalar ve çukurlara ait kanunlardan bahsedilecektir.

Beşerî Coğrafya: Tarifi, amaç ve gayesi, yeryüzündeki insanların yaşadığı yerler, etnik yapı, üçüncü zamanda insanlar, dördüncü zamanda insanlar, tarih öncesi insanlar, taş ve maden devirleri, yeryüzünde nüfus, nüfusun çoğalması, insan ırkları; beyaz ırk, siyah ırk, sarı ve kırmızı ırk, dil ve dinler; dünya üzerindeki nüfusun yayılışı, medeniyet dereceleri, başlangıç medeniyeti; bedeviler, gelişmekte olan medeniyetler ve gelişmiş medeniyetler, insan ve tabiat; tabiatın insana etkisi, tabiat şartları, iklim ve yer şekillerinin etkisi, nehir, göl ve denizlerin etkisi, insanların tabiata etkisi, tabiat şartları ile mücadele, bitki ve hayvan çeşitliliği ile göçler ve büyük merkezlerde nüfus, anlatılacaktır,

İktisadi Coğrafya: Gıda ürünleri, ziraat, yeni ve eski tarım şehirleri, Amerika, Rusya ve Fransa'da tahıl ürünleri, gıda ürünlerinden patates, havuç ve şeker kamışı, bağ ve üzüm, kahve ve çay, yemiş ağaçları. Sıcak memleketlerdeki gıda dışı ürünler, muz, kakao, vanilya ve tütün, hayvancılık, sütçülük, hayvansal ürünlerden faydalanma yolları, balıkçılık, istiridyeye, midye, mercan avından bahsedilecektir.

Dokuma ürünleri: Keten, kenevir, pamuk ve hayvan kaynaklı dokuma ürünler; ipek, yün,

Maden ürünleri: Maden kömürü, Avrupa ve Amerika'da petrol, altın, gümüş, elmas, demir, bakır, kalay, kurşun, çinko, nikel,

Nakil araçları: Yollar, trenler. Tüneller, köprüler, deniz taşımacılığı, yelken ve buharlı gemiler, araçların sürati konusunda gelişmeler, büyük limanlar, posta telefon telgraf hatları anlatılacaktır.

Sınıf-ı taliye on ikinci sene: Haftada 1 ders;

Bazı büyük ülkelerin genel özellikleri ve emperyalizm hakkında bilgi verilmesi; İngiltere, Fransa, Belçika ve Felemenk, Almanya, İsviçre, Avusturya-Macaristan, İtalya, Rusya, Çin ve Japonya, Amerika Birleşik Devletleri, Arjantin ve Brezilya, Memalik-i Osmaniye,

Nakliye yolları: “Kara ve deniz taşımacılığı, trenler, büyük deniz yolları, telgraf.

Emperyalizm fikri, dünya devletlerinin iktisadi rekabetleri, İngiltere, Amerika, Almanya, Rusya'nın emperyalist faaliyetleri anlatılacak.”

1913 (1329 Rumi) yılında on iki yıllık öğrenim süresi olan sultani okullarının coğrafya müfredatı için hazırlanmış olan bu programa baktığımızda coğrafya dersleri; “Fiziki Coğrafya (Coğrafya-yı Tabii), Beşerî Coğrafya (Coğrafya-yı Beşeri), İktisadi Coğrafya (Coğrafya-yı İktisadi). Ülkeler ve Kıtalar Coğrafyası ile Osmanlı Coğrafyası (Memalik-i Osmaniye)” ana başlıklarında ele alınmıştır (Yeşiltepe, 2010). Ortaöğretim öğrencilerinin on iki yıllık bu coğrafya müfredatı sonunda edinmeleri gereken kazanımları yukarıda sıraladığımız coğrafyanın ana başlıklarına göre özetlediğimizde karşımıza şu sonuç çıkmaktadır:

Tabii Coğrafya ana başlığı altında: Coğrafyanın tarifi, bölümleri, coğrafi terimler, dünya üzerindeki dağ, orman, ova, göl, deniz, liman, nehirler, ada, yarımada, rüzgârlar, denizlerin hareketleri. med cezir; dünya, güneş ve ayın hareketi, mevsimler,

gece-gündüz oluşumu, mevsimler, iklimler, pusula, yön, dünyanın fiziki yapısı ve aldığı şekli, yerüstü ve yer altı olayları ve yanardağlar anlatılmıştır.

Beşeri Coğrafya ana başlığı altında: İnsanların yaşadığı bölgelerin durumu, insan ırkları, dil ve dinler, insanın doğaya-doğanın insana etkisi, bitki ve hayvan türleri, bitki ve hayvanların yetiştiği ortam, evcil hayvanlar, ticari hayat, demiryolları, deniz ve kara yolları, tarım ve hayvancılık faaliyetlerinden bahsedilmiştir.

İktisadi Coğrafya ana başlığı altında: Ticari faaliyetler, ithalat ve ihracat; zirai ürünler, miktarı ve getirisi; dokuma ürünleri, sanayi faaliyetleri ve gelişmişlik; maden ürünleri, nakliye araçları ve yolları anlatılmıştır.

Ülkeler Coğrafyası ana başlığı altında: Kıtalar, Asya, Avrupa, Afrika, Amerika, Avustralya kıtaları; bu kıtalardaki ülkeler, sınırları, nüfus ve yüzölçümleri, doğal özelliklerinden bahsedilmiştir.

Osmanlı Coğrafyası ana başlığı altında: Osmanlı coğrafyası Asya-yı Osmanî, Avrupa-yı Osmanî ve Afrika-yı Osmanî olarak taksim edilmiştir. Buna göre: Vilayet, kasaba, nahiye ve köylerin sayısı, mevkisi, birbirine uzaklıkları; vilayetlerin ve kazaların nüfus ve yüzölçümleri, önemli mevki isimleri, kale, harabe, dini ve turistik yerler; vilayet ve kasabaları birbirine bağlayan demiryolları, şose (taş döşeme) yollar anlatılır.¹ Ayrıca devlet daireleri ve görevlileri; halkın geçim kaynakları, hane sayıları; üretilen hububat, meyve sebze miktarı; hayvan türleri ve sayıları, madenler, bulunduğu yerler; ormanlık araziler ve elde edilen kereste vb. gibi konuların öğretilmesi amaçlanmıştır.

II. Meşrutiyet döneminde ortaöğretim kurumlarında coğrafya öğretimi konusunda Mekatib-i Sultaniye Ders Programı” (Rumi 1331 -1915) adıyla yayınlanan programda da 1913 sultani ders programına benzer şekilde coğrafya müfredatı belirlendiği görülmektedir (MUN, 1915). Ayrıca “İttihat ve Terakki Numune-i Sultanisi” (Rumi 1332-1916) için hazırlanan talimatnamede (MUN, 1916b) ve “Ticaret Mekteb-i Âlisi Talimatname ve Müfredatlı Ders Programı” (Rumi 1332 - 1916) adlı ticaret lisesi

¹ Şose, kırık taşlar üzerine kum dökülerek yapılan yola denir (<http://www.tdk.gov.tr/index/şose>, 07.04.2018).

için hazırlanmış müfredat programında da coğrafya dersi benzer şekilde işlenmek üzere karara bağlanmıştır (MUN, 1916a).

2.2.3. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Coğrafya Ders Kitapları

Osmanlı ortaöğretim okullarında coğrafya öğretimi konusunda birçok eser kaleme alınmıştır. Yapılan bu çalışmaların bilimsel hüviyetleri tartışmalı olsa da eserlerle ilgili olarak: *“Osmanlı İmparatorluğu'nun son dönemlerine gelindiğinde, devletin savaşlarda sürekli yenilgi alması ve zayıflamasına rağmen, bilimsel yönden önemli bir gerileme olmadığı dikkati çeker. Koca imparatorluk, sanki yeniden kurulacakmış gibi coğrafi alanda da çalışmalar devam eder. Özellikle 1913'lü yıllarda gerek Tefeyyüz ve gerekse Kanaat kitapevleri tarafından çok sayıda coğrafi eser yayınlanır. Bunlardan Tefeyyüz Kitapevi tarafından yayınlananların sayısı 30'u bulur. Bunlardan 6'sını çeşitli boyutlarda atlaslar teşkil eder”* (Özey, 1996a, s. 4) ifadeleri, dönemin coğrafya çalışmaları hakkında bizlere referans olacak fikirler vermektedir.

Osmanlı eğitim kurumlarında okutulan ders kitapları çoğunlukla yazarlarının kendi istek ve çabaları ile yazılmaktaydı. Müellifler bazı yabancı dildeki coğrafya eserleri tercüme ederler veya bu eserlere şerhler ve salnamelerden aldığı malumatları ekleyerek kitapları bastırırlardı. Eserler birkaç istisna dışında çok büyük oranda kaynağı belirtilmeden kaleme alınmıştır. Bu kitapların ders kitabı olarak okutulabilmesi için maarif nezaretinin onayından geçmesi gerekmektedir. Özellikle Osmanlı sınırları konusunda ve azınlık okullarında okutulacak kitapların içeriklerine dikkat edilirdi. Bazı durumlarda yazılan eser, yetkililerce beğenilirse yazarına hediye verilir ve devlet okullarına bastırılarak dağıtılırdı (Yeşiltepe, 2010, s. 65).

Meşrutiyet devrinde, okullarda okutulmak üzere birçok kitap belirlenmiştir. Halil Ethem Beyin (1861-1938) yazdığı *“Muhtasar İlm-i Tabakatül-Arz”* kitabı okullarda uzun süre okutulmuştur. Okullarda okutulmak üzere ayrıca Ed. Perrier, P. Constantin, Mathias Duval ve Caustier tarafından yazılan Fransızca birçok eser de tercüme edilmiştir. Yine bu devirde *“Mûhitul-Maarif”* ve *“Dairatül-Maarif ve Ulum-u Tabiiye Lügati”* ansiklopedileri yazılmış ancak nihayete erememiş ve birkaç cildi ancak neşredilmiştir. Tabiat ilimleri konusunda da çalışmalar yapılarak, memleketin hayvancılık, ziraat,

ormancılık, yer altı zenginlikleri vs. konuların anlatıldığı kitaplar hazırlanmıştır. Ancak bu eserlerin tümü isim aktarma, tasvir ve sayı vermenin ötesine geçememiştir (Akyol, 1943b, s. 136). II. Meşrutiyet devrinde coğrafya dersinin bugüne kadar alışılmış öğretim tekniklerinden uzaklaşarak diğer ilim dallarında olduğu gibi daha modern yöntemler kullanılarak öğretim yapılması için kitaplar, makaleler kaleme alınmıştır. Bunlardan, “Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır?” (Satı Bey, 1911) neşrinden başka, “Coğrafyanın Usul-ü Tedrisi” kitabı da Osmanlı’nın son yıllarında coğrafi çalışmaların ve ders öğretim planlarının nasıl olması gerektiği üzerine dikkat çekici çalışmalardır (Baltacıoğlu, 1914).

II. Meşrutiyet devrinde ortaöğretim okullarında okutulmak üzere hazırlanan ders kitaplarından bazıları şunlardır: A. Hulusi “*İlm-i Hayvanat*”, Esat Şerafettin “*Mebada-i İlm-i Nebatat*”, M. Saadi “*Tarih-i Tabiden İlm-i Hayvanat*” ve “*Tarih-i Tabiden İlm-i Nebatat*”, Hüseyin Remzi “*Muhtasar İlm-i Tabakatül-Arz*”, Harunül Reşit “*Yeni İlm-i Tabakatül-Arz*”, Ebul Muhsin Kemal “*Yeni İlm-i Arz*”, A. Nadir “*Hayvanlar Âlemi*”, Ziya Paşa “*Büyük Coğrafya*”, İzzettin Bey (Çalışlar) “*Cihannüma*”, Mehmet Burhanettin “*Coğrafya-yı İktisadi*”, Yusuf Hafit “*Mufassal Coğrafya-yı Umumi*”, Memduh Süleyman Bey “*Mufassal Yeni Coğrafya-yı Umumi*”, Ahmet Tevfik Paşa “*Karadağ Coğrafyası*” (*tercüme*), Ahmet İhsan Bey “*Sinaî, Ticari ve İktisadi Avrupa*”, Ahmet Cemal “*Anadolu (İstatistikî, İktisadi, Askeri Coğrafya)*” kitapları okutulmuştur (Akyol, 1943b, s. 130). Bunlardan başka; Ali Tevfik Bey “*Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*”, Mehmed Remzi “*Yeni Coğrafya-yı Osmani*”, Mehmed Tevfik “*Coğrafya-yı Askerî-yi Osmânî’den Avrupa Asya*”, Behram Münir “*Yeni Usul Haritalı ve Resimli Rehnüma-yı Coğrafya*”, İbrahim Halil-Ruşçuklu Mustafa Şevki “*Mükemmel Topografya*”, Necdet Bey “*Haritalı ve Resimli Mebadi-yi Coğrafya-yı Osmânî*”, İbnü Nüzhet Cevad “*Haritalı Musavver Coğrafya-yı Umumi*”, Bekir Sıdkı, Abu’l-Salih “*Milli, Ameli, Vatani Osmanlı Coğrafyası*”, İbrahim Hilmi Çığıracan “*İdadiye Cep Atlası (Umumi cep atlası)*”, Yusuf Hafid Hantuğ “*Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umûmî*” kitapları da ortaöğretimde ders kitabı olarak okutulmuştur (Yeşiltepe, 2010, s. 205).

Osmanlı’nın son döneminde ve Cumhuriyet Türkiye’sinde birçok coğrafya kitabı ve atlas hazırlayarak coğrafyayı halka sevdiren ilk coğrafyacılar olarak öne çıkan Geylangil’in eserlerinden bazıları şunlardır: *Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Osmani*,

Coğrafya-yı Tabii, Beşerî, Menatik-i Kutbiye Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Umumi, Memaliki Osmaniye Coğrafya-yı İktisadisi, Mufassal Coğrafya-i Tabii. (Faik Sabri Duran ile), Resimli ve Haritalı Coğrafya-yı Riyazî ve Osmaniî”dir (Yiğit & Tunçel, 2017, s. 5). Duran’a ait eserler ise şunlardır: Avrupa, Asya-Asya Şarki Adaları ve Afrika, Osmanlı Coğrafya-yı İktisadisi, Muhtasar Coğrafya-yı Umumi, Coğrafya Tedrisatı, Yeni Cep Atlası, Dünya Atlası, Coğrafya-i Tabii Dersleri, Yeni Avrupa Coğrafyası, Beş Kıta Coğrafyası: Amerika ve Avustralya, Muhtasar Coğrafya-yı Umumi, Osmanlı Coğrafya-yı Tabii ve İktisadisi, Yeni Avrupa Coğrafyası: Mekatib-i Sultaniye ve Tahsil-i Tabiiye Mahsus, Coğrafya Defterleri” (liselerin her sınıfı için) (Yiğit & Tunçel, 2017, s. 6).

Osmanlı'nın son dönemlerinde hazırlanmış “*Osmanlı Müellifleri*” adlı kitabın son cildinde Osmanlı coğrafyacılarına yer verilmiştir. Bu eserde yüz yetmiş üç adet coğrafya üzerine yazılmış eser ve yazar ismi sıralanmıştır. Burada sıralanan coğrafi eserlerin çoğunun Osmanlı'nın son yıllarına tekabül eden Meşrutiyet devri ve Mütareke yıllarında neşredildiği görülmektedir (Tahir Bey, 1975, s. 315).

2.3. II. Meşrutiyet Döneminde Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası

Tarihi insanlık tarihi kadar eski olan Ortadoğu, tarihin başladığı coğrafya olarak kadim medeniyetlere sürekli ev sahipliği yapmış, dünya ana karalarının kesiştiği, dünyanın en önemli su yollarının ve enerji kaynaklarının bulunduğu jeopolitik öneme sahip bir coğrafyadır. Ortadoğu yirminci yüz yılda, artan enerji ihtiyacına cevap verebilecek çok önemli potansiyellere sahip (dünya petrolü yaklaşık %70 oranında bu coğrafyada bulunmaktadır (Özey, 1996b, s. 21) olmasından dolayı büyük güçlerin bir şekilde hegemonyası altına almaya çalıştığı stratejik bir mekân olmuştur. Ortadoğu'nun diğer bir özelliği de semavi dinlerin doğduğu ve bu dinlerin çok önemli kutsal mekânlarının bulunduğu manevi değerler coğrafyası olmasıdır.

2.3.1. Ortadoğu Kavramı ve Sınırları

Tarihsel süreç içerisinde insanoğlu daima, yaşadığı çevreyi anlama ve anlamlandırma gayreti içerisinde olagelmıştır. Ancak yaşanan çevre ve mekân sürekli anlam yüklenen, değişime açık bir anlama karmaşası içerisinde (Bilgili, 2016). Mekâna anlam yükleme ve ona bir isim verme bazen sosyo-kültürel bir gereklilikken;

bazen de siyasî ve jeostratejik çıkarların devreye girip birbiriyle çatışması sonucunda ortaya çıkabilir. Ortadoğu kavramı da insanın mekânı algılaması ve isimlendirmesi konusunda bizlere önemli ipuçları vermektedir. Ortadoğu (Middel East) kavramı, oryantalist bakış açısıyla geliştirilmiş; Avrupa'yı dünyanın merkezi olarak kabul edip dünyanın diğer bölgelerini bu merkeze olan uzaklıklarına göre yakın, orta ve uzak şeklinde kategorize eden “batılı, elit, beyaz insan” ın hegomonik mantığının bir tezahürüdür. Ortadoğu kavramı ve Ortadoğu'nun sınır(lar)ı, batılı siyaset ve toplum mühendisleri tarafından oluşturulmuştur. Bunun tamamen ideolojik bakış açısı yansıtan sömürgeci bir perspektifin ürünü olması sebebiyle “Ortadoğu” coğrafi bir kavram değil (Tunçdilek, 1962, s. 5) batılı siyaset ve jeopolitik uzmanlarının ürettiği siyasî bir kavramdır (Said, 2014, s. 15). Bu konudaki şu tespit de “Ortadoğu kaypak bir mefhumdur. Çünkü ne zaman doğduğu, niçin doğduğu, hudutlarının ne olduğu konusunda rivayetlerin muhtelif olduğu bir kavramdır (Meriç, 2004, s. 286)” Ortadoğu kavramlaştırmasının mevki ismi olmaktan çok, yerel halkın da artık içselleştirdiği ideolojik bir kavram olduğuna dikkat çekmektedir. Ortadoğu kavramı için; “Orta Türkçe'dir, Doğu Türkçe'dir, ama Ortadoğu Türkçe değildir (Doğan D. M., 2015, s. 9)” diyen aydınımız aslında bu kavramın ne kadar bizden uzak olduğunu anlatmaktadır. Bölgenin Güneybatı Asya olarak değil de Ortadoğu olarak isimlendirilmesi, aslında batılı emperyalist devletlerin siyasî manevralarının giriftliğini anlamamız konusunda bizlere ipuçları vermektedir.

Günümüzdeki anlamıyla Ortadoğu kavramlaştırmasının oluşmasında öncü rol Fransızlarıdır. Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu bu bölge için Fransızlar, Ortadoğu isminden önce “Yakın Doğu” tabirini kullanmışlardır. Bununla beraber İngiltere'nin Çin ve Hindistan üzerindeki yayılmacı politikaları da “Uzak Doğu” kavramının oluşmasına zemin hazırlamıştır. İngilizler daha sonra “Yakın Doğu” ve “Uzak Doğu” olarak tabir edilen bölgeler arasında kalan Osmanlı topraklarını isimlendirmek için ise Asya politikalarında kilit öneme sahip olacak olan “Ortadoğu” kavramını geliştirmişlerdir (Sakin & Deveci, 2011).

Ortadoğu kavramı ilk olarak 1902 yılında Alfred Thayer Mahan tarafından kullanılmıştır. Daha sonra İngiliz siyasetine hizmet eden Valentine Chirol, kavramı

kullanmış ve Hindistan'a ulaşan yolların güvenliği bağlamında Mahan'dan daha geniş bir coğrafyayı (İran, Irak, Basra Körfezi, Doğu Arabistan Kıyıları, Afganistan ve Tibet) işaret etmiştir (Sakin & Deveci, 2011). Dolayısıyla Ortadoğu kavramı, 20. yy. başlarında İngilizlerin, kurdukları sömürge imparatorluğunun çıkarlarına uygun olarak kavramsallaştırdığı suni bir isimlendirmedir (Özey, 2017, s. 1-15). Ortadoğu'da önemli oranda petrol yataklarının bulunması, öteden beri büyük güçlerin iştahını kabarmaktadır. Bununla beraber Süveyş kanalının açılması, önemini kaybetmiş Akdeniz'e, eski canlılığını kazandırmıştır. Süveyş Kanalı, Avrupa ile Çin ve Hindistan arasındaki suyunun kesintisiz hale gelmesini sağlayarak doğu-batı koridorunda stratejik konuma sahip Ortadoğu'yu daha da önemli hale getirmiştir. Bu sebeple bölgesel ve küresel güçler, Ortadoğu'da her neye mal olursa olsun söz sahibi olmayı stratejik ve jeopolitik hedef haline getirmişlerdir (Özey, 2017, s. 8).

Harita 1: Ortadoğu Ülkeleri

Kaynak: (<http://www.nkfu.com/>, 15.02.2019)

Batılı emperyalist düşüncenin ürünü olan Ortadoğu kavramı gibi bu bölgenin sınırları da büyük güçlerin sömürgeci emellerine hizmet edecek birkaç farklı şekilde kurgulanmıştır. Amerika Birleşik Devletleri, Ortadoğu'yu Fas'tan Pakistan'a, Türkiye'den Arap Yarımadası'na kadar uzanan geniş bir coğrafyayı içine alacak şekilde tanımlamıştır. Ortadoğu'nun sınırları konusunda kıta Avrupa'sı ise çoğunlukla bugün de kabul gören, kuzeyde Türkiye, güneyde Yemen, batıda Mısır, doğuda İran'ı içine alan on yedi ülkenin bulunduğu bir coğrafyayı resmeder (Taşlıgil & Şahin, 2011). Buna göre Ortadoğu ülkeleri; Mısır, Kıbrıs, Türkiye, İsrail, Lübnan, Filistin, Suriye, Ürdün, Suudi Arabistan, Yemen, Umman, Bahreyn, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Kuveyt, Irak, İran olarak karşımıza çıkmaktadır (Taşlıgil & Şahin, 2011). Ortadoğu konusunda Türkiye'deki akademik camianın da yukarıda sıralanan ve “*dar Ortadoğu*” olarak ifade edilen bu ülkeleri ve sahip oldukları toprakları bütünüyle “*Ortadoğu*” bölgesi olarak kabul etme eğilimi ağırlıklı olarak söz konusudur (Özey, 2009).

İngiliz siyasetinin ürettiği bir kavram olarak karşımıza çıkan Ortadoğu'nun sınırlarının neresi olduğu konusunda bir fikir birliğinin olmamasına karşın, tüm dünyanın bu bölgeden çıkar elde etme amaç birlikteliği, Ortadoğu'nun stratejik ve jeopolitik konumundan kaynaklanan önemini gözler önüne sermektedir. Bu bağlamda Ortadoğu kavramı ve sınırları üzerine yapılan şu yorum çok dikkat çekicidir: “*1900'lü yılların başından itibaren petrolün yeni bir enerji kaynağı olarak önem kazanması, Orta Doğu'yu “petrol savaşlarının ortasına” itmiştir. Önceden siyasî ve coğrafi açıdan “Yakın Doğu” olarak adlandırılan bölge, uluslararası petrol literatürüne “Orta Doğu” olarak girmeye başlamıştır. Oysa Orta Doğu bölgesi içinde yer alan Fas, Cezayir ve Tunus, coğrafi konumu itibarıyla birçok Avrupa ülkesinden çok daha “Batı'da” yer almaktadır. Örneğin Fas, Londra'dan daha batıdadır. Bölgeye İngilizler tarafından takılan Orta Doğu adı bile bölgenin coğrafi gerçeklerine terstir*” (Mutlu, Taş, & Akpınar, 2012). Bu tespitler, bölgeye, sömürge anlayışına hizmet edecek şekilde zihinsel haritalarda nasıl anlamalar yüklendiğini göstermektedir (Mutlu, Taş & Akpınar, 2012).

Osmanlı Devleti'ne ait Ortadoğu toprakları, Birinci Dünya savaşından sonra oluşturulan suni ve kırılğan sınırların kesiştiği sömürge krallıklar haline getirilmiştir. Bu krallıklar, dünya arenasında kendilerine ancak ikinci dünya savaşından sonra “*bağımsız*”

birer devlet olarak yer bulabilmişlerdir. Soğuk savaş döneminde Doğu-Batı bloğu arasında sıkışan Ortadoğu ülkeleri, 1990'larda SSCB'nin dağılmasıyla tek kutuplu dünyada kendilerine yer aramışlardır. Ancak çoğu zaman çatışmaların odağı haline gelmiş olan Ortadoğu, son olarak da 2010'lu yıllarda başlayan “*Arap Baharı*” diye tabir edilen olaylarla çalkalanmaktadır. “*Bahar mı?*” yoksa “*bunalım mı?*” sorularını akla getiren bu süreç sonunda, çıkarlarını kaybetmek istemeyen Batı'nın “*demokrasi*” yi bu topraklara yerleştirme hedefi taşıyan politik atılımlarıyla Ortadoğu'nun sınırları yeniden dizayn edilmek istenmektedir. Türkiye'nin ise bölgedeki karmaşayı iyi takip ederek lehine ve aleyhine olan durumları tespit edip bunlara yönelik politikalar geliştirmesi gerekmektedir.

2.3.2. Osmanlı'nın Ortadoğu Coğrafyasına Bakışı

Ortadoğu, tarihin başladığı ve tüm zamanlar boyunca da yazılacak tarihin hep odak noktasını oluşturacak stratejik öneme sahip kadim coğrafyanın adıdır. Ortadoğu, coğrafi konumu ve dini-kültürel özellikleriyle uygarlıkların doğduğu, birbiriyle çatıştığı ve yok olduğu medeniyetler beşiğinin son yüzyıldaki adıdır. Geçmişten günümüze konum itibarıyla kendine yakın veya uzak, tüm uygarlıkların ilgisini çeken ve birçok uygarlığın üzerinde hâkimiyet mücadelesi verdiği kan ve gözyaşı ile yoğrulmuş toprakların adıdır Ortadoğu.

Yeryüzünde ilk yerleşik hayatın başladığı yer olan Ortadoğu, Nil, Fırat ve Dicle gibi medeniyet tarihi için önemli nehirler ve bereketli topraklara ev sahipliği yapmasından dolayı, insanların hep ilgisini çekmiştir. İlk imparatorlukların kurulduğu, tekerleğin icat edildiği, yazının bulunduğu (Sümerler, MÖ 3500'ler), ilk kanunların yapıldığı (Babililer- MÖ. 1786 Hamurabi Kanunları), Fenikelilerin ticareti geliştirmek üzere oluşturdukları ve batı dillerinin kökenini olan 22 harfli alfabenin icat edildiği, semavi dinlerin doğduğu yer olması gibi özellikler, Ortadoğu'yu dünya tarihinde hep merkezi konumda tutmuştur. Birçok uygarlığın kontrol etmek istediği Ortadoğu, bu sebeple önceleri Yunan, Roma ve Pers-Sasani hâkimiyet mücadelesine sahne olmuştur. Sonrasında İslamiyet'in doğuşuyla birlikte doğu ve batı kıskacından kurtulan Ortadoğu'ya, Müslüman Araplar ve ardından da Türkler hâkim olmuştur. Ortadoğu'da geniş topraklara sahip olan Selçukluların tarih sahnesinden çekilmesinden sonra bir süre

Osmanlı'nın hâkim olduğu topraklarda yaşayan halkların, devlet işlerinde veya çarşı pazarda bir araya gelip, diğer vakitlerini kendi mahallelerinde kendi inanç ve kültürlerine göre geçirme alışkanlığı, Osmanlı'nın dinî ve kültürel özelliklere göre ayrılmış heterojen şehir ve kasaba yapısını ortaya çıkarmıştır. Bu uygulama pratiği, özellikle Balkanlarda Türk, Boşnak ve Arnavut Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında hala varlığını sürdürmektedir (Ortaylı, 1999, s. 80). Osmanlı Devleti, hükmettiği bütün topraklarda etnisite vurgusu yapmadan dinsel ayrılıkları dikkate alarak “*Osmanlı kimliği*” oluşturma yoluna gitmiştir. Oluşturulan bu “*Osmanlılık kimliği*” Osmanlı Devleti’ni ulusçuluk fikirlerinin revaç bulduğu 19 ve 20. asra kadar korumuştur. Bu kimliğin oluşmasında iki unsur etkili olmuştur. Birincisi: “*daire-i adliye*” olarak ifade edilen hükümlerlik, devlet, ordu, adalet, şeriat, sermaye ve halkın birbiriyle uyum içinde varlığını sürdürmesidir. İkincisi ise “*erkân-ı erbaa*” olarak düzenlenen devlet-Osmanlı sınıf anlayışıdır. Osmanlı devletinde “*bürokrasi, asker, tüccar-esnaf ve halk*” şeklinde formüle edilen esnek toplum anlayışıyla vatandaşlar istek ve kabiliyetlerine göre toplum içinde kendilerine yer bulabilmişlerdir. Osmanlı kendisini, devletin asli unsurları olan Müslümanların değil, aynı zamanda tebaası içinde bulunan Türk ve Müslüman olmayan vatandaşlarının da temsilcisi olarak görmüştür. Tüm etnik ve dini farklılıkların kendi içinde serbestçe yaşamalarını sağlarken, onlar üzerinde sadece devlete bağlılıkları ve vergilerini düzenli vermeleri noktasında kontrol edici olmuştur. Devletin toplumsal ve siyasal alanı formüle ettiği bu anlayış, zamanla “*Osmanlılık*” fikrini oluşturmuştur (Koyuncu, 2004).

Osmanlı İmparatorluğunun oluşturduğu Osmanlılık fikri, özellikle Balkanlardaki Müslüman toplumları etkileyerek Osmanlı'nın yıkılışından bu yana yüzyıl geçmesine rağmen “*Osmanlılık*” ve “*Türklük*” kimliklerine halâ kendilerini yakın hissetmelerine zemin hazırlamıştır. Bununla birlikte bu anlayışın Ortadoğu toplumlarında, Osmanlı'nın hâkim olduğu tarihten bugüne oluşmaması dikkat çekicidir. Bunun sebebi fetih anlayışıyla gayri müslim iken Müslümanlaşan toplumlar üzerinde “*Osmanlılık*” fikri etkili olabilirken; zaten Müslüman olan ve Osmanlı'nın da *kendinden beslendiği kültürde* bu fikrin etkili olamayacağı gerçeğidir (Ortaylı, 1999, s. 80). Ortadoğu Arap toplumlarının bu durumu, Osmanlı dağıldıktan sonra yerel ve ulusal politikacılar eliyle siyasî araçlar kullanılarak toplum nazarında daha da belirgin hale

getirmek istenmiştir. Bu sebeple bugün özellikle Arap coğrafyasında Türkiye'nin Ortadoğu kültürüne ait olmadığı fikrinin çok canlı olduğunu söyleyebiliriz (Ünlü & Eldurmaz, 2018, s. 75).

Osmanlı Devleti, sahip olduğu topraklarını “*Memalik-i Osmaniye*” olarak isimlendirmiştir. Doğudan batıya, kuzeyden güneye tüm topraklarını bir tutan Osmanlı, fethettiği şehirlerin isimlerine “*mahrusa*” veya “*mahmiye*” (korunmuş, himaye edilmiş) sıfatlarını ekleyerek aidiyet duygusunun devlet ve millet nazarında oluşmasını sağlamıştır (Öztürk M. , 2010). İmparatorlukta baskın olan kültür ve din, Türk örf ve adetleri ile İslam dini olmakla beraber, Osmanlı kendi tebaasını ırkî anlayış üzerine sınıflandırmamış, dinî bir gereklilik olarak sadece müslim-gayri müslim ayrımı yapmıştır. Ancak bu hususta da halkın dini-kültürel yaşamlarına dokunulmamıştır. Bununla birlikte tüm büyük devletlerde olduğu gibi Devlet-i Aliye’de de hâkim unsur, devletin kurucusu olan Müslüman ve Türk unsurlardır (Lewis, 2014, s. 52). Asli unsurun bu durumuna karşın kendinden önceki Müslüman devletlerin uyguladığı vatandaşlık modelini devam ettirerek gerektiğinde kendi çağına uygun düzenlemeler yapmış olan Osmanlının, devlet-halk uyumu konusunda muasırı birçok devlete göre çok daha iyi durumda olduğunu söylemek yerinde olacaktır.

Osmanlı'nın müslim ve gayri müslim tebaa için uyguladığı “*hukuksal yapı*” ve “*millet sistemi*”, geçmişteki Müslüman devletlerin uygulamalarının daha da geliştirilmiş bir hali olarak karşımıza çıkmaktadır (Lewis, 2015, s. 402). Müslüman tebaa devletin asli unsuru kabul edilirken, bunlara buldukları bölgelerde kısmi özerklikler verilmiş veya kendi içlerinden yöneticiler atanarak devlete bağlıklarının devamı amaçlanmıştır (İnalçık, 2005, s. 71-76). Bu durum gayri müslim tebaa için de geçerli olmuş, Rum, Ermeni ve Yahudi azınlıkların başlarına kendi içlerinden “*millet başı*” adıyla (hahambaşılık vs.) birer devlet memuru atanmıştır. Böylece bu toplumlar, oluşturulan Osmanlı devlet-millet sistemine entegre edilmiştir (Zengin, 2008). Bugün Ortadoğu olarak kabul ettiğimiz Osmanlının Arap topraklarındaki hâkimiyeti ve yönetim tarzı, dönemin şartlarına uygun olarak şekillenmiş ve bölgede en az sorun, en çok fayda esaslı ilke edinilmiştir. Osmanlı Ortadoğu topraklarında hâkimiyetini sağlarken devraldığı Memlûklü mirasını, Mısır ve çevresinde korumuş; Osmanlı öncesi kısmi özerk olan bölgelerdeki toplulukların

statülerini de aynen devam ettirmiştir. Ayrıca Anadolu topraklarına yakın yerleri (Irak ve Suriye bölgesi gibi) eyalet sistemine dâhil ederek valilerle yönetmiştir. Osmanlı, Ortadoğu bölgesindeki üç semavi dinin kutsal kabul ettiği Kudüs’le birlikte İslamiyet’in iki kutsal şehri olan Mekke ve Medine’ye ayrı bir önem vermiştir. Hicaz bölgesinin yönetimi bölge halkından “şerif” olarak tabir edilen kişiler eliyle sağlamış ve bölgede vuku bulan bedevi saldırılarına karşı bazen merkezi yönetimin inisiyatifi devreye girerek devletin cömertliği ile bazen de kılıçla müdahale gibi önlemler alınmıştır (Tomar, 2015, www.star.com.tr, Erişim: Tarihi:09.04.2018).

Osmanlı devletinin, uzun yıllar adı konulmamış Müslüman-gayri müslim-devlet üçgeninde oluşturduğu sosyal mutabakatla, minimum sorun ve karşılıklı maksimum fayda ekseninde yüzyıllarca yönettiği Ortadoğu bölgesi, 19. yüzyılın başlarından itibaren sanayi devrimi ile artan hammadde ve pazar ihtiyacını karşılamak isteyen Batılı devletlerin ilgisini çekmeye başlamıştır. Osmanlı üzerinde emelleri olan batılı devletlerin Türkleri, Balkanlardan, Arap coğrafyasından ve nihayet Anadolu topraklarından geldikleri Orta Asya bölgesine geri gönderme amacı ile doğunun zenginliklerine ulaşma hevesi, önce “Şark Meselesi”ni, sonrasında da bugüne değin süren “Ortadoğu Sorununu” ortaya çıkarmıştır (Kamil, 2016, s. 11-13).

Ortadoğu bölgesine sömürgeci devletlerin ilk müdahalesi 19. yüzyılın başlarında İngiltere ve Fransa öncülüğünde başlamıştır. Özellikle İngiltere, Fransa, Almanya, Rusya ve II. Dünya savaşıdan sonra bunlara katılan Amerika Birleşik Devletleri, Ortadoğu bölgesinde söz sahibi olabilmek için birçok savaşın ve kaosun kıvılcımını ateşlemişlerdir. İngiltere, sömürgesi olan Hindistan bölgesine ulaşacağı güzergâhı korumak, Çin ile ticaretini sağlamlaştırmak ve 20. yüzyılın ilk çeyreğinde önemi fark edilecek olan petrol bölgelerini kontrol etmek için Ortadoğu bölgesinde nüfuz sahibi olmayı amaçlarken; Fransa da rakip gördüğü İngiltere’nin hâkimiyet alanlarını daraltmak için özellikle Mısır bölgesinde nüfuz elde etme çabasına girmiştir. Rusya’nın Ortadoğu ve Balkanlardaki Ortodoksları bahane ederek sıcak denizlere inme hevesi, İngiltere ve Fransa’yı Rusya’ya karşı birleştirmiştir. Siyasî birliğini yeni sağlamış olan İtalya ve Almanya’nın (Almanlar Hicaz ve Bağdat demiryollarını inşa ederek bölgede nüfuz elde etme planları yapmıştır.) doğu zenginliklerine göz dikmeleri sonucu büyük güçlerin çatışma sahasına dönen

Ortadoğu, nihayet I. Dünya savaşı ile parçalanarak Osmanlı'dan koparılmış ve İngiltere'nin hegemonyasına girmiştir. II. Dünya savaşından itibaren de İngiltere'nin yerini ABD almıştır (Özdem, 2016).

Ortadoğu kavramını ve sınırlarını ilk olarak çizen Fransa ve İngiltere bu coğrafyada sürekli karşı karşıya gelmişlerdir. Bu mücadele alanına, doğu-batı ticaretini kontrol edip, bölgenin petrol kaynakları üzerinde de söz sahibi olma hevesiyle Rusya ve Almanya'da dâhil olmuştur. Ancak Bolşevik İhtilali ile Rusya, I. Dünya savaşı yenilgisiyle de Almanya kendi kabuklarına çekilmek durumunda kalmışlardır. Ortadoğu'da etkin olmak isteyen Fransa, bölgenin kilit ülkesi Mısır üzerine yoğunlaşmış ve 1869 yılında Süveyş kanalını inşa etmiştir. Fakat İngiliz siyasetine yenilerek Fransa, Mısır'dan çekilmiştir. Irak bölgesindeki petrol sahaları İngiliz ve Alman jeologlar tarafından keşfedilmiş ve hatta Almanya'nın Osmanlı demiryolları ihalesini almış olmasına rağmen I. Dünya savaşı, bütün dengeleri değiştirerek tüm dünyada İngiliz imparatorluğunun daha da güçlenmesine kapı aralamıştır (Tunçdilek, 1958).

1789 Fransız ihtilalinin getirdiği milliyetçilik dalgası, tüm çok uluslu imparatorluklar gibi Osmanlı devletini de etkilemiştir. Ortadoğu topraklarında nüfuz oluşturmak isteyen batılı güçlerin özellikle milliyetçilik fikri üzerinden hareket ederek bölgeyi Osmanlı'dan koparmak istemeleri, Osmanlılık ve İslamlık fikirlerinin güçlenmesine ve devlet politikası olmasına yol açmıştır. Devlet-i Âliye, milliyetçilik-ulusçuluk akımlarının bölücü etkilerini ortadan kaldırmak için tedbirler almıştır. Özellikle Batılı güçlerin askeri ve siyasî müdahalelerine zemin hazırlamak üzere toplum içinde Osmanlılık fikrini kırarak, ulusçuluk anlayışını yerleştirmek için çıkardıkları gazetelerle, halkı Osmanlı aleyhine kışkırtmak istemeleri, Osmanlı Devleti'ni aynı yöntemle tedbir almaya itmiştir. Bu doğrultuda Osmanlı Devleti'de bölücü faaliyetlere karşılık olarak kendi gazetelerini çıkarmış ve Ortadoğu ve Balkanlardaki ulusçuluk fikrini, Osmanlılık ve İslamlık anlayışıyla yıkmak istemiştir (Bayraktar, 2007). Diğer bir tedbir de istihbarat birimlerinin faaliyetleridir ki, İngiliz istihbaratına da yansıyan Ortadoğu bölgesinde Osmanlı istihbarat birimlerinin faaliyetleri, İngiliz emellerini boşa çıkarmada dikkate değer niteliktedir (Polat Ü. , 2010). Ayrıca Osmanlı, bölgesindeki hegomonik güçlerle, denge politikası izleyerek sömürge mantığı ile hareket eden ülkelerin birbiriyle çıkar

çatışmasına girmesini sağlayacak hamleler yapmıştır. Özellikle II. Abdülhamit'in hilafet makamının gücünü kullanarak politikalar oluşturması ve denge politikasıyla siyasî manevra alanları açması, Osmanlı'nın Ortadoğu toprakları üzerindeki sahiplik ve hamilik vasfının bir göstergesi olmuştur (Mansfield, 1975, s. 26). II. Abdülhamit'in Ortadoğu bölgesini, Devleti-i Âliye'ye bağlı tutmak için yaptığı icraatlardan belki de en önemlisi Hicaz ve Bağdat demiryollarının yapımıdır. II. Abdülhamit'in bu iş için Almanlarla anlaşıp, İngiltere ve Fransa'nın karşısına Almanya'yı rakip olarak çıkarması, denge politikası, çıkarları çatıştırma, Osmanlılık ve İslamlık fikirleri bağlamında Osmanlı devletinin Ortadoğu politikasını anlamamızda bize yardımcı olacaktır (Tunç, 2010).

Osmanlı Devleti, Arap coğrafyasını, Memalik-i Osmaniye'nin asli parçası ve koruması altındaki Müslüman Arap vatandaşlarının yurdu olarak görmüş ve temelde devlete bağlılıklarını öncelemişken; emperyalist Batı, Ortadoğu'da müstemleke mantığı ile hareket etmiş ve bugüne kadar sürecektir kapanmaz yaraya sebep olmuştur. Bu sebeple Ortadoğu topraklarında nüfuz sahibi olmak isteyen sömürgeci devletlerin Ortadoğu algısı ile Osmanlı'nın Ortadoğu algısı birbirinden tamamen zıttır.

Osmanlı devleti Mısır topraklarındaki nüfuzunu Mehmet Ali Paşa'nın eliyle 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren kaybederken, diğer Arap coğrafyasındaki hâkimiyetini de I. Dünya savaşı sonrasında kaybetmiştir. Özellikle Hicaz emiri Şerif Hüseyin'in İngilizlerle işbirliği yaparak Arap topraklarında ulusal devlet kurmak üzere Osmanlı devletine karşı ayaklanması, Osmanlı'nın İttihad-ı İslam fikrine büyük darbe vurmuştur (Hut, 2016). I. Dünya savaşı sonrasında Osmanlı Devleti, genç Türkiye Cumhuriyeti ile Misak-ı Milli sınırlarına çekilirken, Ortadoğu topraklarında birçok devlet de dünya sahnesinde yerini almaya başlamıştır. İngiliz hâkimiyetindeki Filistin topraklarında kurulan İsrail devleti, Avrupa'da istenmeyen millet olan Yahudilerin 20. yüzyılın ilk yıllarından itibaren peyderpey yerleştikleri Filistin topraklarında 1948 yılında İngiltere'nin desteği ile kurulmuştur. Ancak bu Yahudi devleti, Müslüman coğrafyasına yerleştirilmiş barut fiçisi olmaktan öteye geçmemiş ve birçok Arap-İsrail savaşına sebep olmuştur. İsrail Devletinin kuruluşu Arap toplumunda I. Dünya savaşıdan itibaren Ortadoğu'nun "*hamiliğini*" yapan İngiliz ve Fransızlara karşı bir antipati oluşturmuş ve bugün de etkisini sürdüren Arap milliyetçiliğinin fitilini ateşlemiştir (Duman, 2005).

2.3.3. II. Meşrutiyet Dönemi Ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyası Öğretimi

23 Temmuz 1908 yılında II. Meşrutiyet ilan edilerek dönemin tabiriyle istibdat ve mutlakiyet dönemi bitmiş, İttihat ve Terakki yönetiminde hürriyet devri başlamıştı. Her alanda kendini hissettiren eşitlik ve hürriyet iklimi herhangi bir engellemeye maruz kalmadan eğitim-öğretim hayatında da telif eser, gazete ve dergilerde yazılan makalelerle kendini göstermiştir. Bu dönem, (1908-1918) yönetim değişimi, arka arkaya savaflara dâhil olma durumları gibi zor süreçlerde dahi eğitim faaliyetlerinin canlı tutulduğu, batının hiç olmadığı kadar fazla takip edildiği yıllar olmuştur. Dönemin yönetimi ve aydınları, kurtuluşun eğitilmiş kadrolarla sağlanacağı düşüncesini her mecrada dillendirip bu doğrultuda emek harcamışlardır. Meşrutiyet yılları, Osmanlı eğitim sisteminin batılı ve daha bilimsel temellere oturtulmak üzere gayret sarf edildiği, buna göre ders kitapları ve müfredatlarının daha bilimsel ve pedagojik anlamda öğrenci merkezli anlayışa doğru dönüştüğü yıllar olmuştur. Osmanlı devletinin tarih sahnesinden çekilmesine sayılı yıllarının kaldığı bu zor dönemde dahi Devlet-i Aliye'nin tüm Memalik-i Osmaniye topraklarındaki eğitim faaliyetlerini sürdürme gayreti dikkate değerdir. II. Meşrutiyet devrinde eğitim-öğretim hayatındaki gayretlerin muvaffakiyetle sonuçlanamamış olmasına karşın; yeni kurulacak olan Cumhuriyet Türkiye'si için önemli kapılar araladığında hiç şüphe yoktur.

Meşrutiyet dönemi nazırlarından Emrullah Efendinin 1910-1911 yıllarında, tüm kademelerde, eğitimin bir plan ve program dâhilinde sürdürülmesi konusunda, özellikle Fransız modelini örnek alarak çalışmalar yaptığı bilinmektedir. Ancak bu çalışmalardan sadece ilkokullar nasibini almış; ortaöğretim kademesi için müfredat programı hazırlanamamıştır. Daha sonraki yıllarda ortaöğretimdeki bu açığı kapatmak için “*Mekatib-i Sultaniye Sunuf-u İptidaiye ve Taliye Ders Programları*”, “*Tedrisât-ı İbtidâiyye Kâmun-ı Muvakkâti*”. “*Mekatib-i İptidaiyyeye Mahsus Talimatname*”, “*Mekâtib-i Sultâniyye Ders Programı*” ve “*Osmanlı İttihad ve Terakki Cemiyeti Üsküdar Kulübü Taht-ı İdâresinde İttihad ve Terakki Numûne Mekteb-i Sultânisi Talimâtname*” ve “*Müfredât Programı*” gibi birçok program hayata geçirilmiştir. Bu programların yayınlanması ile ilk-orta ve mesleki eğitim alanlarında intizamın oluşması ve eğitimin

daha sistemli hale gelmesi hedeflenmiştir. II. Meşrutiyet Döneminde eğitimin bir program ve plana göre yapılması için hazırlanan bu yeni müfredatlar kısmen başarıya ulaşmış, istenen ve beklenen hedefler elde edilememiştir. Programların başarılı olamamasının sebepleri arasında; yetişmiş kadroların azlığı, maarif nazırlarının sürekli değişmesi, altyapı yetersizliği, maddi imkânsızlıklar, dönemin art arda savaflara sahne olması ve birikmiş sorunları halletmeye yetecek kadar uzun zaman olmaması gösterilebilir (Ünişen, 2013, s. 207).

Meşrutiyet Dönemi eğitimcilerinden Satı Bey, Meşrutiyet döneminde eğitim alanında istenilen faydanın elde edilememesiyle ilgili olarak, I. Dünya savaşı yıllarında verdiği bir konferansta önemli noktalara değinmiştir. Satı Bey, geçmiş on yıllık eğitim durumumuzu özetleyerek, Meşrutiyet devrini, “Meşrutiyetin ilanından 31 Mart vakasına, 31 Mart vakasından Balkan harbine ve Balkan harbinden Dünya savaflına şeklinde üç bölüme ayırmıştır. Bu konferansta belirlediği bu dönemlerin her birisi için elde edebildiği kadarıyla eğitim istatistiğini de sunmuştur. Bu devirlerin son halkası olan Balkan savaflarından sonraki dönemde, eğitim alanında oluşan uyanışın nicelik bakımından iyi sayılabileceğini, ancak nitelik bakımından istenilen sonucu vermediğini vurgulayarak eğitim hayatının, talimatnamelerdeki hedef ve amaçlar silsilelerine boğulup sonuca ulaştırılmayarak geçip gittiğini belirtmiştir (Satı Bey, 1918).

Meşrutiyet döneminde, imparatorluğun yıkılışının eğitimle önlenebileceği fikri hâkim olmuş; öğrencilerin ulusçuluktan ziyade Osmanlılık kimliği üzerinden hayata hazırlanması düşünülmüştür. İttihat ve Terakki yönetimi de ilk parti programında Türklükten ziyade Osmanlılığı öncelediğini vurgulanmıştır. Osmanlı tebaasının ortaya koyduğu gerçeklik bu şekilde bir uygulama gerektirse de daha sonraki yıllarda partinin faaliyetleri Türklük üzerine gitgide yoğunlaşmıştır (Uyanık, 2000).

Memalik-i Osmaniye'nin her karış toprağı kutsal kabul edilerek her Osmanlı çocuğunun bu toprakları tanimasının elzem olduğu düşünülmüştür. Balkan savaflarındaki toprak kayıplarından sonra Maârif-i Umûmiye Nezâreti tarafından yayınlanan “Coğrafya'nın Usûl-i Tedrisi” isimli risale, okullardaki coğrafya öğretiminin neden gerekli olduğuna şu şekilde dikkat çekmiştir: “Coğrafyanın mekteplerimizde okutulması lâzımdır, çünkü nesl-i âtî ancak bu ilim sayesinde vatanın kaybedilen parçalarını,

Tuna'yi, Trablusgarp'ı, Rumeliyi... tanıyacak, sevecek, bunların hâtıratını kalbinde yaşatacaktır..." ve "*Coğrafyasını bilmeyen bir milletin cezası; coğrafyasını bilmediği vatan parçalarını kaybettiği zaman öğrenmektir.*" Bu uyarılarla vatan evlatlarının Osmanlı coğrafyasını daha çok sahiplenmesi amaçlanmış ve okullarda öğrencilere coğrafyanın maksadına uygun bilgi verilmesi istenmiştir (Çalen, 2016).

Meşrutiyet Devrinde ortaöğretim kurumlarındaki müfredat programlarına "*coğrafya*" dersi yanında coğrafya ilmi ile ilgili "*jeoloji (ilm-i arz), kozmografya, ilm-i nebatat ve hayvanat, ilm-i eşya ve malumat-ı eşya*" gibi derslerin dâhil edilmesi ile coğrafya müfredatı daha kapsamlı olarak işlenmek istenmiştir. Bu bağlamda coğrafya müfredatının işlenmesi için her sınıf sevipleri için yukarıda saydığımız dersler için tercüme ve telif kitaplar ve haritalar hazırlanarak mekteplerde okutulmuştur.

Osmanlı eğitim kurumlarında özellikle ortaöğretim mektepleri olan idadi ve sultanilerde coğrafya dersleri her sınıf seviyesinde okutulurken; bu derslerin sınıf ortamında işlenebilmesine olanak sağlayacak birçok kitap ve materyalde hazırlanmıştır. Ancak Müfredat programlarında Ortadoğu başlığı altında anlatılan herhangi bir konu bulunmadığı gibi Ortadoğu bölgesini konu alan bir araştırma veya bir telif eser de bulunmamaktadır. Bu dönemde yazılan eserlerde ve yayımlanan ortaöğretim coğrafya müfredatlarında Ortadoğu bölgesi, "Memalik-i Osmaniye veya Memalik-i Mahrusa" başlığı altında incelenmiştir. Dönemin kitaplarında Ortadoğu, Osmanlı Asya'sı ve Osmanlı Afrika'sını oluşturan Osmanlı Devletinin herhangi bir vilayeti gibi anlatılmıştır. Buna göre söz konusu programlarda ve kitaplarda Ortadoğu bölgesi (Kuzey Afrika'yı da içine katarak) Osmanlı Devletinin Afrika kıtasındaki Cezayir-Tunus-Libya ve Mısır toprakları ile Asya kıtasındaki Anadolu, Kıbrıs Adası, Arap Yarımadası, Suriye-Filistin, Lübnan ve Irak ülke topraklarını kapsayacak şekilde anlatılmıştır.

Osmanlı Devleti için müstemleke veya kolonyal mekân olmayan, bizzat vatan kabul edilen Ortadoğu, suni ve tamamen siyasî emeller üzerine oturtulmuş bir kavram olup; aslında Devlet-i Âliye için olmayan gerçek dışı mekânsal bir kavramsallaştırmadır. Ortadoğu önce, batılı güçlerin yeni sömürge yolları elde etmek için kontrol etmek istedikleri bir yer iken, sonra petrol kaynakları üzerinde nüfuz sahibi olmayı hedefledikleri coğrafi gerçeklikten uzak zihinsel mekân olmuştur. Bu sebeple Devlet-i

Âliye'nin Ortadoğu bölgesini, batılı mantıkla ele almasının beklenemeyeceği gibi; aynı şekilde okullarda okutulmak üzere Ortadoğu bölgesi özelinde bir müfredatın da oluşmasının söz konusu olamayacağı aşikârdır.

Osmanlı ortaöğretim kurumlarında işlenen coğrafya müfredatında, Ortadoğu'yu merkeze alarak oluşturulan bir müfredat olmasa da Ortadoğu bölgesinin ortaöğretim kurumları coğrafya derslerinde okutulmak üzere hazırlanan Memalik-i Osmaniye adlı kitaplarda tafsilatlıca anlatılmış olduğunu görebiliriz. Aslında İran hariç tutulduğunda 19. yüzyılın son çeyreğine kadar Osmanlı toprakları bugün klasik Ortadoğu olarak tabir ettiğimiz coğrafyanın ta kendisidir. Bu yönüyle Memalik-i Osmaniye Coğrafya'sı adıyla hazırlanan kitaplara Ortadoğu'yu anlatan kitaplar olarak bakabiliriz.

Osmanlı Devleti, bilindiği üzere vilayetlere ve vilayetten bağımsız mutasarrıflıklara bölünerek, merkezi yönetim anlayışının hâkim olduğu ancak yerel yönetime kısmi özerkliklerin de verildiği bir sistem ile yönetilmekteydi.² Osmanlı'da 1864 yılına kadar "*eyalet sistemi*" uygulanırken, 1864 yılında çıkarılan bir kanunla taşra teşkilatı, eyalet sistemi terk edilerek "*vilayetlere*" bölünmüştür. Önemlerine binaen vilayetler gibi merkeze doğrudan bağlı Çatalca, Bolu, Urfa, Kudüs, Biga (Çanakkale) gibi şehirlere mutasarrıflık; Mısır, Bulgaristan vs. gibi yerlere de özerk yönetim verilmiştir (Lamba, 2010). II. Abdülhamit zamanında merkezi otoriteyi güçlendirmek için Osmanlı taşra yönetimi, merkezi otoriteye daha çok bağlı hale getirilmiştir. Meşrutiyet devrinde de bu anlayış aynen devam ettirilmiştir (Lamba, 2010).

19. yy. sonlarına kadar Osmanlı'nın Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarında taşra yönetim sistemine bağlı birçok vilayeti bulunmaktaydı. Osmanlı Devleti II. Meşrutiyet döneminde, bu vilayetlerden Afrika kıtasında olanların tümünü, Avrupa kıtasında ise Edirne ve İstanbul dışındaki diğer bütün vilayetlerini kaybetmiştir. Kaybedilen bu topraklar bir gün geri alma ümidiyle Cumhuriyete devrine kadar hala Osmanlı toprağı

² Vilayet: Osmanlı taşra yönetim merkezidir. Vilayetin başında vali bulunur ve doğrudan merkeze bağlıdır. Mutasarrıflıklar ise önemlerine binaen vilayetten ayrılarak validen bağımsız mutasarrıflar ile yönetilir. Vilayetlerdeki gibi doğrudan merkeze bağlıdır (Bekadze, 2017). Mutasarrıflıklar, Elviye-i Mustakale (vilayetten bağımsız yönetim) içinde değerlendirilmiş ve Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası yapılan yeniden idari düzenleme sonucu ortaya çıkmıştır. Kaza ile vilayet arasında bulunan bir değeri vardır (Torun, 2018, s. 427)

olarak ders kitaplarında anlatılmıştır. Dönemin ders kitaplarında Memalik-i Osmaniye toprakları içinde sayılan Osmanlı vilayet ve mutasarrıflıkları şu şekildedir:

Avrupa-yı Osmanî'de: İstanbul, Edirne, Çatalca mutasarrıflığı ve II. Meşrutiyet döneminde elimizden çıkan Selanik, Yanya, İşkodra, Manastır, Kosova vilayetleri bulunmaktadır (Tevfik, 1911; Süleyman, 1913).

Asya-yı Osmanî'de: Anadolu, Cezire-i Ulya denilen bugünkü Kuzey Irak ve Doğu Anadolu, Mezopotamya denilen El-Cezire, Suriye, Necid, Hicaz ve Yemen isimleriyle yedi doğal kısma ve mülki idarece 22 vilayet ile ikisi imtiyazlı 12 mutasarrıflık ve Sisam Beyliğine ayrılmıştır. Bu vilayetler ve mutasarrıflıklardan Trabzon ve Kastamonu vilayetleri ile Canik (Samsun), Bolu ve İzmit mutasarrıflıkları Karadeniz'e, Hüdavendigâr (Bursa) vilayeti ile Karesi mutasarrıflığı Marmara denizine sahildir. Biga diğer ismiyle Kal'ay-i Sultaniye (Çanakkale) mutasarrıflığı Çanakkale boğazına, Aydın ve Cezair-i Bahr-i Sefid (Rodos, Midilli, Sakız ve Limni'yi içine alır ve I. Dünya savaşında elimizden çıkmıştır) vilayetleri ile Sisam beyliği (Sisam 1912'de Yunanistan ile birleşti) Adalar (Ege) denizine sahildir. Konya, Adana, Halep, Beyrut ve Suriye vilayetleri ile Kudüs, Cebel-i Lübnan mutasarrıflıkları ve Kıbrıs adası (İngiliz işgali altında) Akdeniz'e ve Basra vilayeti Basra körfezine sahildir. Bağdat, Musul, Van, Erzurum vilayetleri doğu sınırında, Urfa ve Zor mutasarrıflığı güneydoğu Anadolu sınırında, Bitlis, Diyarbakır, Mamuratül-Aziz (Elazığ), Sivas ve Ankara vilayetleri Orta Anadolu'da, Hicaz, Yemen vilayetleri ile Medine-i Münevvere muhafızlığı ve Asir sancağı ise Kızıldeniz sahilinde bulunur (Tevfik, 1911; Süleyman, 1913).

Afrika-yı Osmanî'de: Devlet-i Âliye-i Osmâni'nin Afrika'da bulunan toprakları Mısır Hıdivliği (İngiliz İşgali altında) ile Tarablusgarb vilayeti, Bingazi mutasarrıflığı (İtalya'nın işgali altında) ve Tunus vilayetini (Fransa'nın işgali altında) kapsamaktadır (Tevfik, 1911; Süleyman, 1913).

Memalik-i Osmaniye adıyla yazılan ders kitaplarında anlatıldığı üzere, Osmanlı devleti toprakları içinde sayılan vilayetlerin ekserisi bugün Ortadoğu olarak tabir ettiğimiz coğrafyayı içine almaktadır. Bu yönüyle daha önce de belirttiğimiz gibi İran toprakları hariç tutulursa Osmanlı Devleti Ortadoğu'nun bizatihi kendisidir. Memalik-i

Osmaniye içinde bulunan vilayet ve mutasarrıflıkların oluşturduğu (bugünkü genel kabule göre) Ortadoğu ülkelerini sıralarsak: “Türkiye (Anadolu ve Trakya’daki vilayetler ile Halep vilayetinin kuzeyi), Mısır (Mısır Hidivliği), Yemen (Yemen Vilayeti ve Asir Sancağının güney kısmı), Suriye (Şam ile Halep Vilayeti ve Zor Mutasarrıflığı), İsrail (Beyrut Vilayeti ve Kudüs Mutasarrıflığı içinde), Filistin (Beyrut Vilayeti ve Kudüs Mutasarrıflığı), Lübnan (Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı içinde), Ürdün (Şam vilayeti ve Deyr-i Zor Mutasarrıflığı içinde). S.Arabistan (Hicaz Vilayeti, Medine-i Münevvere Muhafızlığı ve Asir sancağının kuzey tarafı), Umman (Muskat Sultanlığı-özerk yönetim), Birleşik Arap Emirlikleri (Ahsa Sancağı içinde), Irak (Bağdat, Basra ve Musul Vilayetleri), Kuveyt (Basra Vilayeti ve Ahsa Sancağı içinde), Katar (Basra Vilayeti ve Ahsa Sancağı içinde), Bahreyn (Ahsa Sancağı içinde) ve Kıbrıs Adası” olarak karşımıza çıkmaktadır (Süleyman, 1913). İran, Memalik-i Osmaniye’ye dâhil olmadığı için burada zikredilmemiştir.

Meşrutiyet dönemi ortaöğretim kurumlarının genellikle son sınıflarında Memalik-i Osmaniye adıyla Ortadoğu coğrafyasını oluşturan vilayetler tafsilatlıca anlatılmıştır. Memalik-i Osmaniye’nin anlatıldığı bu derslerde öncelikli olarak Ortadoğu bölgesinin “*genel yapısı*”, “*doğal özellikleri*”, “*dünya üzerindeki konumu*”, “*sınırları*”, “*yüzölçümü*”, “*nüfusu*”, “*tarım ve sanayisi*”, “*beşerî yapı altında dil, din ve etnik yapısı*” ile “*idari taksimatı*” işlenmiştir. Bundan başka “*deniz-göl-nehir ve sahiller*”, “*iklim, bitki ve hayvan türleri*”, “*ada ve yarımadalar*”, “*deniz-kara ve demir yolları*”, “*dağ, ova ve yaylalar*”, “*ormanlar*”, “*madenler*”, “*meşhur dini ve turistik şehirler*” de bu derslerde ele alınmıştır.

“II. Meşrutiyet dönemi Ortaöğretim kurumlarında Ortadoğu coğrafyasının ele alınışı nasıldı?” problem durumu, o dönemki kabul edişe göre Osmanlı için sahip olduğu tüm torakların vatan telakki edilmesi ve Anadolu ile eş değerde görülmesi sebebiyle cevabını Osmanlı Coğrafyasının anlatıldığı “*Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*” adlı kitaplarda bulmuştur. Bu kitapların içeriklerine baktığımızda Osmanlı Ortaöğretim kurumlarında aslında Ortadoğu Coğrafyası öğretiminin bütün olarak “*Memalik-i Osmaniye*” başlığı ile öğretildiğini görmekteyiz. Zira II. Meşrutiyet Devri Osmanlı sınırları küçük farklarla bugünkü Ortadoğu’yu oluşturmaktadır. Bu sebeple Osmanlı

coğrafyasını anlatmak aslında Ortadoğu'yu anlatmaktır. Buradan hareketle inceldiğimiz “*Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*” kitabı da Osmanlı coğrafyasını tanıtmak üzere hazırlanmış olmakla aynı zamanda bizlere Meşrutiyet devri Ortaöğretimde Ortadoğu coğrafyasının ele alınışı hakkında bilgiler sunmaktadır.

Meşrutiyet dönemi ortaöğretimde okutulan coğrafya derslerinde Ortadoğu'yu oluşturan Memalik-i Osmaniye toprakları, bugünde genel kabul görmüş yukarıda sıraladığımız Ortadoğu ülkelerine göre ele alınacaktır. Vilayet sınırlarının bugünkü ülke sınırlarıyla aynı olmaması sebebiyle birkaç ülke, vilayet sınırlarına göre gruplandırılarak incelenecektir. *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası* kitabında Osmanlı toprakları içinde olmayan Ortadoğu'nun önemli ülkelerinden İran ile ilgili bilgi verilmeyecektir. Ayrıca kitapta Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman Sultanlığı hakkında bilgi olmadığı için araştırmamızda bu ülkelere ait bilgi aktarımı ve değerlendirme de yapılmayacaktır.

2.4. Ali Tevfik Bey'in Mufassal Memalik-İ Osmaniye Coğrafyası Kitabı

2.4.1. Kitabın Müellifi Miralay Ali Tevfik Bey

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası müellifi Miralay Ali Tevfik Bey, Osmanlı Devleti'nin son dönem tarih ve coğrafya muallimlerinden (MUN, 1903, s. 513). İstanbul'un Beşiktaş semtinde doğan Ali Tevfik Bey, 1869 yılında Harbiyenin piyade kısmını, 1870 yılında da kurmay bölümünü bitirmiştir (İhsanoğlu, (edt.) 2000, s. 430). Mekteb-i Harbiye'den mezun olduktan sonra kısa süre çeşitli askeri vazifeler almıştır. Daha sonra da çeşitli askeri ve sivil okullarda emekli oluncaya kadar öğretmenlik yapmıştır. Ali Tevfik Bey'in öğretmenlik yaptığı kurumlar; İstanbul'daki Mekteb-i İdadî-i Harbiye (1880-1892), Mekteb-i Mülkiye-i İdadî (1898), Mercan İdadisi (1904) ve Medresetül Vaizin (1915) gibi, devlet okullarıdır (İhsanoğlu, (edt.) 2000, s. 430). 1880'li yıllarda, Mekteb-i Mülkiye-i İdadî'de tarih ve coğrafya muallimi olarak görev yapan Ali Tevfik Bey, bu görevleri sırasında yıllık 144 saat ders karşılığı toplam on bin iki yüz kuruş ücret almıştır (Mücellidoğlu, 1968, s. 122; MUN, 1903, s. 513).

II. Abdülhamit dönemi ve II. Meşrutiyetin ilk yıllarında askeri ve sivil okullarda tarih ve coğrafya öğretmenliği yapan Ali Tevfik Bey, bu iki alanda birçok kitap telif etmiştir. Yazdığı kitaplar ortaöğretim okullarında ve medreselerde ders kitabı olarak

okutulmuştur (Zengin, 2016). Ali Tefvik Bey'in hayatında 1869 yılında Mekteb-i Harbiye'nin son sınıfında tarih dersi aldığı Süleyman Hüsnü Paşa'nın (1838-1892) etkisi büyüktür (Beydilli, 2010). Ali Tefvik Bey özellikle tarih alanında yazdığı kitaplar hususunda hocası Süleyman Hüsnü Paşa'dan çok etkilenmiş ve ondan aldığı ilhamla bu kitapları telif etmiştir (Orkun, 1944).

Ali Tefvik Bey'in öğretmenlik yaptığı yıllar sıkı denetimin olduğu II. Abdülhamit dönemidir. Bu dönemde özellikle kitapların yazımı, incelenmesi ve okullarda ders verecek öğretmenlerin belirlenmesinde çok titiz davranılarak, muhalif kişi ve söylemler elenerek görev verilmemiştir. Buna göre Ali Tefvik Bey'in II. Abdülhamit yönetimi tarafından kabul görmüş bir şahıs olduğunu söyleyebiliriz (DAB, 1909a). II. Meşrutiyet döneminin ilk yılında da bir süre muallimlik görevine devam eden Ali Tefvik Bey'in, II. Abdülhamit'in tahttan indirildiği sürecin birkaç ay sonrası Hicri 16.11.1327 (Miladi 29.11.1909) tarihinde emekliye ayrılması bu yönüyle dikkat çekicidir (DAB, 1909b).

Ali Tefvik Bey çalıştığı kurumlarda sevilen sayılan ve işini ciddiyetle yapan gayretli bir muallim olarak öne çıkmaktadır. Mektebi Mülkiye-i İdadi'de öğretmenlik yaptığı günlerde öğrencisi olan Matematik Profesörü Kırkor Kömürcan/Kömürçiyen (1868-1956), Ali Tefvik Bey'i "ciddiyeti ve gayreti ile bilinen coğrafya muallimimiz olarak takdim etmiştir (Mücellidoğlu, 1968, s. 344). Görev yaptığı bu kurumlarda Ali Tefvik Bey'le ilgili dikkat çeken bir husus da onun "*Cin Ali*" ismiyle anılmış olmasıdır. Yusuf Akçura "*Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair*" adlı bir konferansında, II. Abdülhamit dönemi tarih öğretimini anlatılırken dönemin tarih hocalarından olan Ali Tefvik Bey için "*cin ali*" lakabını telaffuz etmiştir (Akçura, 1932). İsmail Hakkı Uzunçarşılı'da eğitim-öğretim hayatının Mercan idadisinde geçen kesitini anlattığı hatıratında, tarih ve coğrafya hocası olan Ali Tefvik Bey'le ilgili olarak yine "*cin ali*" lakabını kullanmıştır (<http://tariharastir.blogspot.com.tr>, Erişim Tarihi: 30.04.2018).

Ali Tefvik Bey'in asker kökenli olmasına rağmen kışlada görev yapmayarak özellikle idadilerde tarih ve coğrafya derslerini okuttuğunu, bunun yanında da çeşitli kitaplar telif ettiğini belirtmiştik. Ali Tefvik Bey'in telif ettiği bu eserlerinden birkaçının ismi Bursalı Mehmet Tahir Efendi'nin 1915 yılında "*Osmanlı Müellifleri*" adıyla

neşrettiği kitabında geçmektedir. Söz konusu kitabın Osmanlı'da tarih ve coğrafya üzerine kitap yazmış müellifler bölümünde; Ali Tevfik Bey'in; "*Fezleke-i Tarih-i Umumî, Telhîs-i Tarih-i İslâm, Coğrafya-i Osmanî, Mufasssal Coğrafya-i Osmanî, Muhtasar Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*" isimli kitapları sıralanmaktadır (Tahir Bey, 1975, s. 315). Ali Tevfik Beyin burada bahsedilen kitaplarından başka, çeşitli kütüphanelerin nadir eserler bölümünde "*Mufasssal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası, Yeni Coğrafya, Memalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası, Mülahhas Yeni Coğrafya, Yeni Usul Coğrafya-yı Umumi, Memalik-i Mahrusa Coğrafyası*" isimli kitapları da bulunmaktadır. Ali Tevfik Bey, yukarıda sıraladığımız kitapların basım yılları incelendiğinde ilk kitabını binbaşı rütbesinde iken kaleme almıştır.

Osmanlı Devleti'nde ders kitabı olarak okutulacak eserler, Maarif Nazırlığı yetkililerince incelenip onay verildikten sonra basımı gerçekleştirmektedir (Demirel F. G., 2004). Ali Tevfik Bey de telif ettiği kitapları için Maarif Nezaretinden kitap basım ruhsatı almıştır. Ancak arşiv kayıtlarında sadece birkaç kitabın basım ruhsatına ulaşılabilmektedir. Ali Tevfik Bey'in arşivlerde basım ruhsatına ulaşabildiğimiz kitaplarından birincisi; İslam Tarihi üzerine yazılmış olan "*Telhis-i Tarih-i İslam*" kitabıdır (DAB, 1901). İkincisi, özet olarak Osmanlı Coğrafyasının anlatıldığı "*Memalik-i Mahrusa-i Şahane Coğrafyası*" adlı kitabıdır (DAB, 1906). Sonuncusu ise coğrafya ile ilgili genel bilgilerin yanında Osmanlı Coğrafyası ve ülkeler coğrafyası hakkında bilgilerin de bulunduğu "*Yeni Coğrafya*" isimli kitabıdır (DAB, 1907).

Osmanlı askeri terfi sistemine göre öğrenciler Mekteb-i Harbiye'den mülazım-ı sani (teğmen) rütbesiyle mezun olduktan sonra sırasıyla mülazım-ı evvel (üst teğmen), yüzbaşı, kolağası (kıdemli yüzbaşı), binbaşı, kaymakam, miralay... şeklinde rütbeleri alarak terfi ettikleri bilinmektedir (Geçer, 2012; Turan, 2018). Asker kökenli bir muallim olan Ali Tevfik Bey'de bu terfi sistemine tabidir. Arşiv kayıtlarında Ali Tevfik Bey'in sadece binbaşı sonrası yükseldiği terfilere ulaşılabilmektedir. Buna göre Ali Tevfik Bey H.1308 (M.1891) tarihinde binbaşı rütbesinden terfi ederek kaymakamlık rütbesini almıştır (DAB, 1891). H.1320 (1902) yılında ise kaymakamlık rütbesinden terfi ederek miralaylık rütbesini almış olan Ali Tevfik Bey miralaylık rütbesi ile 1327 (M. 1909) yılında emekli olmuştur (DAB, 1902).

Araştırmalarımızda Ali Tevfik Bey'in vefat ettiği tarihle ilgili herhangi bir bilgiye ulaşılamamıştır. Ancak medreselerin ıslahı sonucunda kurulan “*Darul Hilafetil Aliye Medresesi*”nin (H.1332-M.1914) bir bölümü olan “*Medresetül-Vaizin*” (H. 1333, M.1915) kurumuna ait ders programında, Ali Tevfik Bey kurumun tarih ve coğrafya muallimi olarak zikredilmektedir. Ali Tevfik Bey'in söz konusu medrese programında bizzat kendi yazdığı ders kitaplarını kullanarak tarih ve coğrafya muallimliği görevini üstlenmiştir. Sözkonusu kurumun ders programındaki bu bilgiler Ali Tevfik Bey'in miladi 1915'te halen sağ olduğunu göstermektedir (Zengin, 2016, s. 43).

2.4.2. Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası Kitabına Genel Bir Bakış

Miralay Ali Tevfik Bey tarafından kaleme alınan “*Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*” adlı kitap, genel olarak ortaöğretim coğrafya derslerinde okutulmak üzere hazırlanmıştır. Ali Tevfik Bey kitabın önsözünde, uzun zamandır mekteb-i mülkiyede coğrafya muallimi olarak ders verdiğini ve bu derslerde anlattığı konuları bir araya getirerek bu kitabı hazırladığını belirtmiştir. Kitabının incelediğimiz nüshası 1913 (1329) yılında neşredilmiştir. Ancak söz konusu kitabın ilk baskısının ne zaman yapıldığı hakkında bir bilgiye ulaşılamamıştır.

“*Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*” kitabı beş bölümden oluşmaktadır;

Birinci bölüm: Genel coğrafi bilgilerin anlatıldığı kısımdır.

İkinci bölüm: Osmanlı Devleti'nin fiziki, beşerî ve ekonomik coğrafyasını ilgilendiren; denizler, sahiller, nehirler, göller, limanlar, dağlar, adalar, iklim, ormanlar, hayvanlar, madenler, doğal ürünler, tarım, sanayi, yüzölçümü, sınırlar, nüfus, etnik yapı, kara, deniz ve demir yolları, devlet idaresi gibi konulara yer verilmiştir.

Üçüncü bölüm: Osmanlı Avrupa'sı ve Osmanlı'nın Avrupa'daki vilayetleri anlatılmıştır.

Dördüncü bölüm: Osmanlı Asya'sı ve Osmanlı'nın Asya'daki vilayetlerine yer verilmiştir.

Beşinci bölüm: Osmanlı Afrika'sındaki vilayetler anlatılmıştır.

Kitabın birinci bölümünde coğrafyanın kısa tanımını yapılarak coğrafya, genel ve özel coğrafya olarak ikiye ayrılmıştır. Bu temel başlıklar altında coğrafyanın “*coğrafya-*

i riyazî, coğrafya-i tabii, coğrafya-i siyasî ve tarihi, coğrafya-i ümran” olarak dört alt başlığa bölüdüğü görülmektedir.

İkinci bölümde ise Osmanlı topraklarının Asya, Avrupa ve Afrika kıtalarındaki fiziki, beşerî ve ekonomik coğrafyası hakkında bilgiler verilmiştir. Bu bölüm kitabın 175. sayfasından sonuna kadar devam etmektedir. Bu bölümde nehirler, göller, iklim türleri, tarım, hayvancılık, sanayi, madencilik, ulaşım hizmetleri vs. konular anlatılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin merkez ve taşra idari yapısı, vilayetler ve vilayet gibi hukuki statüye sahip mutasarrıflıkların taksimatı da kitapta geniş yer verilen konulardandır. Bu bahiste vilayetlerin yüzölçümü ile nüfus ve etnik yapısı hakkında tafsilatlı bilgilerin verildiğini görmekteyiz.

Kitabın üçüncü, dördüncü ve beşinci bölümlerinde, Osmanlı Devletinin üç kıtada hâkim olduğu topraklar anlatılırken; II. Meşrutiyet döneminde kaybedilen topraklara da yer verilmiştir. Burada Asya-yı Osmanî, Avrupa-yı Osmanî ve Afrika-yı Osmanî şeklinde üç bölüme ayrılan Osmanlı'nın vilayet ve mutasarrıflıkları ile bunları oluşturan önemli kaza ve nahiyelerin genel özellikleri anlatılmıştır.

3. BÖLÜM: YÖNTEM

Bu bölümde araştırma modeli, evren ve örneklem, veri toplama araçları, verilerin toplanması ile analizinde kullanılan yöntemler hakkında bilgi verilmiştir.

3.1. Araştırmanın Modeli

Çalışmamızda araştırma yöntemlerinden nitel araştırma yöntemi kullanılmıştır. Nitel araştırma, yorumlayıcı yaklaşıma dayanır. Nitel araştırma, yapılandırılmamış gözlem, yapılandırılmamış görüşme ve doküman inceleme gibi nitel veri toplama tekniklerinin kullanıldığı, olgu ve olayların kendi doğal ortamları içinde gerçekçi ve bütüncül bir şekilde ortaya konmasına yönelik nitel bir sürecin izlendiği araştırmadır (Yıldırım & Şimşek, 2016, s. 336). Araştırmamıza nitel araştırma yöntemi ve doküman analizi tekniği kullanılarak Ortadoğu coğrafyasının II. Meşrutiyet Dönemi ortaöğretim kurumlarında ele alınışı incelenmiş ve o dönem ortaöğretim kurumlarında okutulan Ali Tefvik Bey'in Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki Ortadoğu Coğrafyasıyla ilgili bilgiler incelenerek elde edilen bulgular bugünkü coğrafi verilerle analiz edilmiştir.

3.2. Evren ve Örneklem

Çalışmamızın evrenini, II. Meşrutiyet Dönemi ortaöğretimde Ortadoğu Coğrafyasının ele alınışı oluşturmaktadır. Araştırmamızın örneklemini ise bu devirde ortaöğretim kurumlarında okutulmak üzere Ali Tefvik Bey'in hazırladığı "Mufassal Memalîk-i Osmaniye Coğrafyası" adlı coğrafya ders kitabıdır.

3.3. Verilerin Toplanması

Çalışmamıza başlarken ilk olarak konumuzla ilgili literatür taraması yapılmıştır. Bu bağlamda tezimize kaynak teşkil edebilecek kitaplar, tezler, makaleler, haritalar, raporlar, internet siteleri, istatistikî veriler, Osmanlı arşiv evrakları ve döneme ait gazeteler taranmıştır. Ulaşılan kaynaklardan tezimizle ilgili bölümler incelenmiş ve notlar alınmıştır. Ali Tefvik Bey'in Mufassal Memalîk-i Osmaniye adlı kitabının 1913 (1329-

Rumi) yılına ait orijinal baskısı temin edilerek tarafımızca günümüz Türkçesine transkripsiyonu yapılmıştır.

3.4. Verilerin Analizi

Günümüz Türkçesine transkripsiyonu yapılan Ali Tevfik Bey'in söz konusu kitabında öncelikle Osmanlı coğrafyasıyla ilgi bilgiler verilmiş ve Osmanlı Devleti; Asya-yı Osmanî, Afrika-yı Osmanî ve Avrupa-yı Osmanî olarak üç bölüme ayırmıştır. Tezimizin kapsamı dışında olan Avrupa-yı Osmanî ile Afrika-yı Osmanî (Mısır hariç) bölümleri incelemeye alınmamıştır. Ortadoğu ülkelerinin çoğunu içine alan Asya-yı Osmanî bölümü ise ayrıntılı olarak incelenmiştir. Elde edilen veriler fiziki, beşerî ve ekonomik coğrafyanın alt disiplinleri de dikkate alınarak analiz edilmiş; günümüz bilimsel verileriyle karşılaştırılarak tezimize yansıtılmıştır.

4. BÖLÜM: BULGULAR VE YORUMLAR

Ali Tevfik Bey'in yazdığı Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında Ortadoğu'nun coğrafi özellikleriyle ilgili bulgular "Ortadoğu'nun Fiziki, Beşeri ve Ekonomik Coğrafyası" olarak üç ana başlık halinde incelenerek yorumlanmıştır.

4.1. Ortadoğu'nun Fiziki Coğrafyasıyla İlgili Bulgular

4.1.1. Yer Şekilleri Coğrafyası (Jeomorfoloji)

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında yeryüzü şekilleri konusunda geniş bilgiler verilmiştir. Ancak kitaptaki bilgiler, yeryüzü şekillerini inceleyen jeomorfoloji biliminin tanımında belirttiğimiz gibi yeryüzünün doğal olarak oluşumu, değişimi ve yer şekillerinin dağılımını, nedenleri ile irdelemek tanımını kısmen karşılamaktadır. Kitapta aktarılan bilgilerin büyük çoğunluğu yeryüzü şekillerinin isimleri ve bulunduğu yerleri açıklama şeklindedir. Buradan hareketle kitaptaki Ortadoğu'nun yeryüzü şekilleri, tasviri jeomorfoloji bağlamında anlatılmıştır diyebiliriz.

Harita 3: Ortadoğu Fiziki Haritası

Kaynak:(<http://cografyaharita.com/haritalarim>, 20.02.2019)

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında yeryüzü şekilleriyle ilgili şu bilgilere yer verilmiştir:

Dağlar: Ortadoğu bölgesindeki dağlık alanlar; Türkiye, İran, Kuzey Irak, Lübnan, Batı Arabistan ve Yemen taraflarında yoğunlaşmıştır. Dağların önemli bir kısmı sıra dağlar şeklinde olup bir kısmı da münferit ve volkanik kökenlidir. Özellikle Türkiye'deki “Kuzey Anadolu Dağları, Toros Dağları, Doğu Anadolu Dağları, İran'daki Toros dağlarının devamı olan “Zagros Dağları”, Lübnan'daki “Lübnan” ve Anti Lübnan Dağları” ile Arab Yarım adasındaki “Serat Sıra Dağları” dikkat çekicidir.

Türkiye'de bulunan dağlar şunlardır: “Tekfurdağı-Tekirdağ, Istranca dağları, Ağrı-Ararat (5410 m), Şahgöl, Çengel, Köseadağ, Şiryan, Bingöl, Dersim, Munzur, Sarıçiçek, Ahur, Amanos, Bereket, Kızıldağ, Binboğa, Karabel (3280 m), Gercanis, Akdağ (3000 m), Kelkit, Bolkar (2500 m), Gök-Gik, Sumak (2500 m), Dippoyraz, Ağlasun, Beydağ, Akdağ (2700 m), Karadağ (3000 m), Bozdağ, Erciyes (4100 m), Paşa, Emir, Sultandağ, Murat, Şaphane, Uzuncayayla, Demirci, Kaz dağları, Uludağ-Keşiş (2500 m), Samandağ, Katırlı, Manisa Dağı, Balhar, Kolat, Gümüşhane, Kop, Kümbet, Canik, Ilgar (2200 m), Nebiyan, Katran, Bolu, Abbas, Alemdağ, Ilgaz (2200 m), Büyük Aladağ (2500 m), Işık, Elmalı, Hamrin ve Puştikoh, Babadağ, Beşparmak dağları, Soğanlı (2590 m), Sarıbel, Kocadağ, Hasandağ, Karacadağ, Sultandağ, Cudi (4000 m), Nemrut (3300 m) ve Süphan (4500 m) dağları”dır. Bu dağlardan önemli kısmı Kuzey Anadolu sıra dağları ile Toros sıra dağlarının farklı vilayetlerdeki uzantılarıdır. Bu dağların dışında Türkiye'nin birçok bölgesinde volkanik özelliğini yitirmiş münferit dağlar da vardır. Uludağ, Babadağ, Hasandağ, Karacadağ, Erciyes, Süphan bu dağların başlıcalarıdır.

Türkiye'deki dağ oluşumlarına nazaran Mısır bölgesinde dağ oluşumu yok denecek kadar azdır. Mısır'da sadece Nil nehrinin sağ tarafındaki “Arap Dağı” (2000 m) ile sol tarafındaki “Libya Dağları” mevcuttur.

Arabistan ve Yemen'in Kızıl Deniz sahillerinde yükselti fazla iken özellikle Arabistan'ın iç kesimlerinde yükselti azalarak çöller başlar. Yemen ve Suudi Arabistan'da Kızıl Deniz boyunca Taif'ten başlayarak Aden'e kadar devam eden 2500-3000 metre yüksekliğe ulaşan “Serat Sıra Dağları” ve bu dağların bölümlerinden oluşan

“*Tihame*” tepelikleri bulunmaktadır. Hicaz bölgesinde yüksekliği 2000 metreyi bulan “*Kira’ Dağı*” ile “*Ebu Kubeys, Kuaykian, Uhut, Sevr, Nur ve Tayi*” dağları ile Yemen’deki “*Gazvan*” (1575 m) dağları da Serat silsilesine bağlıdır.

Ortadoğu’nun önemli dağ oluşumlarının bulunduğu diğer bir bölgesi de Lübnan ve Suriye bölgesidir. Bu bölgede bulunan dağların en önemlisi “*Lübnan*” ve “*Anti Lübnan Dağları*”dır. Lübnan Dağının en yüksek yeri “*Mahmel Tepesi*”dir. Anti Lübnan dağlarının en yüksek yeri ise “*Şeyh-Hermon*”(2660 m) dağıdır. Lübnan silsilesine bağlı “*Ekrad (Türkmen veya Kürt dağı), Akra (Kel Dağ), Nusayriye Dağı*” ile 2000 m yüksekliğe ulaşan “*Karmel*” ve “*Tabur Dağları*” bulunurken, Anti Lübnan silsilesine ise “*Havran, Aclun, Şara ve Dürzî Dağları*” bulunmaktadır. Bu dağlardan Havran volkanik özelliklidir.

Ortadoğu bölgesindeki önemli dağ oluşumlarından diğer biri de Irak’ın Musul vilayetindeki dağlardır. Bu bölgenin Hakkâri’ye yakın bölgesinin yükseltisi çok fazladır. Bölgedeki önemli dağlar “*Zibar, Ukra, Hemrin, Sincar, Baziyan, Karadağ ve Peştekuh-Artdağ*” yükseltileridir.

Kıbrıs Adasında da “*Olimpos*” veya diğer adıyla “*Terodis*” sıra dağları vardır.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında Ortadoğu bölgesinde bulunan dağlar anlatılırken bir kısmının yükseklikleri de zikredilmiştir. Ancak bu rakamlar bugünkü teknik imkânlarla elde edilen verilerle örtüşmemektedir. Örneğin Ağrı-Ararat Dağı kitapta 5410 metre yüksekliğe sahip olduğu belirtilirken bugünkü ölçüme göre Ağrı Dağı 5137 metredir. Erciyes Dağının yüksekliği ise kitapta 4100 metre verilmiştir. Ancak bugünkü ölçüme göre 3916 metredir. Ayrıca Uludağ-Keşiş Dağı kitapta 2500 metre yüksekliğe sahip olduğu bildirilirken, bugünkü ölçüme göre Uludağ 2543 metredir. Bulgar/Bolkar Dağı ise kitapta 2500 metre iken bugünkü ölçüme göre bu dağ 3524 metre yüksekliğe sahiptir (Akengin & Dölek, (edt) 2015, s. 56-73).

Doğal Geçitler: Ortadoğu bölgesinde yükseltinin fazla olduğu ve özellikle sıradağların bulunduğu bölgelerde geçit ve boğazlar ulaşım için büyük önem arz etmektedir. Bu geçitlerin birçoğunda Ortadoğu bölgesindeki büyük akarsuların mecrası bulunmaktadır. Geçit ve boğazlar özellikle Kuzey Anadolu, Doğu Anadolu ve Güney

Anadolu bölgesinde (Toros) çokça görülmektedir. İnceldiğimiz kitapta doğal geçitler geçit, gedik, boğaz veya boyun gibi isimlerle yer almıştır.

Ortadoğu bölgesinde vilayetler ve kazalar arasında ulaşımı kolaylaştıran doğal geçitler şunlardır: Konya vilayeti ile Adana vilayeti arasında “*Gülek ve Beylan (Belen) boğazı*”, Kemah ve Erzincan arasında “*Kemah Boğazı*”, Van ve Hakkâri arasında “*Çuh Gediği*” (Güzeldere Geçidi), bulunur. Bunlardan başka Kuzeydoğu Anadolu dağlarından Köse ve Şariyan dağları arasında “*Karaderbend Boynu*” ve “*Tahir Gediği*” ile Hasankale ile Erzurum arasında 2.020 m yüksekliğinde “*Deveboynu Geçidi*”, Oltu ile Erzurum arasında “*Gürcüboğazı*”, Erzurum ile Van yolu arasında “*Palandöken Geçidi*” vardır. Ayrıca Erzurum ile Bayburt arasında “*Kop Dağı Boynu*”, Bayburt ve Trabzon arasında “*Kazaklı*” ve “*Kolat Boynu*” Trabzon ile Gümüşhane arasında “*Zigana Boynu*” ve Soğanlı dağında “*Sarıkamış, Bardiz ve Hisar*” isimli geçitler vardır. Ayrıca Osmanlı Afrika’sında bulunan Arap dağlarında da yüksekliği 2000 metreyi bulan geçitler bulunmaktadır. Diğer bir doğal geçitte Dicle nehrinin aktığı Hemrin dağındaki boğazdır.

Ovalar: Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında “ovalar” başlığı altında bir bölüm bulunmamaktadır. Ortadoğu bölgesindeki ovalara, şehirlerin doğal özelliklerinin anlatıldığı bölümde değinilmiştir.

Ortadoğu bölgesi dünyanın en bereketli topraklarının bulunduğu ovalara sahiptir. Özellikle Orta Anadolu, Güneydoğu Anadolu, Batı Anadolu, Suriye’nin Batısı, Filistin ve İsrail bölgesinin orta kısmı ve Akdeniz tarafları, Irak’ın orta ve güney bölgesi ile Mısır’ın Nil mecrası ekilebilir düzlükler bakımından Ortadoğu ülkeleri için önem arz etmektedir.

Türkiye’deki önemli ovalar şunlardır: “*Edirne, Çorlu, Bursa, İnegöl, Balıkesir, Sakarya, Aydın, Söke, Turgutlu, Akhisar, Afyon Karahisar, Ayasaluğ, Çarşamba, Bafra, Çorum, Niksar, Eskişehir, Konya, Tekke Ovası, Isparta, Niğde, Çankırı, Kayseri, Beypazarı Ovası, Haymana, Artova. Suluova, Kazova, Çukurova, Tarsus Ovası, Maraş Şekerovası, Palanga Ovası, Elbistan, Malatya, Antep, Kilis, Uluova, Kızıltepe, Nusaybin, Urfâ, Harran, Muş Ovası, Kemah, Erzincan, Pasinler, Eleşkirt, Reyhanlı ve Amik*”

ovasıdır. Önemli yaylalar ise genellikle Toros ve Kuzey Anadolu dağlarında bulunmaktadır.

Suriye kıtasındaki Halep, Şam, Havran, Lazkiye; İsrail'deki Hayfa, Akka; Filistin'deki Gazze, Nablus ve Kudüs bölgesinde geniş ovalar bulunur. Lübnan'daki Bekaa vadisi de Ortadoğu'nun önemli ovalardandır. Mısır'da Nil boyunca tarım yapılan araziler bulunurken, Nil'in Akdeniz'e döküldüğü yerde oluşturduğu “*İskenderiye, Tanta, Kahire ve Dimyat*” ovaları çok verimlidir.

Irak bölgesinde ise yükselti fazla olmadığı için düzlükler geniş yer tutar. Musul, Süleymaniye, Erbil, Kerkük, Bağdat, Samarra, Divaniye ve Necef bölgedeki ovalık alanları oluşturur. Ayrıca Fırat ve Dicle'nin Basra körfezi ile buluştuğu bölgede de geniş ovalar oluşmuştur.

Arap Yarımadası çoğunluğu çöllerle kaplıdır. Bu sebeple düz alanlar çok olmasına karşın tarım yapılabilecek ovalık arazi yoktur. Kitaptaki verilere göre Cidde bölgesindeki “*Vadi-i Fatıma*”, Mekke'deki “*Hüseyniye*” ve Medine'nin yüksek platolarında tarım yapılabilecek küçük ovalar bulunmaktadır.

Kıbrıs adasında da Terodis dağ silsilesinin kuzeyinde geniş “*Masalya-Masarya*” ovası bulunmaktadır.

Ortadoğu'daki ovaların bir kısmı iç ova iken; bir kısmı ise kıyı ovası dediğimiz genellikle akarsu aşındırmaları sonucunda oluşmuş delta ovalarıdır. Akarsular takip ettikleri mecraları aşındırarak vadiler oluşturmakta bu sırada kendine kattığı alüvyonları sahile bırakarak verimli delta ovaları oluştururlar.³ Türkiye'deki “*Çukurova, Bafra, Çarşamba, Bakırçay, Gediz, Edremit, Küçük ve Büyük Menderes, Sakarya ve Göksu*” ovaları akarsu biriktirmesi sonucu oluşmuş kıyı ovalardır. Basra körfezindeki “*Ceziretül Ka'b Ovası*” da Şattül-Arab'ın oluşturduğu kıyı ovalarındandır. Nil nehrinin getirdiği alüvyonlarla Akdeniz sahilinde oluşan ova da dünyanın en büyük ve en bereketli delta ovalarından birisidir.

³ Ali Tevfik Bey, su aşındırması sonucu biriken alüvyonları balçık olarak isimlendirmiştir (1913:74).

Plato-Yaylalar: Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında platolar yayla olarak zikredilmiştir. Örneğin bugün plato olarak isimlendirdiğimiz Haymana bölgesi kurak ve ağaçsız bir yayla olarak ifade edilirken, Bozok Platosu, Bozok yaylası olarak, Erzurum-Kars platosu ise 1950 m yüksekliğinde bir yayla olarak kitapta yer almıştır. Kitaptaki değer bir dikkat çekici nokta ise yayla örneklerinin çoğunlukla Türkiye’den verilmiş olmasıdır.

Bölgedeki diğer yayla ve platolar şunlardır: “*Samantı-Zamantı, Gercanis, Akdağ, Asi Karaağaç, Samanlı, Bayat, Sultanönü, Germiyan, Çay, Kastamonu, Kocaeli, Koçgiri, Eğrigöz, Çan, Uzuncayayla, Eşme, Mentеше, Hamit, Tonoz, Bulanık, Elbak, Guvar, Belveren, Tefenni, Avşar, Canık, Çamtepe*” yayla ve platolarıdır. Bölgedeki diğer önemli bir yaylada, Lübnan’ın El-Bekaa vadisindeki “*Bekaa Yaylası*”dır. Burası Lübnan bölgesinin tarım ve hayvancılık merkezidir.

Çölller: Ortadoğu bölgesinin önemli bir kısmında özellikle Mısır, Suriye, Arap Yarımadası, Ürdün ve Irak bölgesinde verimsiz taşlık alanlar ve kum çölleri çok fazla yer kaplar. Bölgedeki önemli çöl alanlarından birisi Mısır ve Libya topraklarının büyük bölümünü kuşatan “*Büyük Sahra*” çölüdür. Diğer önemli çöl sahası ise Suriye’nin güneyi ile Ürdün ve Batı Irak topraklarını da içine alan “*Suriye Çölü*”dür. Dicle ve Fırat nehirleri Suriye ve Irak topraklarında ilerlerken birleştikleri Kurna kasabasına varıncaya kadar çöl arazileri yarararak ilerler. Suudi Arabistan’ın Kızıl Deniz tarafında bulunan Taif şehrinde Aden’e kadar uzanan (Serat Sıradağları ve Tihame Tepeleri) dağlık kesim dışındaki arazileri, tamamen kumlar ve verimsiz taşlık alanlar ile kaplıdır. Ayrıca Suudi Arabistan, Ürdün, Yemen, Bahreyn, BAE, Umman ve Katar bölgesinde güneşten yanmış dağ kütleleri ve siyah küçük kayalardan oluşan verimsiz araziler yerleşimlerin yoğunlaştığı bölgelerdir. Arap Yarımadasının iç kesimleri ise tamamen kum çölleri ile kaplı olduğu için buralarda yerleşim yok denecek kadar azdır. Bu bölgelerde genellikle bedevi Araplar yaşar. Mısır’da el-Ariş’ten (Sina Yarımadası) Libya’ya kadar, Irak’ta ise Suriye sınırından Dicle ve Fırat nehirlerinin mecralarına kadar olan bölgelerde çöllük alanlar geniş yer kaplar (Bağcı & Şengün, 2012, s. 409-433). Bu sebeple Mısır ve Irak bölgesinde yerleşimler Nil, Dicle ve Fırat nehirleri boyunca yoğunlaşmıştır.

Ada ve Yarımadalar: Ortadoğu bölgesi ada ve yarımada bakımından zengin bir coğrafyadır. Ortadoğu'yu oluşturan ülkelerinin tümünün denize sahilinin bulunması bölgeyi bir yarımada haline getirmektedir. “Anadolu” ve “Arap Yarımada”ları bölgenin en büyük iki yarımadasıdır. Ortadoğu bölgesindeki adaların çoğunluğu Ege denizinde bulunmaktadır. Ege Denizi, sahip olduğu adaların çokluğundan dolayı yakın tarihe kadar “Adalar Denizi” olarak isimlendirilmiştir. Ege Denizi dışında Akdeniz, Kızıldeniz, Basra Körfezi ve Umman Denizinde de birçok ada bulunmaktadır. Bu adalardan bir kısmında yerleşim de bulunmaktadır.

Ortadoğu bölgesindeki adalar şunlardır: Adalar Denizinde “Limni, Bozcaada/Tenedos, İmroz, Midilli, Sakız, Sisam, Karyot, Patnos/Batnaz, Leryos/İleriye, Kilimli/Kalimnos, Kos, Sombeki/Sim, Kerpe, Kaşot/Çoban” isminde adalar vardır. Akdeniz’de İngiliz işgali altındaki “Kıbrıs Adası” bulunurken, Marmara denizinde ise “Büyükada, Heybeliada, Burgazada, Kınalıada, Marmara, İmralı/Emirali ve Paşa Limanı/Aloni” adaları vardır. Basra körfezinde ise “Bubiyan, Feleç ve Bahreyn” adaları mevcuttur. Aden körfezinde de “Perim Adası” ve bugün Eritre toprağı olan şap kayaları ile çevrili “Dehlek Adaları” vardır. Ayrıca Van gölünde de meşhur “Akdamar Adası” bulunmaktadır.

Bölgedeki yarımadalar ise “Anadolu Yarımadası”, Ortadoğu ülkelerinin çoğunun bulunduğu “Arap Yarımadası” ve Mısır’a bağlı “Sina Yarımadası”dır. Ayrıca “Gelibolu, Erdek/Kapıdağı, Çeşme, Urla, Marmaris, Bodrum ve Katar” da diğer yarım adalardır.

Kıyı Şeridi, Körfez ve Burunlar: Ortadoğu ülkelerinin tamamının deniz ve okyanusla bağlantısı olduğundan, bölgede uzun kıyı şeritleri bulunmaktadır. Yerleşimlerin yoğun olduğu bu kıyı şeritlerinde, Türkiye’nin Ege kıyıları hariç tutulursa girinti ve çıkıntılar çok azdır. Bölgedeki uzun kıyı şeritleri içinde bulunan “Aden, Basra, İskenderun, Edremit, İzmir, Fethiye, Kuşadası, Çandarlı, Gemlik, İzmit, Antalya, Mersin, Kuveyt, Süveyş ve Akabe Körfezleri” Ortadoğu’daki en önemli körfezlerdir. Bu körfezler dışında Ortadoğu bölgesinin birçok kıyı şeridinde doğal olarak oluşmuş limanlar bulunur.

Ortadoğu sahillerinde, karalardan denize doğru uzanan önemli bir yer şeklide “burun”lardır. “*Riva, Karadeniz Ereğlisi, İnceburun, Yason, Bozburun, Karaburun, Yenice, Karataş, Elles, Ra’s el-Muhammed, Ra’s el- Kasaba, Ra’s el-Hazîr, Ra’s el-Kasrun, Ra’s el-Kenays, Ra’s el Enuf, Ra’s el Barda, Ra’s el Hatabe, Ra’s el Esved. Ra’s el Tarfe, Ra’s el Ebyad, Ra’s el-Hinzır/Akıncı burnu*” ile Kıbrıs adasındaki “*Arnavut, Galata, Poyraz ve Kormakiti*” Ortadoğu bölgesindeki burunlardan bazılarıdır. Saydığımız burunlar içerisindeki Sinop sınırlarında bulunan İnceburun Anadolu’nun en kuzey noktasını oluşturmaktadır.

Yüzey şekiller konusunda kitaptaki dikkat çekici diğer bir bilgide Kızıl Deniz’e “*Şap Denizi*” isminin verilmesine sebep olan deniz içindeki kayalardır. Hicaz sahilinde bulunan bu kayalıkların bazılarının uç kısımları deniz yüzeyine çıkmış halde bulunur. Ancak büyük bölümü su altındadır. Altta kalan bu bölümler med-cezir günlerinde görünür hale gelir. Bu sebeple med-cezir günlerinde gemilerin hareketleri zorlaşmaktadır.

4.1.2. İklim Coğrafyası (Klimatoloji)

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında Osmanlı İmparatorluğunun Avrupa ve Asya topraklarını etkileyen iklim türleri, tarımsal faaliyetlerle ilişkilendirilerek anlatılmıştır. Osmanlı Avrupa’sında “*Doğu İklimi, Batı İklimi ve Orta İklimi*” olarak üç iklim türü görülmektedir. Bunlardan Doğu İklimi, Meriç nehri havzasını yani Edirne vilayeti arazisini, Batı iklimi Elenik (Arnavutluk) sıradağları ile Adriyatik denizi arasındaki bütün Arnavutluk’u, Orta iklimi ise diğer iki iklimin arasında bulunan Mesta, Struma, Vardar nehirleri ve vadilerini kapsar. Doğu ikliminin görüldüğü bölgeler, Rumeli’nin hububat yönünden en verimli bölgesidir. Batı ikliminin görüldüğü bölgelerde, kuzey ve güney yönünde ekim yapılacak yerler bulunsa da çoğu yer dağlık ve taşlık olduğu için verim azdır. Batı ikliminin görüldüğü güney bölgelerde, zeytin, limon ve portakal ağaçları çokça bulunur. Orta iklimde ise daha çok susam ve pamuk tarımı yapılır. Orta iklimin görüldüğü bazı bölgelerde tütün ve bağ ekimi de yapılır.

Osmanlı Avrupa’sında görülen bu iklimleri, müellifin verdiği bilgiler ışığında değerlendirdiğimizde; etkisinin hissedildiği bölgelerde hububat ekimine müsaade ettiği için dolayı Doğu iklimi, Karasal iklim ile uyuşmaktadır. Orta ve Batı iklimi ise etkisi altındaki bölgelerde turunçgiller ve pamuk gibi ürünlerden yetişmesinden dolayı

Akdeniz iklimi ile benzerlik göstermektedir (Şensoy, Demircan, Ulupınar, & Balta, 2019).

Osmanlı Asya'sı dediğimiz Ortadoğu bölgesinde ise “*Kuzey iklimi, Orta iklim, Cezire iklimi, Akdeniz iklimi, Güney iklimi*” ismiyle beş iklim çeşidi görülmektedir. Bunlardan Kuzey iklimi, Anadolu sıradağlarının kuzeyi ile Karadeniz arasında bulunan bölgede görülür. Bu bölgenin ormanları boldur. Orta iklim, Toros ve Anti Toros sıradağları boyunca uzanan geniş bölge ile Adalar denizindeki adalar bölgesini kapsar. Akdeniz iklimi ise, Toros sıra dağları ile Akdeniz arasındaki arazi ile Suriye bölgesi, Kıbrıs ve Girit adalarını kapsar. Cezire iklimi, Fırat ve Dicle ovası ile Suriye'nin doğusuna düşen bölgelerde görülür. Bu yerlerde yağmur senede birkaç gün yağdığı için rutubet azdır. Hurma mahsulü bu iklimin başlıca ürünüdür.

Osmanlı Asya'sında görülen bu beş iklim türünü inceldiğimizde; Kuzey iklimi, yıl boyu yağış getirerek, geniş ve sık orman örtüsü oluşturan “*Karadeniz İklimi*” ile benzerlik göstermektedir (Şensoy, Demircan, Ulupınar, & Balta, 2019). Kitaptaki bilgilere göre Orta ve Akdeniz ikliminde üzüm, incir, haşhaş, pamuk, muz ve turunçgil yetişmektedir. Orta ve Akdeniz iklimi, yukarıda sıraladığımız ürünlerin yetişmesine olanak sağlayan Akdeniz iklimi ile aynı özellikleri göstermektedir (Şensoy, Demircan, Ulupınar, & Balta, 2019). Cezire İklimi, yazları sıcak, kışları soğuk karaktere sahiptir. Sene içerisinde çok az yağış aldığı için yıl boyu genel olarak kuraktır. Cezire İklimi görülün Irak'ın Fırat boylarında sıcaklıkların 49 dereceye ulaştığı çok defa görülmüştür. Cezire iklimi sahip olduğu iklimsel özellikler bakımından “*Yarı Çöl İklimi*” ile benzerdir (Şensoy, Demircan, Ulupınar, & Balta, 2019). Güney İklimi ise, Suriye ile Cezire (Mezopotamya) arasından başlayıp güneye doğru uzanarak Arabistan yarımadasını (Hicaz, Necid ve Yemame kısımlarını) etkisi altına alır. Bu iklimin görüldüğü ülkelerde çok geniş kurak ve verimsiz sahalar oluşmuştur. Büyük Sahra, Suriye ve Arabistan çölleri bu iklimin neticesinde oluşmuş verimsiz kurak alanlardır. Söz konusu çöllerde günlük veya mevsimlik sıcaklık farkları çok fazla olmaktadır. Örneğin yazın gölgede 45 derece olan sıcaklık kışın 6 derece olabilmektedir. Güney iklimi için sıraladığımız bu özellikler, onun “*Çöl iklimi*” ile aynı özelliklere sahip olduğunu göstermektedir (Şensoy, Demircan, Ulupınar, & Balta, 2019). Güney İkliminin etkisinden

dolayı Hicaz bölgesi gayet sıcaktır. Buna karşın Yemen'in kıyı bölgeleri Muson rüzgârlarının etkisiyle bol yağmur aldığı için Hicaz kadar sıcak değildir. Bu bilgilere ek olarak Mısır'ın Akdeniz sahiline yakın yerlerinde Akdeniz İklimi görülürken; sahil gerisinde kalan iç bölgelerde ise Cezire İklimi ve Güney İklimi görülür.

Ortadoğu bölgesinin iklim yapısı bugünkü bilgilerimize göre “*Anadolu, Doğu Akdeniz, İran, Mezopotamya ve Arabistan*” şeklinde beş iklimsel bölgeye ayrılmaktadır. Ortadoğu bölgesi, söz konusu bu iklim yapılarına yön veren soğuk karakterli “*Kutbi*” hava kütlesi, sıcak karakterli “*Tropikal*” hava kütlesi, nemli “*Bahri*” hava kütlesi ve daha çok yazları nemli “*Muson*” hava kütesinin etkisindedir. Bu hava kütleleri karakterlerine uygun olarak “*Şimal, Sirokko, Föhn ve Toz*” gibi rüzgârlar ile bunlara bağlı olarak sıcaklık değerleri ve yağışlar oluştururlar (Tunçdilek, 1962, s. 46-66). Ortadoğu'nun genel iklim yapısı dikkate alındığında, bu bilgilerin Ali Tefik Bey'in kitabındaki “*Mizac-ı Hava*” başlığı altında anlattığı aşağıda değineceğimiz Ortadoğu'nun iklim yapısı ile önemli oranda paralellik gösterdiği söylenebilir.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında, Türkiye'nin Orta ve Doğu kesimlerinde kışları soğuk ve nispeten yağışlı; yazları kurak ve sıcak özellikleriyle dikkat çeken karasal iklim ve step ikliminden bahsedilmemiştir. Bu bölgeleri Osmanlı Avrupa'sında görülen Doğu iklim türüne dâhil etmek yerinde olacaktır. Zira bu bölgelerde hububat tarımı çokça yapılmakta olup; hububat tarımına en uygun iklim türü de Ali Tefik Bey'in verdiği bilgiye göre Doğu iklimidir.

Ortadoğu'nun iklim yapısı ile ilgili yukarıda aktardığımız bilgiler yanında, kitabın farklı sayfalarında söz konusu iklimlerin özelliklerini yansıtan “*rüzgâr, sıcaklık, yağış*” gibi iklim elemanlarından da bahsedilmiştir. Buna göre; bölgede sıcak karakterli çöl iklimine has “*Sirokko*” rüzgârı, yine sıcak hava kütlesi taşıyan “*Güney*” ve “*Kible*” rüzgârı, nemli özelliğe sahip “*Batı*”, “*Lodos*” ve “*Meltem*” rüzgârları, soğuk karaktere sahip “*Kuzey Gündoğusu*”, “*Doğu*”, “*Karayel*”, “*Yıldız*” ve “*Poyraz*” rüzgârları esmektedir. Güneyden esen rüzgârlar Mısır ve Arap Yarımadası'nda aşırı sıcaklara ve toz bulutlarına sebep olurken; Türkiye gibi bölgelerde deniz üzerinden geçtiği için yağış getirmektedir. Kuzeyden esen rüzgârlar ise genellikle soğuk karakterli ve yağış getiren rüzgârlardır. Ali Tefik Bey, Sirokko rüzgârının Büyük Sahra'dan estiği zaman

dayanılmaz hal aldığını, lodos rüzgârının estiği bölgelerde ise nemli hava taşımamasından dolayı halkın perişan olduğunu kitabında özellikle vurgulamıştır. Ayrıca kitapta Süleymaniye kasabasında yaz mevsimlerinde Raşabat (kızıl) olarak isimlendirilen çok ağır bir rüzgârın estiği ve bu rüzgârın tesiriyle insanların hasta oldukları zikredilen bilgilerdendir. Bununla birlikte sıcaklık, yağış gibi iklim elemanlarının gün içinde veya yıllık ölçekte değerlerinin kitapta verilmemiş olması sebebiyle Ortadoğu'nun iklimsel özellikleri eksik kalmaktadır.

Rüzgârların esme yönü gemilerin denizde rahatça ilerlemesi ve limanlara yanaşabilmesi önem arz etmektedir. Ali Tefik Bey sahili olan şehirleri anlatırken bu şehirlerde bulunan limanların rüzgâra karşı korunaklı veya korunaksız olma durumları hakkında da bilgi vermiştir. Bu limanlardan Tirebolu ve Ünye limanları rüzgâra karşı korunaklı olmadığı için gemilerin limana yanaşması olanaksızdır. Aynı şekilde Trabzon limanının da kuzey rüzgârlarına karşı korunaklı olmaması sebebiyle gemiler Batı ve Karayel rüzgârlarına karşı korunaklı Polathane limanına yanaşarak yüklerini indirmektedirler. Bu limanların aksine İstanbul, İzmir, İzmit, Marmaris ve Leyt limanları, her türlü rüzgârdan korunaklı olduğu için gemilerin rahatça giriş çıkış yapabildiği nadir limanlardandır.

4.1.3. Bitki ve Hayvan Coğrafyası (Biyocoğrafya)

Osmanlı eğitim hayatında bitki ve hayvan coğrafyası ile ilgili birçok kitap yazılmıştır. Bu eserler genellikle İlm-i Hayvanat ve İlm-i Nebatat adlarıyla neşredilerek ortaöğretim kurumlarında ders kitabı olarak okutulmuştur. İncelediğimiz Osmanlı Devleti'nin genel coğrafyasının anlatıldığı Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında da “Ormanlar” ve “Hayvanlar” başlıkları altında Ortadoğu'nun Bitki ve Hayvan Coğrafyası ele alınmıştır. Ancak günümüz velilerine göre Ortadoğu bölgesinde görülen Akdeniz, step, çöl, dağ, yamaç ve vadi vejetasyonları ile hayvan varlığından bahsetmek mümkün görünmemektedir (Tunçdilek, 1962, s. 74-83).

Bitki Coğrafyası: Bitki ve hayvan coğrafyası iklim yapısı ile doğrudan ilgilidir. Ortadoğu'nun Karadeniz kıyısında Kuzey iklimi; Toros ve Anti Toros sıradağları boyunca uzanan geniş bölge ile Adalar denizindeki adalar bölgesinde Orta iklim; Toros sıra dağları ile Akdeniz arasındaki arazi ile Suriye bölgesi, Kıbrıs ve Girit adalarını

kapsayan bölgede Akdeniz iklimi görülür. Bundan başka Fırat ve Dicle ovası ile Suriye'nin doğusunda ve Irak bölgesinin bir kısmında Cezire iklimi, Suriye ile Cezire (Mezopotamya) arasından başlayıp güneye doğru uzayarak Arabistan yarımadasının tamamında ise Güney iklimi görülür. Sıraladığımız bu iklim türleri sıcaklık değerlerine ve bıraktıkları yağış şekillerine göre bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği meydana getirmiştir. Kuzey ikliminin yaşandığı yerlerde, ormanlık alanlar geniş yer tutar. Yine bu iklime uyum sağlamış fındık ve mısır tarımı, iklimim etkisinin ulaştığı tüm Karadeniz bölgesinde yapılır. Akdeniz çevresinde görülen Akdeniz İklimi ve ona benzer özellik gösteren Orta İklim de ise limon ve portakal gibi turuncgiller yetişmektedir. Cezire olarak isimlendirilen iklim bölgesinde, nemin az olması ve yaz sıcaklarının fazlalığı sebebiyle hurma ağaçları bolca yetişebilmektedir. Çöl iklimi özelliği taşıması sebebiyle Güney ikliminin etkili olduğu bölgelerde ise bitki örtüsü sadece yükseltinin arttığı yerlerde seyrek bir şekilde oluşabilmektedir. Örneğin Taif şehrinin yüksek kesimlerinde, çöl iklimi etkisini kaybettiği için hububat, hurma, üzüm ve pamuk tarımı yapılabilmektedir.

Ortadoğu bölgesindeki ormanlık alanların yüz ölçümü 80 milyon dönümden fazladır. Bu ormanların büyük kısmı Osmanlı Asya'sında, küçük bir kısmı da Osmanlı Avrupa'sında bulunmaktadır. Osmanlı Asya'sındaki ormanlık alanların çoğu Türkiye topraklarında bulunmaktadır.

Türkiye'de Marmara ve Ege bölgesi ile Kuzey Anadolu ve Akdeniz'e sahili olan vilayetlerdeki dağlar, Ortadoğu'nun diğer yerlerine göre gayet geniş ve birçok bitki türünün bulunduğu ormanlar ile örtülüdür. Ancak Türkiye'nin orta vilayetler ile Erzurum yöresi ve Güneydoğu tarafında ormanlık alanlara rastlanmaz.

Türkiye'deki önemli bitki çeşitliliğinin bulunduğu bölgelerin başında Trakya'dan Artvin sınırına kadar uzanan Karadeniz sahili gelir. Karesi, İzmit, Bolu mutasarrıflıkları ile Kastamonu ve Aydın vilayetleri de bitki çeşitliliği bakımından zengin bölgelerdir. Özellikle İzmit bölgesine Ağaç denizi ismi verildiğini aktaran Ali Tevfik Bey, Aydın vilayetinin ormanlık alan bakımından en zengin vilayet olduğunu ve bu ormanlık alanın onda yedisinin ise kızılçam ağaçlarından oluştuğunu belirtmiştir. Kastamonu vilayeti ile Bolu mutasarrıflığının da ormanlık alanların bolluğu bakımından diğer vilayetlere göre zengindir.

Bugünkü verilere göre, ormanlık alanlar içerisinde en zengin bölgelerin sırsıyla Karadeniz ikliminin etkili olduğu tüm Karadeniz sahil şeridi ile Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinin sahil kesimleri olduğunu söyleyebiliriz (Aykanat, 2013, s. 9-11). Bu ormanlık alanlar içerisinde endemik bitki türleri bakımından bitki çeşitliliği en zengin bölge ise Akdeniz bölgesidir (Şenkul & Kaya, 2017, s. 109-120). Aktardığımız bu bilgilerin yukarıda sıraladığımız Mufassal Memalik-i Osmaniye coğrafyası kitabındaki bilgilerle kısmen paralellik gösterdiğini söyleyebiliriz.

Türkiye dışındaki Ortadoğu'nun diğer ülkeleri Suudi Arabistan, Ürdün, Yemen, Umman BAE, Katar, Bahreyn, Kuveyt, Irak bölgelerinde ise dikkatimizi çekecek derecede ormanlık alan bulunmamaktadır. Suudi Arabistan'dan Yemen'e kadar uzanan Serat sıradağlarının üst kısımlarında (özellikle Taif'te) ve Irak'ın kuzey tarafı ve İran sınırındaki yüksek kesimlerinde seyrek ormanlık alanlar bulunur. Mısır'da ise Nil nehri boyunca bulunan ağaçlık alanlar dışında ağaç yoktur. Akdeniz'e kıyısı olan Suriye, İsrail, Filistin, Lübnan gibi ülkelerin sahil taraflarında ormanlık alanlar bulunurken özellikle Suriye'nin orta, güney ve doğu bölgesi ile Arap Yarımadasının orta bölgelerinde, çöl ikliminin etkisiyle bitki örtüsü yok dense yeridir.

Ortadoğu bölgesinde ormanlık alanlarda veya su boylarında çok çeşitli ağaç türleri yetişmektedir. Bu ağaçlar; “*meşe, kestane, şimşir, çam, ardiç, kavak, karaağaç, dişbudak, kocayemiş, söğüt, çınar, pınar, köknar, fındık, gürgen, kızılağaç, gazel, akasya, sedir, ıhlamur, servi, yabani zeytin*”dir. Bunlardan kavak, gazel ve söğüt ağaçları nemli ve korunaklı ortamları, köknar ağacı ise taze toprağı ve milli araziye sever. Çınar, ıhlamur, akasya, servi ve şimşir ağaçları sahile yakın yerlerde yetişir. Meşe ağacı Rumeli ile Anadolu ormanlarının hemen hepsinde ve özellikle Sinop bölgesindeki ormanlarda çokça bulunmaktadır. Özellikle odun kömürü yapımında kullanılan ağaçlar Istanca, Kesendere, Langaza (İğneada Longoz ormanları) ve İzmit dağlarındaki ormanlarda bolca yetişir. Kıymetli Lübnan sediri de ismini aldığı Lübnan dağlarında çokça bulunur. Medine bölgesinde ise “*süme*” denilen ağaçlar yetişir.

Hayvan Coğrafyası: Ortadoğu'nun Hayvan Coğrafyası Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında “*Hayvanlar*” başlığı altında anlatılmıştır. Ortadoğu'nun hayvan varlığı; at, katır, eşek, deve, öküz, manda, inek, koyun, keçi gibi yük taşıma ve

beslenmek için yetiştirilen hayvanlar ve horoz, tavuk, Hint tavuğu veya Mısır tavuğu, kaz ve ördek gibi kanatlı hayvanlar ile dağ ve ormanlarda bulunan yabani hayvanlar oluşturmaktadır.

Evcil hayvanlardan “at” ve “katırın” Ortadoğu topraklarında ihtiyaca yetecek kadar olmadığı ancak *beygir* cinsinin yetiştirilmesine özen gösterilerek Padişah çiftliklerinde çoğaltıldığını kitapta belirtilen bilgilerdendir. Binek atları, özellikle Arap Yarımadası, Bağdat, Halep, Diyarbakır ve Mardin bölgelerinde bulunur. İçlerinde *küheylan* denilen Arab atları dünyada nadir örneklerdendir. Anadolu yarımadasındaki Sakarya ile Kızılırmak arasında kalan bölgede, tüyleri ipek gibi yumuşak, “*tiftik*” ismi verilen Ankara keçileri çokça bulunur. Anadolu’nun Kayseri civarındaki yüksek kesimlerde, Bulgar (Bolkar) Dağı, Anti Toros sıradağları ve Karaman’da “*dağ koyunu*” denilen bir çeşit “*yaban koyunu*” bulunur. Arabistan’da da “*necid*” denilen bir çeşit koyun türü bulunur. Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası’ndaki bilgiye göre kanatlı cinsinden olan “*horoz, tavuk, Hint tavuğu/ Mısır tavuğu, kaz ve ördek*” gibi kümes hayvanları diğer memleketlerden ülkemize gelmiş ve her yere yayılıp uyum sağlamışlardır.

Derilerinden çeşitli eşyalar yapılan “*tilki, çakal, kurt, ceylan, aslan, kaplan, ayı, porsuk*” vb. hayvanlar da Ortadoğu’da özellikle ormanlık alanlarda yaşarlar. Bunlardan “*tilki*”; Istranca, Toros, Anti Toros, Lübnan, Gumbet ve Ilgaz dağları ile Bağdat bölgesi ve Hicaz yöresinde çok bulunur. “*Çakallar*” ise Osmanlı Asya’sının tüm ormanlık alanları ile Suriye bölgesinde yaşarlar. Yabani hayvanlardan “*kurt*”, Osmanlı Asya’sının doğu ve güney doğu tarafında bulunan Erzurum, Dersim, Diyarbakır dağlarda çokça bulunur. “*Sırtlanlar*” ise Kuds-ü-Şerif, Diyarbakır, Musul tarafında ve Toroslarda görülür. Yaban hayvanlarından “*ceylan*” ve “*geyik*”, Osmanlı Asya’sının birçok bölgesinde bulunurken; “*aslan*”, Halep tarafında ve Fırat nehri sahilinin Sazlık yerlerinde, Suriye’nin Belka (şu anda Ürdün sınırında) ve İmara taraflarında yaşarlar. “*Kaplan*” ise Ortadoğu bölgesinde sadece Halep ve Maraş dağlarında çok nadir olarak görülür. Ortadoğu’daki yaban hayvanlarından diğer biriside “*ayı*”lardır. Ayılar, Toros, Ilgaz, Abbas ve Aladağ’lar da çokça bulunur. Suda yaşayan yabani hayvanlardan “*timsahlar*” ise çoğunlukla Nil nehrinde görülmektedir.

Ortadoğu'nun göl, nehir ve çayları ile özellikle denize kıyısı olan yerleşim alanlarında geçim kaynağı olarak balık avcılığı çokça yapılmaktadır. İstanbul boğazında çok çeşitli yemeye müsait balık vardır. Bölgedeki ırmaklarda da “*alabalık*” gibi lezzetli çeşitli balıklar mevcuttur. Hastaların tedavilerinde kullanılan “*sülük*”, Ortadoğu bölgesinin bataklık alanlarında bolca bulunurken; deniz hayvanlarında sayılan “*sünger*” ise Akdeniz ve Kızıldeniz sahillerinde yaygındır. Sünger deniz içinde Midye gibi çoğunlukla kayalar üzerine yapışmış halde bulunur. Sünger avcılığı yapılan başlıca yerler Adalar denizi, Akdeniz ve Kızıldeniz'dir.

4.1.4. Sular Coğrafyası (Hidrografya)

Ortadoğu bölgesinin Hidrografyası genel olarak bölgenin jeomorfolojik yapısı ve iklim özelliklerinin etkisi altındadır (Tunçdilek, 1962, s. 31). Ortadoğu'yu oluşturan tüm ülkelerin denize sahili bulunmaktadır. Ancak tatlı su kaynakları bakımından Türkiye dışında Ortadoğu bölgesi fakirdir. Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında, Ortadoğu bölgesinin hidrografyasını oluşturan deniz, boğaz, göl, akarsu ve yer altı suları hakkında geniş bilgiler bulunmaktadır.

Denizler: Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında, Ortadoğu bölgesinin tüm sahil şeridi tek tek anlatılırken; sahildeki yerleşimler ile liman ve körfezler hakkında da bolca bilgiler verilmiştir.

Ortadoğu bölgesinde; “*Akdeniz (Rum Denizi), Karadeniz, Marmara Denizi, Adalar (Ege) Denizi, Kızıldeniz, Umman Denizleri*” bulunmaktadır. Saydığımız denizlerden Adalar (Ege) Denizi bin metre, Karadeniz iki bin metre, Akdeniz (Rum Denizi) üç bin metre derinliktedir. Akdeniz'in Yunan Denizi tarafı dört bin metre derinliğe kadar ulaşır. Basra Körfezi diğer adıyla Fars Denizi bin metre, Umman Denizi ise üç bin beş yüz metre derinliğe sahiptir. Kitapta yüzölçümü ve çevre uzunluğu bilgisi olanlardan, Akdeniz'in yüzölçümü, 3 milyon kilometre kare, Basra Körfezinin ise 350 bin kilometre karedir. Yine kitaptaki bilgilere göre Karadeniz'in çevre uzunluğu dört bin kilometredir.

Kızıldeniz, kuzeyinde yapılan “*Süveyş Kanalı*” ile Akdeniz'e (Rum denizi) bağlanır. Söz konusu Süveyş Kanalı Akdeniz'i Hint Denizine bağladığından, Asya ve

Avrupa kıtaları arasında en kestirme deniz yolu olmuştur. Bu durum Mısır'ın ticari önemini günden güne artırmaktadır.

Ortadoğu bölgesindeki deniz ve sahiller bahsi anlatılırken Ali Tevfik Bey med-cezir olayından da genişçe bahsetmiştir. “*Med-cezir*” hadisesi, bölge halkından geçimini gemicilikle sağlayanlara sıkıntı yaşatırken; balık, inci ve sünger gibi hayvanları avlayarak geçimini sağlayanlar için bir fırsat oluşturmaktadır. Özellikle Basra Körfezindeki med-cezir hadisesi, geride bıraktığı deniz canlılarından dolayı, geçimini avcılıkla sağlayan halk için çok önem arz etmektedir. Med-cezirin yoğun görüldüğü yerler, Kızıldeniz, Umman Denizi ve Basra Körfezinin Şattul-Arap ile birleştiği bölgelerdir. Bu bölgelerde med-cezir yükseklikleri bir buçuk metreyi bulurken Kızıldeniz ve Fars Denizi sahillerinde bazen bu yükseklik on beş metreye kadar çıkmaktadır. Bununla beraber Kızıldeniz'deki şap kayalıkları, med-cezir yüksekliklerinin arttığı günlerde gemilerin sahile demirlemesine engel oluşturmaktadır.

Boğazlar: Ortadoğu'nun etrafı denizlerle kuşatıldığı için bölgede birçok boğaz bulunmaktadır. Bu boğazlar dünyanın en önemli suyollarını oluşturmaktadır. Boğazlardan ikisi Türkiye'deki *İstanbul ve Çanakkale* boğazlarıdır. Diğerleri ise Basra Körfezi ile Hint Okyanusu arasındaki *Hürmüz Boğazı* ve Kızıl Deniz ile Hint okyanusunu birbirine bağlayan Aden körfezindeki *Babul-Mendep* Boğazıdır.

İstanbul ve Çanakkale boğazları bir akarsuya benzemektedir. Karadeniz'den İstanbul boğazıyla Marmara'ya, oradan da Çanakkale boğazı vasıtasıyla Akdeniz'e sürekli akıntı olmaktadır. İstanbul Boğazının Avrupa tarafı 27-31 kilometre, Anadolu yakası ise 28 kilometredir. Boğazın ortasından direk ölçüm yapıldığında uzunluğu 22 kilometre olup, derinliği ise 30 ile 52 metre arasında değişmektedir. Boğazın en dar yeri Kuruçeşme önü olup 550 metredir. En geniş yeri ise Beykoz ile Fener arası olup iki-üç bin metre arasındadır. Boğazın ortalama akıntı hızı saatte 6 kilometredir. Çanakkale Boğazı ise uzunluğu 50 ile 67 kilometredir. Akıntı hızı saatte 5 km olup derinliği 60 ile 90 metre arasında değişir. Çanakkale Boğazının en dar yeri Nağra burnu önü (Kilitbahir ve Çanakkale merkezi arası) olup 1800 metre uzunluğa sahiptir. İstanbul Boğazı ve Çanakkale boğazı ile ilgili bu bilgiler bugünkü verilerle uyuşmamaktadır (Taşlıgil, 2004, s. 15; Güner & Yazıcı, 2000, s. 25-50).

Göller: Ortadoğu ülkelerinde, göller genellikle Anadolu yarımadasında toplanmıştır. Sayıları yirmi beşi geçen bu göllerden öne çıkanlar; “*Van, Lut, Taberiye, Timsah, Tuz, Eğirdir, Beyşehir, Akşehir, Burdur, Sapanca, İznik, Abolonya (Apolyont-Ulubat) ve Manyas*” gölleridir. “*Van Gölü*” bölgedeki göller içinde en büyük olanıdır. Çevresi yaklaşık 340 kilometre karedir. Deniz seviyesinden yüksekliği 625 metre olup derinliği ise 25 metre kadardır. Bendmahi/Soğuksu ve Marmid/Karaçay gibi birçok dere ve çay, Van Gölüne akar. Gölün suyu tuzlu olup, kayalar üzerinde natron denilen bir nevi kükürtlü soda oluşturur. Göl içinde sazan ve kefal balıkları bulunur. Bölgedeki diğer bir gölde “*Lut Gölü*” dür. Bu göle “*Ölüdeniz*” veya “*Lut Denizi*” ismi de verilir. Lut Gölü 64 kilometre uzunluğa, 8-13 kilometre arası da genişliğe sahiptir. Gölün suyu acı olup derinliği 60 ila 330 metre arasında değişmektedir. Ürdün/Şeria nehri vasıtasıyla “*Hula*” ve “*Taberiye*” göllerinin suyu, Lut gölüne akar. Hula gölü üçgen şeklinde olup beş kilometre genişliğe, yedi kilometre de uzunluğa sahiptir. Taberiye gölü ise 20 kilometre genişliğe ve 21 kilometre uzunluğa sahip olup deniz yüzeyinden 230 metre yüksektedir.

Türkiye topraklarındaki “*Tuz Gölü*”, içerisinden çıkarılan tuz sebebiyle bu ismi almıştır. Göle, Tuzlu Göl veya Koçhisar Gölü de denir. Tuz gölü, 90 km uzunluğunda, 1100 km genişliğinde olup deniz seviyesinden yüksekliği 800-950 metre arasındadır. İn /İnsuyu ve Beyazsu/Melendiz dereleri Tuz Gölüne akar. Bu gölün suyu acı ve tuzlu olup haziran ayında çekilir. Bu sayede doğal tuz oluşturarak 4-5 ay kadar donmuş halde görünür. Tuz gölünün güney batısında Eskiil/Eskil bataklığı bulunmaktadır. Batısında ise Muratsu/Tersakan gölü isminde küçük bir göl vardır.

Anadolu’da bulunan diğer bir göl de “*Eğirdir Gölü*” dür. Bu göl doğal yollarla iki bölüme ayrılmıştır. Bunlardan birinci bölüme “*Haviran (Hoyran)*”, 450 kilometre genişliğine sahip diğer bölüme ise “*Eğirdir*” ismi verilmiştir.

Uzunca bir şekli olan “*Beyşehir Gölü*” ise Dippoyraz dağının doğusunda bulunur. 60 km uzunluğa, 600 km de genişliğe sahip olan bu göl içinde dalyan hizmeti veren adacıklar vardır. Beyşehir Gölü bazı seneler taşarak suyunu Beyşehir deresi vasıtasıyla iki buçuk saat uzağındaki Gik/Gök/ ağının güneyinde bulunan “*Suğla*” veya “*Karaveren*” de denilen “*Bozkır*” gölüne akıtır. Söz konusu gölün fazla suları Bozkır ve Belveren yaylalarını geçtikten sonra Konya ovasındaki “*Versak*” diye bilinen büyük

bataklığa akar.⁴ Bu bataklık 70-80 km uzunluğunda büyük bir bataklık olup, Belveren suyu ile Sille'den gelen suların birleşmesiyle oluşmuştur.

Anadolu'daki diğer bir göl ise “*Eber Gölü*” nün suyunu bir doğal kanal ile kendine katan “*Akşehir Gölü*” dür. Gölün uzunluğu 18 kilometredir. Bolvadin kasabası içinde olan Eber gölü ise Akarçay deresinin getirdiği sularla oluşmuştur. Bunlardan başka Akşehir gölünün güney doğusunda sığ ve uzun şekilli “*İlgın Gölü*” vardır. “*Burdur Gölü*” de merkez yaylasının güney tarafındadır. Söz konusu göl 32 kilometre uzunlukta olup suyu acıdır. “*Çürüksu/Işıklı Gölü*” ise Beşparmak dağının güneyinde bulunur. Uzun şekilli bir göl olan Çürüksu gölü, ilkbahar aylarında taşan sularını Büyük Menderes nehrine akıtır.

Bizans'ın önemli yerleşimlerinden olan İznik şehrinde bulunan “*İznik Gölü*”, Gemlik körfezinin 20 km batısındadır. Bu gölün 24 km uzunluğu ve 14 km genişliği olup, 100 m kadar da derinliğe sahiptir. Fazla suyunu bir doğal kanal ile Gemlik körfezine akıtır. “*Abalonya (Apoloyont/Ulubat)*” gölü ise Marmara denizinin 25 km kadar güneyinde olup İznik gölü genişliğinde ve üçgen şekindedir. İçinde adacıklar bulunur. Ayrıca gölde hasır yapımında kullanılan sazlıklar ve çok miktarda balık vardır. Abolonya/Ulubat gölüne Sencan deresi ile birleşen Atranos/Kocasu çayı akar. Ulubat gölü, fazla suyunu Susurluk nehri ile Marmara denizine dökmektedir. Diğer önemli bir gölde “*Manyas Gölü*” dür. 230 km çevresi olan bu gölü, Uzunca yayladan kaynağını alan “*Karadere*” çayı oluşturmuştur. Suların coşkunuğu zamanında Manyas gölü etrafındaki araziye basarak civarında pek çok bataklık oluşturmuştur. Manyas Gölü de Ulubat gibi fazla suyunu bir doğal kanal vasıtasıyla Susurluk nehrine boşaltmaktadır. Adapazarı kazasında ise büyük bir alanı kaplayan suyu tatlı “*Sapanca Gölü*” bulunur. Bundan başka bölgede takriben 20-30 bin dönüm araziye kuşatmış “*Gökçeveren Gölü*” olarak bilinen bir bataklık vardır. Bu bataklık alan bir kanal vasıtasıyla Sapanca gölünden kaynağını alan “*Çark*” deresine aktarılarak kurutulmaktadır.

Yukarda sayılan göllerden başka Ortadoğu'da irili ufaklı pek çok göl mevcuttur. Bunlar içerisinde Anadolu Yarımadasında bulunanlar; “*Terkos, Büyükçekmece ve*

⁴ Versak, Hotamış ve Karatay'da bulunan Alakova ve Aslım bataklıklarıdır. Bu bataklıklar daha sonraları kurutulmuştur (Bozyiğit & Güngör, 2011).

Küçükçekmece, Lâdik, Emir, Simav, Çınar/İnekli, Genceli, Kestel ve Akgöl/Ereğli gölleridir. Ayrıca Türkiye topraklarında, “*Bafa Gölü*”, “*Köyceğiz Gölü*”, Erzurum vilayeti sınırlarında “*Balıkli Göl*”, “*Kazlı Göl*”, “*Akgöl*”, “*Dipsiz Göl*” ve “*Kızıl Göl*” mevcuttur. Erçek ve Varak/Erek dağı civarında ise “*Keşiş/Turna-Rusa*” gölü, Bitlis vilayeti sınırında “*Nâzik Gölü*”, “*Başgöl/Gölbaşı Gölü*”, “*Maden Gölü/Azaplı*” ve Haymana kazasının doğu tarafında 6 kilometre kare alana sahip “*Mogan*” isiminde göller vardır.

Ortadoğu ülkelerinden Mısır bölgesinde ise Akdeniz civarındaki Süveyş Kanalı ile Dimyat arasında “*Menzele*”, Reşit’in doğusunda “*Borlus*” ile İskenderiye’nin güneyinde “*Mariyut*” ve “*Ebukir*” isiminde göller bulunmaktadır. Süveyş kanalı üzerinde de “*Timsah Gölü*” bulunur. Ayrıca Feyyum vadisinde de eski adı “*Morbis*” olan “*Karun*” veya “*Birket el-Karun*” isiminde bir göl vardır.

Lübnan, Filistin, İsrail ve Suriye’yi içine alan bölgede göl sayısı çok azdır. Baalbek’teki el-Bekaa vadisinin kuzeyinde Asi nehrinin oluşturduğu tahminen 5 km uzunluğa ve 1600 m genişliğe sahip “*Humus*” isimli bir göl vardır. Ayrıca bu bölgede Balık ve Cısr-i Suğra kasabası civarında “*Mazik*” isimindeki göl ile Kivik suyunun oluşturduğu “*Cebbul Gölü*” bulunur.

Irak bölgesinde de göl sayısı çok azdır. Irak’ın Güney batısında 66 km uzunluğunda ve 25 km genişliğinde “*Necef Denizi*” ve “*Ebu Necm Denizi*” isimindeki göller ile *Hindiye ve Avniye* horeleri vardır.⁵ Irak’ın güneyinde ise “*Horel-Cenebe*”, “*Horel-Azim*” ve “*Horel-Cezair*” bulunur. Samide ve Ebu Kemal bataklıkları Horel-Azim civarındadır. Ayrıca bölgede “*Şattul-İmare*” diğer ismiyle “*Şattul-Hay*” isimindeki göl ile “*Bahr el-Merc*” de denilen “*Atıbe Gölü/Berade gölü*” vardır.

Akarsular: Ortadoğu ülkelerinde kaynağını yer altı sularının veya dağlarda eriyen kar sularının oluşturduğu birçok tatlı su kaynağı vardır. Ortadoğu ülkeleri içerisinde en önemli akarsu potansiyeli Türkiye’dedir. Bölgenin akarsuları, daimî ve muvakkat (kesik kesik) özellikli akarsu sistemleri olarak iki gruba ayrılır. Daimî akarsular genellikle Türkiye bölgesinde bulunur. Ancak akarsu ağı bakımından daha fazla olan

⁵ Hore veya Hevar, içinde sazlık ve kamışlık olan göl ve bataklık yerlere denir (1913:448).

muvaakkat akarsu sistemleri ise Suriye, Sina Yarımadası, İran ve tüm Arabistan bölgesinde görülmektedir (Tunçdilek, 1962, s. 31-33).

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında; kaynağından çıkıp denizlere ulaşan, önüne çıkan doğal setler sebebiyle göl haline gelen daimî akarsular ile kaynağından biraz uzaklaştıktan sonra toprağa karışıp kaybolan muvaakkat birçok akarsu sıralanmıştır. Kitapta bugünkü ölçümlerle uyuşmamakla beraber, akarsuların uzunlukları hakkında bilgilerde de bulmak mümkündür. Ortadoğu bölgesinde suyunu denize ulaştırabilen akarsulardan bazıları şunlardır:

Adalar Denizine dökülen akarsular:

Meriç Nehri, Bulgaristan'daki Rilo dağından kaynağını alır. Uzunluğu 300 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 515 km. Bunun 61 km'si Türkiye'dedir (Karadoğan, 2011). Meriç, Edirne'de Tunca nehri ile Arda ve Ergene çayını kendine katarak Ege Denizine dökülür.

Bakırçay, Çandarlı ovasında Ege denizine dökülen Bakırçay'ın uzunluğu 100 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 129 km (Karadoğan, 2011, s. 17). Kaynağını Uzunca Yayla'dan alır.

Gediz Nehri, Gedus veya Serabad ismi de verilen Gediz, Şaphane dağından kaynağını alarak 300 kilometre uzunluğa ulaşır. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 350 km (Karadoğan, 2011, s. 17). Gediz Nehri, "*Demirci, Kuzu, Nif ve Kumçay*" isimdeki dereleri kendine katarak İzmir'de Ege Denizi'ne karışır.

Küçük Menderes Nehri, Bozdağ'dan kaynağını alır. 130 kilometre (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 175 km (Doğan E. , 2015, s. 23) uzunluğu sahip bu nehir Torbalı suyunu ve daha birkaç küçük dereyi de kendine katarak Ege'ye dökülür. *Büyük Menderes Nehri ise*, Beşparmak dağlarından doğar. 330 kilometrelik (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 450 km (Doğan E. , 2015, s. 20) uzunluğa sahip olan Büyük Menderes, "*Sandıklı, Banaz, Çürüksu, Çine, Çakırlısu*" gibi dereleri kendine katarak Ege'ye dökülür.

Karadeniz'e dökülen akarsular:

Çoruh Nehri, Kop dağından kaynağını alır. Uzunluğu 350 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 466 km, Türkiye’deki bölümü ise 442 km kadardır (Doğan E. , 2015, s. 20) Mecrasının geçtiği bölgelerde ”*Lori, Tavas, Tortum*” gibi çayları kendine katarak Batum sınırından Karadeniz’e dökülür.

Harşit Nehri, Gümüşhane dağlarından doğar. 120 kilometre (Harşit/Doğankent çayının şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 143 km’dir (Karadoğan, 2011, s. 12) uzunluğa sahiptir. Nehrin doğduğu kısma Gümüşhane suyu ismi verilmiştir. Harşit Nehri Tirebolu’dan Karadeniz’e dökülür.

Yeşilirmak Nehri, kaynağını Köseadağ’dan alan Tozanlı ile kaynağını Çamlıbel dağından alan Çekerek ismindeki iki derenin birleşmesi ile oluşmuştur. Türkiye’deki en uzun nehirlerden olup; uzunluğu 450 km’dir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 468 km (Doğan E. , 2015, s. 30).

Kelkit Çayı, uzunluğu 340 kilometre olan bu akarsu (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 320 km (Karadoğan, 2011, s. 13) kaynağını Akdağ’dan alır. Taşova mevkiinde ise Yeşilirmak’la birleşir. Yeşilirmak Çarşamba ovasında 4 kol halinde Karadeniz’e dökülür. *Murat nehri* ise Nebiyan dağından doğar. Uzunluğu 60 kilometredir. Murat nehrinin suyu az olup Samsun civarında Karadeniz’e karışır.⁶

Kızılırmak Nehri, Türkiye’nin en uzun nehridir. Bizans dönemindeki ismi Halis (Halys)’tir. Kaynağını Karabel Dağı ve Koçgiri yaylasından alır. Uzunluğu 960 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 1335 km (Doğan E. , 2015, s. 25). Kızılırmak’ın yatağı çamurlu ve rengi kırmızı olduğu için halk tarafından bu şekilde isimlendirilmiştir. Bafra kasabasında Karadeniz’e karışınca kadar ”*Deliklitaş, Hansuyu, Karasu, Ufacık, İnebolu, Şapdere, Delice, Konak, Devrek, Gökırmak, Daday, Beydane*” isimlerindeki dere ve çayları kendine katar.

”*Bartın Çayı*”, Turna Dağından kaynağını alır. Uzunluğu 100 kilometredir. Bartın civarında Karadeniz’e karışır. ”*Filyos Çayı*” ise Abbas Dağından doğan ”*Bolu*

⁶ Murat nehri, Fırat’ın ana kollarından olan Murat nehrinden farklı olarak Samsun’un Nebiyan dağından doğup kısa bir yolculuk sonrası Karadeniz’e dökülür. Bugün Samsun bölgesinde Murat isimli çay bulunmamaktadır. Murat çayının Samsun merkezden Karadeniz’e döküldüğü bilgisinden hareketle aynı özellikteki Mert çayı olabileceğini düşünmekteyiz.

Çayı“ (Kocasu ile Mengen çayı birleşerek Bolu çayını oluşturur) ile Büyük Aladağ’dan doğan ”Soğanlı Çayı”nın (Melen, Araç ve Sarp çayları birleşerek Soğanlı çayını oluşturur) birleşmesi ile oluşur. Uzunluğu 320 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 228 km (Karadoğan, 2011, s. 15). Filyos/Hisarönü köyü önünde Karadeniz’e dökülür.

Sakarya nehri, Bayat yaylasından kaynağını alır. Uzunluğu 560 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 824 km (Doğan E. , 2015, s. 43). Akışı sırasında ”*Seyit, Bayat, Porsuk, Ankara, Emir, Taraklı, Çeltik, Gölsu/Göksu ve Mudurnu*” çaylarını kendine katarak İncirli/Karasu mevkiinde Karadeniz’e karıştır.

Marmara denizine dökülen akarsular:

Susurluk Nehri, Manyas ve Abolonya (Ulubat) göllerinin fazla sularını boşalttıkları ayakları ile birleştikten sonra Mihaliç (Karacabey) çayı ismini alıp; Bursa önlerinde kendine Nilüfer çayını da katarak Marmara denizine dökülür. Marmara denizine ayrıca “*Ünye Kocaçay*” ve “*Çan Kocaçay*” isimindeki nehirlerde akar

Basra Körfezine dökülen akarsular:

“*Fırat Nehri*” Ortadoğu’nun en uzun ve rejimi en yüksek nehirlerinden birisidir. Fırat nehri “*Murat*” ve “*Karasu*” çaylarının birleşmesi ile oluşur. Karasu Nehri 400 kilometre (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 971 km (Doğan E. , 2015, s. 9) uzunluğa sahip olup; Erzurum’daki Dumlu Dağdan kaynağını alır. ”*Yağmurdere, Çalta*” ve *Sarıçiçek*” sularını da kendine katarak Keban Madeni kasabasında Murat çayı ile birleşir. Murat Çayı ise (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 1263 km (Doğan E. , 2015, s. 9) kaynağını Şiryan Dağı ile Diyadin’den alıp mecrası boyunca Çemişkezek suyunu da kendine katarak Çemişkezek’te Karasu ile birleşip Fırat Nehrini oluştururlar. Buradan itibaren 1800 kilometre güzergâha sahip Fırat Nehri (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 2232 km (Karadoğan, 2011, s. 29), ”*Tohma, Kuruçay, Cevat/Nizip Çayı, Belic, Habur*” vs. çayları kendine katarak Irak’ın Kurna Kasabasında Dicle Nehri ile birleşir.

Dicle Nehri, Şat ismiyle de anılan Dicle Nehri, Doğu Şat ve Batı Şat olarak iki kola ayrılır. 1600 kilometre (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 1900 km (Karadoğan,

2011, s. 31) uzunluğa sahiptir. Doğu ve Batı Şat Irak sınırlarında Zabul-Kebir de denilen Zab A'la/Zab suyu ismindeki 420 km uzunluğundaki nehir ile Küçük Zap suyu ve kaynağını İran'daki Elvend dağından alan 500 kilometre uzunluğundaki Diyale nehrini de kendine katarak Kurna'da Fırat nehri ile birleşir. Dicle nehrinin debisi Fırat nehrinden iki kat daha fazladır. Ortamla akış hızı saatte 10 km/h, kurak dönemlerde ise 7 km/h'dir. Dicle nehri taşıdığı alüvyonlar sebebiyle bulanık akarken, Fırat daha berrak akar.

“Şattul-Arap Nehri”, Fırat ve Dicle nehirleri birleştikten sonra Şattül-Arap ismini alarak 180 kilometre uzunluğa ulaşıp iki ağızdan Basra körfezine karışır. Şattul-Arap, Basra körfezine akışı sırasında geçtiği bölgelerde büyük bataklıklılar oluşturur.

Akdeniz'e dökülen akarsular:

“Eren Kocaçay”, Rahat dağından kaynağını alır. Bugün Demre veya Akçay'dan birisi olarak tahmin ettiğimiz Eren Kocaçay 130 kilometrelik uzunluğa sahip olup Akdeniz'e dökülür.

Aksu nehri, Isparta'daki Hamit yaylasından kaynağını alır. 150 kilometre uzunluğa sahip (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 162 km (Karadoğan, 2011, s. 21) nehir Antalya körfezinden Akdeniz'e dökülür. *Köprü Suyu* ise Dippoyraz dağından kaynayıp 140 kilometre (şuan ki ölçümlere göre uzunluğu 183 km (Karadoğan, 2011, s. 21) sonra Akdeniz'e dökülür.

Göksu nehri, Gik/Gök dağından kaynağını alır. 180 kilometre (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 260 km (Karadoğan, 2011, s. 23) uzunluğundaki bu nehir “Bostan” ve “Kadinsuyu” çaylarını da kendine katarak Akdeniz'e karışır. “Tarsus Çayı” ise Bulgar/Bolkar dağından kaynağını alır, 110 kilometrelik uzunluğa sahip olup Mersin limanında Akdeniz'e dökülür.

Seyhan Nehri, Göksu ve Kızılsu/Zamantı suyu ismindeki iki nehrin birleşmesi ile oluşur. 350 kilometre (şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 560 km (Karadoğan, 2011, s. 25) uzunluğundaki Seyhan nehri Toros'larda birçok boğaz açarak Mersin körfezinde Akdeniz'e dökülür.

“*Ceyhan Nehri*” ise (Bizans dönemindeki adı Pirus) kaynağını Elbistan/Albostan kasabasından alır. Güzergâhı üzerindeki “*Hurma/Hurman, Söğütlü, Göksun, Aksu, Savuran ve Sunbas/Mantaş/Karasu*” isimli dere ve çayları kendine katarak bugünkü ölçüme göre 509 kilometre uzunluğa ulaşır (Karadoğan, 2011, s. 26) Çukurova’da Akdeniz’e karışır.

“*Asi Nehri*”, eski ismi Orantes olan Asi nehri, Baalbek civarındaki el-Bekaa denilen yaylanın kuzeyinden çıkar. 300 kilometre (bugünkü ölçüme göre uzunluğu 556 km (Yıldırım, 2017, s. 78) uzunluğundaki bu nehir, “*Afrin*” ve “*Karasu*” isimli nehirleri kendine katarak Süveydiye/Samandağ’dan Akdeniz’e dökülür.

“*Nil Nehri*”, Missisipi nehrinden sonra dünyanın ikinci uzun nehridir. Uzunluğu 6200 kilometredir. (Şu an ki ölçümlere göre uzunluğu 6695 km (Doğan E. , 2015, s. 43) Nil Nehri, “*Beyaz Nil*” ve “*Mavi Nil*” isimli iki kolun birleşmesi ile oluşur. Beyaz Nil kaynağını Viktorya gölünden alırken, Mavi Nil ise Habeş memleketindeki (Etiyopya) Dembea/Tana gölünden alır. Viktorya gölünden suyunu alan Beyaz Nil Albert gölüne (Uganda) uğradıktan sonra, “*Gazel Denizi*” ismi verilen bir ırmağı da kendine katarak Hartum şehrinin batısında, 265 metre yüksekliğindeki bir yerde Mavi Nil ile birleşerek asıl Nil nehrini oluşturur. Bütün Mısır topraklarını kat ettikten sonra İskenderiye kentinde Akdeniz’e karışan Nil Nehri deniz kıyısında irili ufaklı birçok bataklık ve küçük göl oluşturur. Nil Nehrinin taşıdığı alüvyonlar sonucu oluşan delta ovası ise çok bereketli olup, mahsulatın verimini daha da artırmak için Nil boyunca nehre açılan kanallarla sulanmaktadır.

Yukarıda sayılan akarsulardan başka Suriye, Filistin, İsrail, Lübnan bölgesini içine alan Suriye kıtasında; “*Kara Nehir, Büyük Nehir, Köpek Nehri, Kasımiye Nehri/Litani Nehri, Mukatta’ Nehri, Barade ve Üca Nehri/Yarkon Nehri*” isimlerinde akarsular vardır. Bu nehirlerin hepsi de Akdeniz’e dökülmektedir.

Diğer önemli bir nehirde denize ulaşmayan ama bulunduğu bölgede çok önem arz eden “*Ürdün*” veya diğer ismiyle “*Şeria Nehri*” dir. Bu nehir, Anti Lübnan Dağı ve Şeyh Dağının batı tarafından kaynağını alarak güneye doğru akar. Akışı sırasında mecrası üzerinde etrafı bataklık olan “*Hule, Taberiye*” ve daha sonrada “*Lut Gölü*” ne bağlanır.

Türkiye topraklarında doğup Kura nehri ile birleşerek Hazar denizine dökülen “Aras Nehri” de (Türkiye topraklarındaki uzunluğu 548 km’dir. Toplam uzunluğu 1059 km’dir (Karadoğan, 2011, s. 27) zikredilmesi gereken diğer önemli bir nehirdir

Ortadoğu bölgesindeki yukarıda sayılan akarsulardan Fırat, Dicle, Ürdün/Şeria, Nil ve Asi nehirleri, geçtiği bölgelerde geçmişten bugüne süregelen çatışmaların en önemli kaynaklarından birini oluşturmuştur. Bu nehirlerin geçtiği ülkelerde tatlı suya olan ihtiyacın her geçen gün artması, nehirlerin kontrolü konusunda bölge ülkelerini sürekli karşı karşıya getirerek diken üstünde tutmaya mecbur etmektedir. (Kıran, 2013).

Yer altı suları: Mufassal memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında yer altı suları ile ilgili olarak özellikle kaplıca suları ve maden suyu olarak isimlendirdiğimiz mineralli sulardan bahsedilmiştir. Ortadoğu bölgesindeki kaplıcalar konusunda en dikkat çekicileri Bursa’da bulunan kaplıcalardır. Bursa merkezde “Çekirge”, “Eski Kaplıca”, “Gümüşsuyu” adıyla bilinen “Kara Mustafa”, sıcaklığı 90 dereceyi bulan “Büyük ve Küçük Kükürtlü”, “Yeni Kaplıca”, “Kaynarca” isimlerinde birçok kaplıca vardır (Özşahin & Kaymaz, 2013). Bu kaplıcaların etrafı hastalıklarına şifa aramak için gelenlere özel olarak yapılmış olan han ve bedesteneler ile donatılmıştır. Ayrıca İnegöl kasabasında da “Çitili” suyu adında bir kaplıca vardır. Bursa’daki kaplıcalar dışında Kırşehir’deki “Türbe” ismiyle tanınan kaplıca suyu da doktorlara göre Avrupa’daki Vişi (Vichy) suyu gibi faydalıdır.⁷ “Karakurt hamamı” ismindeki kaplıcanın suyu da iç hastalıklara faydalı olduğundan ziyaretçilerin konaklaması için özel bir han yapılarak tezyin edilmiştir. Yine Beypazarı kasabasına bir saat mesafede Vişi suyuna denk, tadı güzel bir maden suyu bulunur. Kasabaya iki saat mesafede de “İçmece” ve “Dutlu Hamam” olarak tanınan kaplıcalar vardır.

Yukarıda zikredilen kaplıcalardan başka; Fatsa, Trabzon, Pazar, Gemlik, Bolvadin, Bigadiç, Muğla/Bozok, Çeşme, Nazilli, Seydişehir, Nevşehir/Kuzuoğlu, Tarsus, Halep, Taberiye, Musul (Hamam Ali ve Germabe Kaplıcaları), Erzincan, Erzurum, Hasankale, Çermik, Havza ve daha birçok yerde kaplıcalar bulunmaktadır.

⁷ Vişi (Vichy) Fransa’daki meşhur kaplıca ve maden suyu kaynağıdır. Karlsbad ise Çek Cumhuriyetinde bulunan bir kaplıcadır. Geniş bilgi için bkz. (Calvi, 1941)

Maden suları da Ankara/Beypazarı, Trabzon/Maçka, Giresun/Tirebolu, Musul, Kayseri gibi birçok şehir ve kasabalarda bulunmaktadır. Ali Tevfik Bey'in ifadesine göre İnegöl Çitili, Elbistan/Ekinözü ve Kırşehir'deki maden suları, Vişi (Vichy) ve Karlsbad gibi Avrupa'daki kaplıca ve maden sularıyla yarışacak durumdadır. Ayrıca Çorum İskilip yöresinde bugün adı "*Çağıl Suyu*" olarak bilinen çok soğuk bir su kaynağından bahsedilir ki çevredeki kasabalarda çokça rağbet görmektedir.

4.1.5. Toprak Coğrafyası

Ortadoğu'nun toprak yapısını, jeolojik hareketler sonucu oluşan topraklar ile dördüncü zaman diliminde taşınan tortul kütlelerinin oluşturduğu topraklardan meydana gelmiştir. Bölgedeki toprakların büyük kısmı bulunduğu bölgede oluşurken küçük bir kısmı da akarsu taşınması ile suyun denize döküldüğü yerde oluşmuştur. Oluştugu bölgede kalan topraklara *zonal topraklar*, akarsu ve rüzgâr vs. sebepler ile taşınan topraklara ise *azonal topraklar* denir. Zonal toprakların oluşumunda en etkili öge iklim yapısıdır. Ortadoğu bölgesinde çöl alanlarda görülen kurak iklim (kum, marn ve lös topraklar), Akdeniz iklim bölgelerinde görülen yarı kurak iklim (kırmızı ve gri renk topraklar) ve Karadeniz gibi yarı nemli iklim bölgelerinde (kahverengi topraklar) oluşan topraklar zonal topraklardır. İklimden bağımsız, taşınarak oluşan azonal topraklar da (alüvyon topraklar) bölgede akarsu ağızlarında çokça bulunur (Tunçdilek, 1962, s. 67-73).

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında yukarıda kısaca özetlediğimiz toprağın oluşumu, toprağı meydana getiren öğeler, toprağın sınıflandırılması gibi konularda bilgi olmasa da ziraat yapımına uygun araziler, çöl ikliminin etkisiyle oluşmuş taşlık ve kumluk alanlar ile akarsuların oluşturduğu delta ovaları hakkında bilgiler mevcuttur. Akarsuların oluşturduğu alüvyonlu topraklara Nil, Ceyhan, Seyhan, Kızılırmak, Yeşilirmak, Bakırçay, Büyük ve Küçük Menderes gibi nehirlerin oluşturduğu delta ovaları verilebilir. Bu akarsuların mecrasını aşındırarak sahile taşıdığı bereketli alüvyon topraklar zirai verim açısından çok değerlidir. Bölgedeki çöl ve yarı çöl iklimi (Cezire ve Güney iklimi) etkisiyle oluşmuş kum ve taşlık alanlar ise çoğunlukla Arap Yarımadası, Suriye'nin güney ve doğu bölgesi, Irak'ın batı ve güney bölgesi ile Mısır'ın Nil havzası dışındaki bölgelerinde bulunur. Ortadoğu ülkelerindeki

ormanları oluşturan ağaçların ve bölgede yetişen ürünlerin yetişme ortamında ihtiyaç duydukları kumlu, nemli (müellifin tabiriyle taze) topraklar özellikle Türkiye ve bugün “Bereketli Hilal” olarak tanımladığımız alanda çokça bulunur.

Bundan başka, Rize bölgesinde yağlı taş diye bilinen ve nar ağaçlarının verimini artırmak için gübre yerine kullanılan kırçıl bir toprak bulunur. Muş yöresindeki dağlarda ise siyah ve kırmızı bir çeşit toprak bulunmaktadır. Halkın bu toprağı kullanarak desti, bardak ve çömlek gibi günlük kullanım malzemeleri üretirler. Arapkir kazasında da evlerin damları üzerine su geçirmeyen mavi renkli bir çeşit toprak sererler. Bu toprak alçı vazifesi görerek evlerin damlarını yağmurun etkisinden korumaktadır. Ankara ve Yabanabad/Kızılcahamam kasabaları arasında bulunan Sarıbel dağında ise dokuz farklı renk ve özellikte toprak bulunmaktadır. Avanos bölgesinde de lüle çamuru denilen şekil vermeye müsait topraktan mutfak gereçleri yapılmaktadır.

4.1.6. Doğal Afetler Coğrafyası

Doğal Afetler Coğrafyası, Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki bilgilere göre Ortadoğu bölgesini oluşturan Osmanlı Asya’sında doğal afet olarak sadece akarsu taşkınları ve oluşturduğu bataklık alanların insan sağlığına etkileri bulunmaktadır. Sel ve taşkın riskleri, çoğunlukla Nil nehri ile Dicle ve Fırat’ın birleşerek oluşturduğu Şattül-Arap nehrinin mecrasında meydana gelmektedir. Özellikle bu nehirler döküldükleri deniz kenarında bataklıklar oluşturduğundan salgın hastalıklara sebebiyet vermektedirler. Nil Nehri, kaynağında yağın yağmurlar sebebiyle haziran ayı ve sonrasında taşkınlara başlayarak bu durum eylül ayına değin artarak devam eder. Sonrasında yavaşlar ve geride bıraktığı tortu, karayı sürekli denize doğru ilerletir.⁸ Nehrin denizle buluştuğı bu yerlerde dayanılmaz koku yayan bataklık alanlar oluşmuştur. Nil Nehrindeki taşkınları önlemek için yapılan kanallar vasıtasıyla suların ulaşamadığı yerlere su ulaştırılarak, ziraat mümkün hale getirilmiştir. Bu rağmen taşkınlardan fazla olduğu zamanlarda arazi sular altında kalabilmektedir. Bu durum kıtlığa ve sıtma gibi toplu hastalıklara sebep olmaktadır.

⁸ Nil nehrine taşkınları hesaplamak üzere Mikyasun-Nil (Nilometre) kurulmuştur (1913:573).

Nil Nehri gibi Dicle Nehri de Bağdat civarlarında taşkın zamanında bulaşıcı hastalıklara (*sare*) sebebiyet verecek tortular bırakmaktadır. Dicle'nin Fırat'la birleşerek oluşturduğu Şattul-Arap Nehride taşkın zamanlarında denizle buluştuğu bölgede büyük bataklıklar oluşturmakta ve bu durum çok ciddi hastalıklara sebep olmaktadır. Bazı Arap bedeviler "*hore*" ismi verilen bu bataklık alanlardaki sazlık alanlarda yaşarlar.

Meriç Nehri de ilkbahar aylarında kar erimesi ve yağmurlar sebebiyle seller oluşturmakta ve etrafındaki birçok ekili alanı mahvederken, seller sonrası oluşan bataklıklar salgın hastalıklara sebebiyet vermektedir. Konya ovasındaki Çarşamba nehride taşkın zamanlarında etrafındaki arazileri basarak ekili arazilere büyük boyutlu zararlar vermektedir. Aynı şekilde İzmit, Trabzon, Edremit ve Adapazarı'ndaki Gökçeveren isimli yerlerde yaz aylarında sıtma hastalığına sebep olan geniş bataklık alanlar bulunur.

4.1.7. Matematik Coğrafya

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabın ilk sayfalarında genel malumatlar başlığı altında coğrafyanın bölümleri anlatılırken Matematik Coğrafya (*Coğrafya-yı Riyazi*): "*Yeryüzünün büyüklüğü, yerlerin konumları, enlem ve boylam, harita, resim ve kozmografya ile arazi bölümlerine dair bazı maddeleri bildirir*" şeklinde tanımlanmıştır (1913:3). Ancak bu bölümle ilgili kitabın ilerleyen sayfalarında çok az bilgi verilmiştir Kitapta daha çok Ortadoğu ülkelerini oluşturan vilayetler anlatılırken bir vilayetin veya şehrin Osmanlı coğrafyası içindeki diğer vilayetlere veya şehirlere göre özel konumuna ve kimi bölgelerin jeopolitik konumlardan dolayı idari statüsünün değiştirilmesine değinilmiştir. Osmanlı Avrupa'sı anlatılırken, Osmanlı Devleti'nin enlem boylam bilgisi verilmiş, ancak bu bilgiler her vilayet için geçerli olmamıştır. Osmanlı devletinin Ekvator ile kaçınıcı paralel arasında olduğu bilgisi iklim çeşitliliği bahsinde anlatılmış ancak, paralel ve meridyenler, eksen eğikliği, mevsimler, saat farkı gibi konulara hiç değinilmemiştir.

Kitaptaki bilgilere göre: Bugünkü Ortadoğu ülkelerini oluşturan Osmanlı Devleti, 45. kuzey paralelinden ekvatora (hatt-ı istiva) kadar uzanan paraleller arasında bulunmaktadır. Buna göre Ortadoğu bölgesi, Kuzey yarım küredeki orta ve kuzey tropikal kuşakları arasındadır. Osmanlı Devletinin Avrupa kıtasındaki topraklarının matematik

konumuyla ilgili olarak da Paris başlangıç meridyeni (hatt-ı nısfun-nehar) dikkate alınarak Osmanlı Avrupa'sı 32.17 derece doğu boylamı ile 42,37 derece kuzey enlemi arasında olduğu anlaşılmaktadır.

Bu bilgiler enlem ve boylam derecelerinin bitiş noktalarını vermediği gibi Osmanlı Asya'sı ve Afrika'sını da kapsamadığı için eksik kalmaktadır. Ancak bugünkü teknik imkânlarla Ortadoğu bölgesinin matematiksel verilerine ulaşmak mümkündür. Buna göre Ortadoğu bölgesinin matematik konumu İran toprakları dâhil edildiğinde 12-42 derece Kuzey enlemleri ile 24 derece Batı; 62 derece Doğu boylamları arasında bulunmaktadır (<https://www.google.com/maps/>, 13.02.2019).

Ortadoğu bölgesinde Matematik coğrafya konusunda değinilebilecek diğer bir konuda ayın doğuş ve batış hareketleri sonucu oluşan med-cezir hadisesidir. Kızıl deniz kıyılarında ve özellikle Şattül-Arap nehrinde her ayın başlangıcında ve bitişinde vuku bulan bu hadise ahali tarafından takip edilerek nehrin akış yönünün tersine mal ikmalı yapılmaktadır.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında başlangıç meridyeni olarak İngiltere'nin Greenwich şehri yerine Fransa'nın Paris şehrinin verilmesi dikkat çekicidir. Başlangıç meridyeni İngiliz hegemonyasının etkisiyle 1884 yılında İngiltere'nin Greenwich şehrine alınmadan önce Paris şehrindeydi. Roma İmparatorluğundan beri İstanbul, doğu ile batı kavramının mekânsal olarak anlamlandırılmasında sıfır noktası olarak kabul edildiği için aslında Paris şehriden de önce İstanbul'un bulunduğu meridyenin başlangıç meridyeni olarak kabul edildiğini söyleyebiliriz (Emre, 2014, s. 16-19).

4.2. Ortadoğu'nun Beşeri Coğrafyasıyla İlgili Bulgular

4.2.1. Yerleşme Coğrafyası

İnsanoğlu yeryüzünde yaşamını sürdürebileceği, üzerinde sosyal, kültürel ve ekonomik faaliyetlerini yerine getirebileceği alanlar oluşturmuş; tarih boyunca hep su kaynaklarını ve hayvanlarını otlatabileceği meraları takip etmiştir. Bugün bu durum şehirleşmenin artmasıyla İnsanî ve doğal kaynaklar ile ulaşım ağlarına yakın veya sahip

olmak şeklinde gerçekleşmektedir. Ortadoğu bölgesinde yaşamını sürdüren insanlarda her toplumda olduğu gibi suya rahatça ulaşabilecekleri ve hayvanlarını otlatabilecekleri alanlarda yerleşmişler kurarak kültürel birikimlerini oluşturmuşlardır (Balci, 2018, s. 41). Ortadoğu bölgesinde şehirleşme kültürü arttıkça doğal kaynaklara sahip olma, bu kaynakları ihtiyaç duyulan yerlere ulaştırma ve bu yapıyı sürdürmek üzere idari hizmet alanları oluşturma kabiliyetleri de artmıştır.

Ortadoğu bölgesi çok farklı iklim ve bitki örtüsü ile yer şekillerine sahip olduğu için bölge insanı, bulunduğu çevrenin şartlarına uygun yerleşim alanı belirlemiştir. Bunun yanında daimi veya dönemlik barınma durumlarına göre mesken tipi oluşturmuştur. Ortadoğu bölgesindeki yerleşmeler, aslında sahip olunan her yerde küçük veya büyük boyutlu kurulmuştur. Ancak önemli kentsel yerleşimler çoğunlukla tarım yapılabilecek su kaynağı civarında, kıyı bölgelerinde veya dini merkez hüviyetindeki yerlerde oluşmuştur (Tunçdilek, 1962, s. 91-93). Ortadoğu bölgesinde yerleşim yerlerinin gelişip büyümesi, aşağıda değineceğimiz üzere, ticari olanakların varlığına ve dini kültürel yapının etkinliğine göre de şekillenmiştir.

Osmanlı Devleti'ne bağlı Ortadoğu ülkeleri idari taksimatı yerleşim alanlarının özelliklerine göre Dâhiliye Nezaretine (İçişleri Bakanlığı) bağlı “vilayetler” ile “elviye-i müstakale” denilen vilayetten bağımsız mutasarrıflıklara ayrılmıştır. Buna göre yerleşim merkezlerinden vilayetler büyüklüklerine göre sancaklara; mutasarrıflıklar ve sancaklar kazalara, kazalar nahiyelere; nahiyelerde köylere ayrılmıştır. Ortadoğu bölgesinde yerleşimler Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki veriler ışığında kırsal ve kentsel yerleşimler olarak ikiye ayrılarak incelenebilir.

Kırsal Yerleşimler; Kırsal yerleşim alanlarının önemli merkezleri olan köy ve nahiyeler, Ortadoğu bölgesinde geleneksel kültürün olduğu, tarım, hayvancılık, balıkçılık, ormancılık vs. faaliyetlerinin yapıldığı yerleşim alanlarıdır. Kırsal alanlarda yerleşimler iklim ve su kaynaklarına bağlı olarak düzenli-toplu veya düzensiz-dağınık olarak şekillenmiştir. Mesken tipleri de kullanılan yapı malzemeleri de bölgedeki doğal şartlara göre ormanlık alanlarda ahşap, kayalık alanlarda taş ve ağaç ile kayadan yoksun bölgelerde ise kerpiç olmuştur. Bazı bölgelerde ise ahşap ve taş yapı malzemesi birlikte kullanılarak binalar yapılmıştır.

Kırsal yerleşimler nahiye, köy gibi daimî yerleşim alanları ile dönemlik kurulan yerleşim alanları olarak ikiye ayrılır. Ortadoğu bölgesindeki insanların tarımla uğraşan kesimleri daimî yerleşim alanlarında meskenler kurmuşken, hayvancılıkla uğraşan ahali ise yarı göçebe hayat yaşadığı için çoğunlukla barınmak üzere çadır kurarak dönemlik yerleşim alanı oluşturmuşlardır. Bunun en güzel örneklerini çölde yaşayan “*bedevi-arbaniler*” ile Anadolu dağlarında hayvancılık yaparak geçimini sağlayan “*yörükler*” oluşturur. Ayrıca Basra körfezindeki horelerde yaşayan “*bataklık Arapları*” da Ortadoğu’nun kültürel zenginliğini yansıtmaları bakımından dönemlik yerleşimlere güzel bir örnek oluşturmaktadır. Söz konusu yörükler ve bedeviler mesken olarak çadır kullanırlarken, horelerde yaşayan bataklık Arapları kamış ve saz kullanarak yaptıkları hasır barınaklarda yaşarlar. Bunun yanında daimî yerleşime sahip olduğu halde, yaz aylarında hayvanları otlatmak için veya aşırı sıcak sebebiyle serin dağlık alanlara birkaç aylığına çıkarak yaşayan insanlarda bölgede çokça bulunmaktadır.

Kentsel Yerleşimler; Kentsel yerleşim alanlarını kasaba ve şehirler oluşturur. Ortadoğu bölgesindeki önemli şehir ve kasabaların bir kısmı kıyı şeridinde, bir kısmı ise akarsu yatağı civarında veya çevresine göre korunaklı bir tepe üzerinde kurulmuştur. Ortadoğu bölgesinde özellikle Suudi Arabistan, Ürdün, Katar, Bahreyn gibi çöl ikliminin hâkim olduğu bölgelerde yapı malzemesi olarak taş kullanılarak meskenler yapılmıştır. Ancak Türkiye, İran gibi farklı iklimlerin görüldüğü ülkelerde ise bölgedeki arazi yapısına göre taş, ahşap, tuğla-ahşap karışımı ve toprak yapı malzemesi kullanılarak evler yapıldığı görülmektedir. Kentlerin yapı tipleri ve bu yapılarda kullandıkları malzemeler doğal kaynaklara bağlı olarak şekillense de özellikle İstanbul, İzmit, Adapazarı, Bolu gibi kentlerde yangınlarda büyük kayıplar yaşandığı için ahşap yapılardan vazgeçilmiş, yerine taş veya yarı taş binalar yapılmıştır. Kentler yüksek katlı binaların çokça yapıldığı yerleşim alanlarıdır. Örneğin İstanbul, İzmir, İskenderiye, Beyrut, Yemen, Bağdat, Halep gibi çok katlı binaların bulunduğu şehirler o dönem için dikkat çekicidir. Özellikle Beyrut ve Yemen’in taş evleri övülecek derecede gösterişli yapılmıştır. Ali Tefik Bey Yemen’in San’a şehrindeki taş evleri yapan ustaları “*Gayet yüksek duvarları ve hatta cami ve hamam kapıları gibi büyük binaları ve minareleri iskelesiz yapar, binaya iskelesiz beş kat daha çıkarlar.*” diyerek hünerlerini övmüştür (1913:561).

Kent ve kasabalarda hükümet konağı, kışla, cami, bedesten vs. gibi binalar sağlam olması için kargir binalar olarak yapılmışken, küçük kasabalarda bugün dahi varlığını sürdüren taş, toprak ve ahşap gibi çeşitli yapı malzemesi kullanılarak yapılar vücuda getirilmiştir. Kentsel yerleşimlerde yapıların bir kısmı, yangın, sel gibi doğal ve beşerî olumsuzluktan korumak için “*yeni tarz*” olarak isimlendirilen taş ve tuğlalarla bina edilmiştir. İstanbul, Beyrut Sana gibi büyük şehirlerden başka Akşehir ve Mersin kasabaları da bu yeni tarz kargir binaların yapıldığı şehirlere örnek olarak verilebilir.

Ortadoğu bölgesinde kentsel yerleşim bölgelerindeki meskenler yukarıda da değindiğimiz üzere arazi yapısına göre taş, ahşap, yarı ahşap ve toprak yapı malzemesi kullanılarak bina edilmiştir. Buna göre taş/kargir binalar Edirne, Kal’ay-ı Sultaniye/Çanakkale, Mekke, Medine, Cidde, Urfa, Musul, Basra, San’a, Diyarbakır, Akşehir, Sukuş-Şuyuf, Mersin, Baalbek, Midyat ve Mardin gibi yerlerde bulunmaktadır. Kırşehir ve Nevşehir gibi beldelerde ise hafif, işlenebilir beyaz taştan binalar yapılmıştır.

İzmit, Antalya, Muş vs. şehirlerde ise ahşap yapılar dikkat çekmektedir. Kütahya, Afyonkarahisar, Maraş, Akhisar, Sivas gibi kentlerde boz veya siyah kerpiçten evler yapılmıştır. İstanbul, Bursa ve Eğin /Kemaliye gibi şehir ve kasabalarda taş ve ahşap, bina yapımında birlikte kullanılmış, özellikle bina iskeleti ahşap kalaslardan yapılmıştır. Alaşehir gibi kasabalarda ise ahşap ve kerpiç birlikte kullanılarak meskenler yapılmıştır.

Bağdat/ Mendeli kasabasında evler, kireç ve tuğla birlikte kullanılarak yapılırken Irak/Amara kasabasında ise Büyük İskender döneminden kalma harabelerden çıkarılan tuğlalar ile ev ve diğer binalar inşa edilmiştir. Lübnan’daki Baalbek kasabasındaki kargir binalar da sanatsal açıdan çok zevkli yapıldığından şöhret kazanmıştır. Hasankeyf’te insanlar kayalara oyulmuş evlerde yaşarlarken Bağdat gibi sıcağı fazla olan yerlerde ise ahali yaz mevsiminde gündüzleri yer altındaki “*serdablarda*” (bodrum), geceleri ise evlerinin damında geçirmeyi adet edinmişlerdir. Ayrıca Arapkir kazasında, toprak evlerinin üzerine bir çeşit mavi renkli toprak sererler. Bu toprak adeta alçı vazifesi görerek suyu aşağı geçirmez ve evleri yağmurun etkisinden korur.

Ortadoğu şehirlerinin bazılarında savaş, kıtlık gibi mücbir sebeplerle bulunduğu yerlerden kentlere göçen insanlar veya yetkililerin plansız yapılaşmaya göz yummaları sebebiyle düzensiz şehirler oluşmuştur. Bu durumda olan düzensiz yerleşimlere örnek olarak Antalya, Alanya, Kastamonu, Irak/Kurna, Sivas vs. gibi şehir ve kasabalar verilebilir. Buna karşın sokağı, çarşısı ve haneleri ile o dönemin şartlarına göre düzenli yerleşim alanına sahip şehirler ise Musul, Yıldızeli, Ankara, Yozgat, Akşehir, Muha/ Yemen ve Kurfude/Asir gibi şehir ve kasabalarıdır. Ayrıca Avrupa tarzında yerleşimiyle övülen Beyrut ve İskenderiye şehirleri de düzenli yerleşim alanlarıyla dikkat çekicidir.

4.2.2. Nüfus Coğrafyası

Osmanlı Devleti'nde ilk nüfus sayımı 1831 yılında yapılmıştır. İmparatorlukta bundan sonra da birçok genel ve yerel nüfus sayımı yapılmıştır. Bu sayımlardan 1881-1893 ve 1903-1906 yılları arasında yapılan sayımlar, zorlukla bitirilmesi sebebiyle dikkat çekicidir (Elibol, 2007, s. 197-198). Osmanlı'da son nüfus sayımı ise 1914 yılında yapılmıştır. 1914 yılında yapılan bu sayım, 1903-1906 yılları arasında yapılan sayım sonuçlarını aşağı yukarı aynen tekrar etmiştir (Çimen, 2012, s. 183-216). İncelediğimiz Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabının ilk baskısının ne zaman yapıldığı veya sonraki baskılarında kitapta düzeltmeler yapılıp yapılmadığı hakkında herhangi bir malumata ulaşamamıştır. Bu sebeple kitaptaki nüfus verilerinin; 1881-1893 yılları arasında yapılan sayıma göre mi, yoksa 1903-1906 yılları arasında yapılan sayıma göre mi aktarıldığı bilinmemektedir. Kitaptaki nüfus verilerinin hâlihazırda incelediğimiz kitabın basım tarihine (1913) bakıldığında, 1903-1906 yılları arasında yapılan nüfus sayımına göre yazıldığını düşünmekteyiz. Ancak kitaptaki nüfus verilerinin tam sayılar şeklinde olması ve müellif tarafından "yaklaşık" ifadesi kullanılarak aktarılması, bu verilerin doğruluğu konusunda şüpheler oluşturmaktadır. Bunun yanında söz konusu kitapta, vilayet ve mutasarrıflıkların nüfus verileri, sayısal olarak ifade edilmiş; ancak nüfus hareketliliği, nüfus yoğunluğu, nüfus dağılışı ve bunu etkileyen etmenler gibi konulara hiç değinilmemiştir.

Bu bilgiler ışığında o dönem Ortadoğu'nun nüfus verileri hakkında şunlar söylenebilir: Osmanlı Devleti'nin toplam nüfusu takriben 41 milyon 280 bindir. Bunun 6 milyon 280 bin kadarı Osmanlı Avrupa'sında, 20 milyon kadarı Osmanlı Asya'sında ve

15 milyon kadarı da Osmanlı Afrika'sında bulunmaktadır. Bu nüfus; Türk, Tatar, Pomak, Arnavut, Kürt, Çerkez, Laz, Arap, Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi gibi etnik yapılardan oluşmaktadır. Bu etnik çeşitlilik içerisindeki bazı grupları ifade edecek olursak; Türklerin "Yörük, "Türkmen", "Avşar" isimli grupları Anadolu dağlarında konar-göçer olarak yaşamaktadırlar. Tatar Türklerinin ise Kırım'dan Anadolu'ya gelen muhacirler söyleyebiliriz. Çöllerde yaşayan Arap kabilelerine de "bedevi" veya "Arbani" isimleri verilmektedir.

Aşağıdaki tablolarda Ortadoğu ülkelerinin nüfus bilgileri aktarılmıştır. Bu bilgilere nüfusun etnik kökeni, dini yapısı ve konuştuğu lisanslar da eklenmiştir. Söz konusu veriler kitabın tümünden derlenerek her ülkeyi veya bölgeyi kapsayacak şekilde tablo haline getirilmiştir. Tablolarda özellikle sayısal anlamda zikredilmeye değer verilere yer verilmiştir.

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfusu	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	İstanbul Vilayeti ve Çatalca Mutasarrıflığı	İstanbul, Çatalca	1.360.000	Türkçe, Rumca, İbranice, Ermenice	Türk, Rum, Yahudi, Bulgar, Ermeni Arnavut	İslam, Hristiyanlık, Yahudilik	Sünni, Ortodoks, Yahudi
2	Edirne Vilayeti	Edirne	1.010.000	Türkçe, Rumca, Bulgarca, Ermenice	Türk, Rum, Bulgar, Ermeni Arnavut	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
3	Aydın Vilayeti	İzmir	1.450.000	Türkçe, Rumca,	Türk, Rum,	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
4	Kastamonu Vilayeti, Bolu ve İzmit Mutasarrıflığı	Kastamonu, Bolu, İzmit	950.000	Türkçe, Rumca	Türk, Rum	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
5	Konya Vilayeti	Konya	1.100.000	Türkçe, Rumca	Türk, Rum	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks

6	Adana Vilayeti	Adana	498.000	Türkçe, Arapça, Ermenice	Türk, Arap, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
7	Trabzon Vilayeti ve Canik Mutasarrıflığı	Trabzon, Samsun	1.080.000	Türkçe, Rumca, Ermenice	Türk, Arap, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
8	Erzurum Vilayeti	Erzurum	655.500	Türkçe, Kürtçe, Ermenice	Türk, Kürt, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
9	Ma'muratül-Aziz Vilayeti	Elazığ (Mezrea)	575.000	Türkçe, Arapça, Kürtçe, Ermenice	Türk, Arap, Kürt, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
10	Hüdavendigâr Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflığı	Bursa, Balıkesir, Çanakkale	1.740.000	Türkçe, Rumca, Ermenice	Türk, Rum, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
11	Bitlis Vilayeti	Bitlis	300.000	Türkçe, Arapça, Kürtçe, Ermenice	Türk, Arap, Kürt, Süryani,	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
12	Diyarbakır Vilayeti	Diyarbakır	470.000	Arapça, Türkçe, Kürtçe, Süryanice, Ermenice	Türk, Arap, Kürt, Süryani, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
13	Sivas Vilayeti	Sivas	950.000	Türkçe, Ermenice	Türk, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
14	Ankara Vilayeti	Ankara	950.000	Türkçe, Ermenice	Türk, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
15	Van Vilayeti	Van	450.000	Türkçe, Kürtçe, Ermenice	Türk, Kürt, Ermeni	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
Toplam Nüfus			13.538.500				

Tablo 1: Türkiye'nin Nüfus Yapısı

Maraş, Antep, Kilis, Antakya, İskenderun gibi şehirler o dönem Halep vilayetine bağlı olduğu için bu şehirlerin nüfus bilgisi, Suriye kıtasını oluşturan Suriye, İsrail,

Filistin, Lübnan ve Ürdün'ün nüfus yapısı içinde zikredilmiştir. İncelediğimiz kitap bu şehir ve kasabaların nüfuslarını belirlemek için yeterli veri sunmamaktadır. Kitapta sadece Maraş Sancağının merkez nüfusunun 35 bin olduğu zikredilmiştir (1913:413). Ali Tevfik Bey tarafından 950 bin olarak tahmin edilen Halep vilayetinin toplam nüfusu içindeki Maraş, Antep, Kilis, Antakya ve İskenderun şehirlerinin nüfusları, Hicri 1326 (Miladi 1908) tarihli Halep vilayet salnamesindeki verilere göre yaklaşık 450 bin civarındadır. Aynı salnameye göre 1908 yılındaki Halep vilayeti toplam nüfusu 903 bin olarak verilmiştir (Eroğlu, Babuçoğlu, & Köçer, (edt) 2012, s. 165-216).

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfusu	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	Halep Vilayeti, Urfa ve Zor Mutasarrıflığı	Halep, Urfa ve Deyr-i Zor	1.210.000	Arapça, Türkçe, Kürtçe, Ermenice	Arap, Türk, Kürt, Ermeni	İslam, Hıristiyanlık	Sünni, Şii, Ortodoks
2	Suriye Vilayeti ve Kudüs Mutasarrıflığı	Dımeşk'uş-Şam ve Kudüs	1.040.000	Arapça, Rumca, İbranice, Ermenice	Arap, İbrani, Rum, Ermeni, Nusayri	İslam, Hristiyanlık, Yahudilik	Sünni, Şii, Ortodoks, Katolik
3	Beyrut Vilayeti ve Cebel-i Lübnan Mutasarrıflığı	Beyrut ve Beyt'üt-Din	850.000	Arapça, Rumca, Süryanice, Ermenice	Arap, Rum, Süryani, Ermeni, Dürzî, Marunî, Nusayri	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Şii, Ortodoks, Katolik
Toplam Nüfus			3.100.000				

Tablo 2: Suriye, İsrail, Filistin, Lübnan ve Ürdün'ün Nüfus Yapısı

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfusu	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	Hicaz Vilayeti ve Medine Mutasarrıflığı	Mekke, Medine	2.500.000	Arapça	Arap	İslam	Sünni, Şii
2	Umman ve Birleşik Arap Emirlikleri	Muskat	300.000	Arapça	Arap	İslam	Sünni, Şii
Toplam Nüfus			2.800.000				

Tablo 3: Suudi Arabistan, Umman ve BAE'nin Nüfus Yapısı

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfusu	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	Musul Vilayeti	Musul	500.000	Türkçe, Arapça, Kürtçe, Farsça	Arap, Kürt, Türkmen, Kildani, Süryani, Yahudi	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Şii, Ortodoks, Yahudi
2	Bağdat Vilayeti	Bağdat	850.000	Türkçe, Arapça, Kürtçe, Farsça	Arap, Kürt, Türkmen, Kildani, Süryani, Yahudi	İslam, Hristiyanlık	Şii Ortodoks, Yahudi
3	Basra Vilayeti ve Ahsa Mutasarrıflığı	Basra ve Hafuf	450.000	Türkçe, Arapça, Kürtçe, Farsça	Arap, Kürt, Türkmen, Kildani, Süryani, Yahudi	İslam, Hristiyanlık	Şii, Ortodoks, Yahudi
Toplam Nüfus			1.800.000				

Tablo 4: Irak, Kuveyt, Katar ve Bahreyn'in Nüfus Yapısı

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfusu	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	Yemen Vilayeti ve Asir Mutasarrıflığı	San'a, Abha	2.500.000	Arapça	Arap	İslam	Sünni-Şii
Toplam Nüfus			2.500.000				

Tablo 5: Yemen'in Nüfus Yapısı

Asir bölgesinin büyük kısmı bugün Suudi Arabistan bir kısmı da Yemen sınırları içindedir. Asir Sancağı II. Meşrutiyet devrinde dâhil olduğu Yemen vilayetinin nüfusuna eklenmiştir.

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfus	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	Mısır Hidivliği	Kahire	7.500.000	Arapça	Arap, Kıpti, Berberi	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
Toplam Nüfus			7.500.000				

Tablo 6: Mısır'ın Nüfus Yapısı

SN	Vilayet ve Mutasarrıflık	Vilayet Merkezi	Vilayet Nüfusu	Dil	Etnik Yapı	Dini Yapı	Mezhep
1	Kıbrıs Adası	Lefkoşa	250.000	Türkçe, Rumca	Türk, Rum	İslam, Hristiyanlık	Sünni, Ortodoks
Toplam Nüfus			250.000				

Tablo 7: Kıbrıs'ın Nüfus Yapısı

Yukarıdaki tablolarda Ortadoğu ülkelerini oluşturan vilayetlerin nüfusu, 31 milyon 500 bin civarındadır. Ali Tevfik Bey'in verdiği bilgiye göre Osmanlı devletinin Avrupa, Asya ve Afrika'daki toplam nüfusu ise yaklaşık 41 milyon 280 bindir. Toplam nüfustan Ortadoğu bölgesini oluşturan ülkelerin nüfuslarını çıkardığımızda 9 milyon 500 bin kişilik nüfus kalmaktadır. Bu nüfus, Selanik, Yanya, Kosova, İşkodra, Manastır, Girit ve Akdeniz Adaları (Cezayir-i Bahr-i Sefid) ile Osmanlı Afrika'sındaki Trablusgarp, Bingazi ve Tunus vilayetlerine aittir.

Nüfus verilerinin bazı vilayetleri tam olarak yansıtmamasından (Yemen vilayeti gibi) dolayı sağlıklı bilgiler içermediği kanaatindeyiz. Zira daha öncede ifade ettiğimiz gibi kitaptaki söz konusu nüfus verilerinin 1881-1893 arası yapılan sayıma göre mi, yoksa 1903-1906 yılları arasında yapılan sayıma göre mi yazıldığı bilinmemektedir. Buradan hareketle her iki sayımın da düzenli yapılamadığını ve vilayetlerin neredeyse tamamında eksiklikler olduğunu düşünmekteyiz. Vilayetlerin nüfus bilgisinin tam sayılara yuvarlanarak yaklaşık ifadelerle verilmesi ve müellifin özellikle Yemen vilayetinin nüfusunun henüz tam sayımının yapılmadığı halde takriben iki buçuk milyon nüfusa sahip olduğunu söylemesi, bu düşüncemizi güçlendirmektedir (1913:559). Ayrıca belirtilmesi gereken diğer bir husus da Ali Tevfik Bey'in Ortadoğu bölgesindeki Müslüman olmayan nüfusu, çoğunlukla etnik ve dinî farklılıklarına bakmaksızın tümünü gayri müslim tebaa olarak değerlendirmiş olmasıdır. Hâlbuki II. Meşrutiyet dönemiyle ilgili yapılacak arşiv araştırmalarında, Osmanlı'nın o dönem hâkim olduğu Ortadoğu coğrafyasında yaşayan etnik grupların sayısal verilerine ulaşılabilmemiz mümkündür (TTK, 2015, s. 1-24).

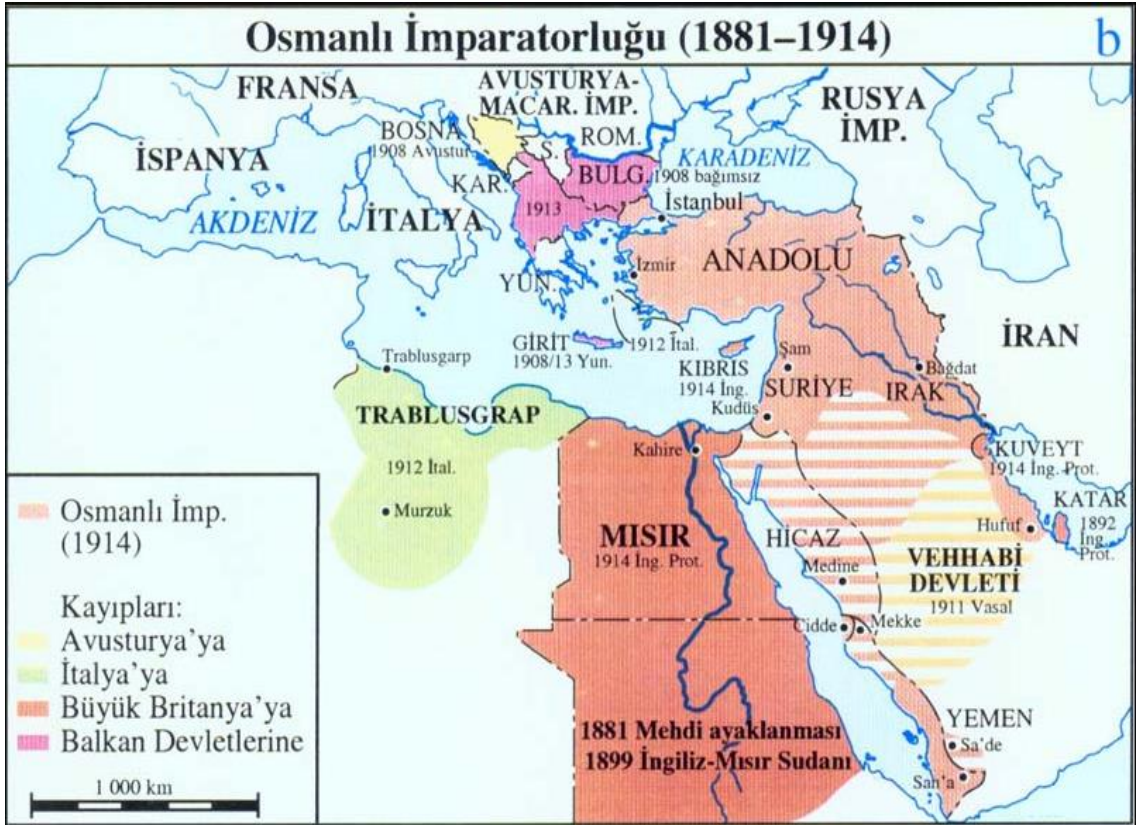
Sonuç olarak Osmanlı devletinin hâkim olduğu Ortadoğu topraklarında yaşayan ahalinin nüfus, etnisite, dil ve dini yapısını gösteren bu istatistiklerin, o günkü mevcut durumu tam olarak yansıtmadığı ortadadır. Bu durumun oluşmasına savaşlar, isyanlar, göçler ve çeşitli gerekçelerle sınırların sürekli değişmesi gibi unsurların sebep olduğu söylenebilir (Karpas, 2010).

4.2.3. Siyasî Coğrafya

Beşerî Coğrafyanın alt dallarında olan siyasî coğrafya; siyasî topluluklar ile coğrafi olaylar arasındaki ilişkiyi inceleyerek bunların özelliklerini ortaya koyan bir

araştırma alanı olarak tanımlanır (Bilge, 1958, s. 150-174). Bunun yanında coğrafya ile devletleri idare etme arasında en başarılı yolu seçebilmek olarak da tanımlanmaktadır (Öngör, 1963, s. 301-316). İncelediğimiz Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabının giriş bölümünde, coğrafyanın ana bölümleri anlatılırken, “*Coğrafya-yı Siyasî ve Tarihi*” başlığı altında siyasî coğrafyanın tanımı yapılmıştır. Buradaki tanımlamaya göre ise siyasî coğrafya; hükümetler ve bu hükümetlerin devamlılıkları, sınırlar, önemli şehirler, politik ve idari yapı, dini ve mezhebi kökler, o bölgede yaşamış eski devletler ile geride bıraktıkları eserler ve halkın durumları hakkında bilgi veren bir bilim dalı olarak karşımıza çıkmaktadır (1913:3). Bu tanıma dikkat edildiğinde ülke, devlet-hükümet, millet, jeopolitik ve jeostratejik gibi siyasî coğrafyanın önemli kavramlarına atıflar yapıldığı görülecektir.

Ülkeler ve ülke sınırları siyasî coğrafyanın önemli kavramlarındanıdır. Kitaptaki verilere göre Osmanlı Ortadoğu’sunu oluşturan ülkeler ve ülke sınırları şu şekilde aktarılmıştır: “*Açıklandığı üzere Osmanlı Memleketi üç kıtada bulunması sebebiyle Avrupa-yı Osmanî, Asya-yı Osmanî ve Afrika-yı Osmanî isimleriyle üç bölümdür. Devlet-i Aliye-i Osmaniye’nin iradesi altında bulunan memleket ve beldeler şu şekildedir. Avrupa kıtasının Güney Doğusu, Asya kıtasının Güney Batısı ve Afrika kıtasının Kuzey Doğu bölgesi ile üç parçadan oluşsa da gerçekte tek parça olarak; Kuzeyden Karadeniz, Bulgaristan, Sırp ve Avusturya- Macaristan memleketleri ve Batıdan Avusturya’nın Bosna kıtası, Karadağ memleketi, Adriyatik-Yunan denizleri ile çevrilmiştir. Akdeniz’de, Tunus memleketi, Sahra-yı Kebir, Sudan’ın merkezi bulunur. Güneyden Doğu İngiliz Afrika’sı, Habeş memleketi, İtalya’nın Eritre sömürgesi, Babul Mendep ve Aden arazisi, Batı Umman, Muskat Sultanlığı bulunur. Doğudan da Basra Körfezi, İran memleketi, Kafkasya kıtası ile çevrilidir*” (1913:4-5. Belirtilen bu sınırlar, Osmanlı devletinin 93 Harbi (1877-1878) öncesi (Libya dışında) sınırlarıdır. Çalışma alanımız olan II. Meşrutiyet devri ve sonrası için Osmanlı sınırları aşağıdaki haritada daha net olarak görülecektir. Bu harita 1880’li yıllardan I. Dünya savaşına kadar olan Osmanlı sınırlarını ortaya koyarken; Ortadoğu’nun paylaşım haritasını da göstermesi bakımından dikkat çekicidir.

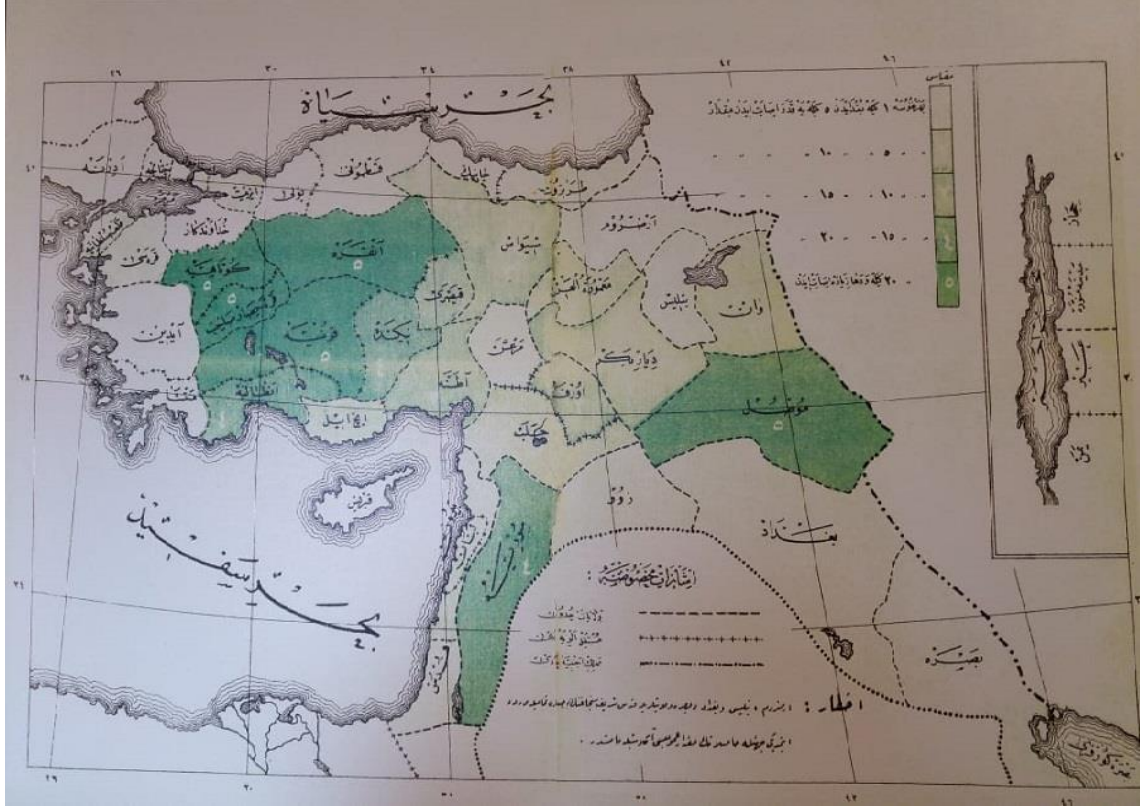

Harita 5: 1881-1914 Arası Osmanlı Sınırları

Kaynak: (<http://www.6dtr.com/TARİH/haritalar/>, 04.02.2019).

Bir zamanlar İran dışındaki Ortadoğu ülkelerinin tamamına hâkim olan Osmanlı Devleti, siyasî ve askerî başarısızlıklar sonucu 19. yy. itibariyle bu ülkelerin tamamından peyderpey çekilmiştir. I. Dünya savaşı sonrasında ise elinde sadece Türkiye toprakları kalmıştır. Osmanlı İmparatorluğu tarih sahnesinden ayrılmadan önce, Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabına göre Devlet-i Âliye'nin sahip olduğu Ortadoğu topraklarının sınırları, yüzölçümü, etnik ve dini yapısı şu şekildedir: “Memalik-i Osmaniye Avrupa, Asya ve Afrika kıtalarının birleştiği yerde bulunmakta olup kadim ve önemli bir yerdir. Söz konusu bu yerin yüzölçümü toplamı 8 milyon 190 bin kilometre karedir. Bu alan içerisinde yaklaşık 41 milyon 280 bin insan yaşamaktadır. Bu nüfus etnik olarak Türk, Tatar, Pomak, Arnavut, Kürt, Çerkez, Laz, Arap, Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi gibi topluluklardan oluşmaktadır. Müslüman, Hıristiyan ve Yahudi dinlerine mensup olan bu etnik toplulukların tümü Osmanlı adı altında birleşmiştir. Bu geniş coğrafyada birçok etnik ve dini-mezhebi yapıyı bir arada idare eden Osmanlı Devleti, her

alandanda siyasî ve kültürel zorluklar üretebilecek bu yapıyı “Osmanlı millet sistemi” dediğimiz bir idare sistemi geliştirerek korumuştur (İnalçık, 2005, s. 71-76).

Harita 3: II. Meşrutiyet Dönemi Osmanlı Siyasi Haritası

Kaynak: (DAB, 1914)

Siyasî coğrafya açısından önemli olan diğer bir konu da merkez ve taşra idari yapısının teşkilatlanma biçimidir. Osmanlı Devleti'nde merkez teşkilatı olarak, yönetiminin başında tüm Müslümanların halifesi olan Sultan vardır. 1908 yılından itibaren de meşruti yönetime geçilmiştir. Böylelikle bugünkü anlamda parlamenter sistem diyebileceğimiz Meclis-i Mebusan ve Meclis-i Ayan yanında, yürütme görevini üstlenen devletin en üst yöneticilerinin bulunduğu Heyet-i Vükela yönetiminde söz sahibi olmuştur. Osmanlı, hâkim olduğu diğer coğrafyalar gibi Ortadoğu bölgesini de 1864 yılına kadar eyalet sistemi ile bu tarihten sonra da merkeze bağlı vilayet idare sistemini kurarak yönetmiştir. Devlet idaresi, konularının önemine binaen vilayetlerdeki bazı sancakları, vilayetten bağımsız mutasarrıflık haline getirmiştir. Vilayetten bağımsız mutasarrıflık kurulması söz konusu yerin siyasî ve askeri önemine binaen gereklilik hissedildiğinde tercih edilmiştir. Ayrıca dini ve etnik yapı bakımından çok fazla unsurun bir arada olduğu

vilayetlerde de bu tarz mutasarrıflıklar kurulmuştur. Böylece yönetime insanları daha çok katarak, dini ve etnik yapıdan kaynaklanabilecek olumsuzlukların en aza indirgenmesi hedeflenmiştir (Mansfield, 1975, s. 26). Suriye kıtasındaki Cebel-i Lübnan'ın, Beyrut vilayetinden ayrılarak mutasarrıflık yapılması, bu tür uygulamalar için güzel bir örnektir (1913:443). Yukarıda belirttiğimiz teşkilatlanma biçimi; vilayet, sancak, kaza gibi idari bölümlerin statüleri ve idare merkezlerini belirlerken; bölgenin, insan-mekân potansiyelini gözetmiş olması ve aynı zamanda jeopolitik-jeostratejik özelliklerini de dikkate alması, siyasî coğrafya ve yönetim stratejisi açısından vazgeçilmez bir husustur.

Bağımsız her ülke, sınırları içerisindeki muhalif ve ayrılıkçı gruplar ile dışarıdaki rakip ve işgalci devletlere karşı gücünü hissettirerek merkezi idarenin otoritesini artırmak ister. Devlet idaresinin, özellikle tüm etnik ve dini grupları yönetime dâhil etme, ileri karakollar ve askeri kışlalar ile halkın ihtiyacını karşılayacak kurumları inşa etme, kara ve demir yolları yaparak merkezle taşra arasında bağlar kurma gibi, sınırları konusunda kendi halkıyla beraber yakın veya uzak çevresine mesaj vermesi, siyasî coğrafya açısından son derece önemlidir. Osmanlı Devleti de sıraladığımız olgular perspektifinde hareket etmiş; devlet eliyle konumları ve doğal kaynakları bakımından jeopolitik ve jeostratejik açıdan önem arz eden şehir ve kasabalar arasında 31 adet kara yolu ile 14 adet tren hattı inşa etmiştir. Bu durum siyasî iradenin insan ve mekân üzerinde hâkimiyet kurması ve bu hâkimiyeti pekiştirmesi için coğrafya üzerindeki tasarrufu bakımından dikkate değerdir (1913:135-171). Özellikle Ortadoğu bölgesinin stratejik ve jeopolitik önemine binaen 20. yüzyıl başlarında yapılmış önemli tren hatlarından Bağdat ve Hicaz demir yolları, Osmanlı devletinin bu bölgedeki iddiasının hiç bitmeyeceğini göstermesi açısından zikredilmesi gereken önemli bir durumdur.

Osmanlı Devleti'nin sahip olduğu Ortadoğu topraklarının önemli bir kısmının I. Dünya savaşından önce elinden çıkmış olması, doğu-batı ticareti konusunda Devlet-i Âliye'yi zor durumda bırakmıştır. Jeostratejik önemi olan Mısır ve Süveyş Kanalı, Babul-Mendep Boğazı, Perim adaları ve Aden toprağının bir kısmı ile Basra körfezindeki Kuveyt, BAE ve Umman topraklarına hâkim olan İngiliz ve Fransız devletleri, Osmanlı'nın Hint ve Uzakdoğu deniz yollarını tıkayarak doğu ticaretine darbe vurmuştur. Bu bölgelerin özellikle sömürgesi olan Hindistan'a ulaşımı güvenli hale getirmek isteyen

İngilizlerce kontrol altında tutulması ve bugün dahi bu stratejinin devam ediyor olması, siyasî erkin, coğrafya üzerindeki tasarrufunu göstermesi bakımından önemlidir. Dikkat çekici diğer bir olgu ise coğrafi şartların, insanları bir bölgede hâkimiyet kurma amaçlarına yönelik politikalar üretmelerini sağlama konusunda zorlayıcı olmasıdır. Coğrafyanın insana yön tayin etmesine örnek olarak ise Süveyş Kanalı'nın beşerî çaba ve imkânlar ile açılarak Avrupa'ya ticarî çağ atlatması ifade edilebilir.

4.2.4. Kültürel Coğrafya

Beşerî Coğrafyanın alt disiplinlerinden biri olan kültürel coğrafya, kültürün coğrafya üzerindeki şekillendirici etkisiyle, farklı toplumlarda hatta aynı toplumun alt kültürlerinde birçok kültürel öge oluşturmuştur (Kayserili, 2011, s. 1-25). Tarih boyunca tarım ve hayvancılık kültürü, Ortadoğu toplumlarının genel karakteristiği olmuştur. Bölge insanı, bulunduğu yörenin iklimine göre tarım ve hayvancılık faaliyetleri geliştirmiş; doğadan ve hayvanlardan elde ettiği hammaddeyi kültürden aldığı sezinle şekillendirerek maddi ve manevi kültürel ürünler meydana getirmiştir. Bütün kültürlerde olduğu gibi “şark kültürü” çatısı altında birleşen Ortadoğu kültürlerinde de geleneklere bağlı toplumsal yaşantı içerisinde, coğrafya üzerinde insan-mekân etkileşimi çerçevesinde oluşmuş çok sayıda kültürel coğrafyaya ait zengin kültürel motif bulmak mümkündür. Bu zenginlik ve etkileşimin göstergesi olarak gündelik kullanım için üretilen aba, şal, çorap, döşemelik, seccade, halı ve kilim gibi birçok eşya veya materyali sayabiliriz. Saydığımız ürünler bu coğrafyanın geçmişinden günümüze gelen kültürel çeşitliliğinin yansıması olan zengin motiflerle bezenmiştir. Bunlara ilaveten bakır, gümüş ve toprak gibi hammaddelerle birçok mutfak eşyası, dekoratif malzeme ve alet-edevat yapılırken; taş ve mermer kullanılarak da orijinal süslemeli binalar yapılmıştır. Özellikle Beyrut ve Yemen'deki sivil mimari örnekleri, Bursa'daki Yeşil Cami ve türbesinin çinileri ile Sivas Divriği'deki Ulu Caminin taş işçiliği ve Mısır Gize'deki piramitler kültürün en önemli öğelerinden olan dini anlayışın sanata ve coğrafyaya yansıması bakımından dikkat çekicidir. Diğer bir kültürel motif de coğrafi şartların yaşama etkisi bakımından daha çok kurak ve çöl iklimi bölgelerinde yaşayan insanların su ihtiyaçlarını karşılamak için açtıkları su kuyuları ve kanallarının inşa edilmiş biçimidir. Buna en güzel örnek ise Mısır'daki 90 m derinliğinde olan ve hayvanların dahi su içmek için döner merdivenle aşağıya kadar inebildiği Bi'ri Yusuf kuyusu ve Nil taşkınlarını önlemek için yapılan su

kanallarıdır. Basra körfezindeki “hore”lerde yaşayan “*bataklık Arapları*” ismi verilen topluluklar da Ortadoğu coğrafyasındaki kültürel zenginlik ve yaşam biçiminin otantik izlerini taşıyan bir örnektir.

Ortadoğu'nun şehir ve köylerinde, insanların geleneklerin etkisiyle coğrafi mekân üzerinde oluşturdukları yapı kültürü de kültürel coğrafya adına bizlere güzel örnekler sunmaktadır. Bölgede; tarımla uğraşan kesimler daimî yerleşim alanlarında meskenler kurmuşken; hayvancılıkla uğraşanlar ise yarı göçebe hayat yaşadığı için çoğunlukla çadır kurarak yaşamını sürdürmüştür. Göçebe yaşam kültürüne en güzel örneklerini çölde yaşayan “*bedevi-arbaniler*” ile Anadolu ve İran yaylalarında, hayvancılık yapan “*yörükler*” oluşturmaktadır. Bunun yanında Basra körfezindeki horelerde yaşayan “*bataklık Arapları*” daimi yerleşim içinde sayılabilecek su üzerindeki adacıklarda kamış ve sazdan barınak yaparak mesken ihtiyacını karşılamaktadırlar. Ayrıca Ortadoğu bölgesinde hayvanlarını otlatmak veya bunaltıcı sıcaktan kurtulmak için yüksek kesimlerde dönemlik yerleşim alanları oluşturma geleneği de günümüze kadar devam eden bir kültürel motiftir.

Cami, medrese, mektep, kütüphane, han, hamam, çarşı, bedesten, köprü, kervansaray gibi kamu adına yapılmış sanatsal değeri olan yapılar ile sivil mimariye ait evlerin oluşturduğu yerleşim merkezleri de, kültürel coğrafyanın önemli bir unsuru olan mesken-yapı kültürü adına güzel örnekler sunmaktadır. Ortadoğu kültüründe toplumsal hayatın merkezini, genellikle büyük bir cami ve onun etrafında oluşmuş medrese, kütüphane, hamam, çarşı gibi yapılar oluşturur. Bölge ülkelerindeki tüm şehirlerin en eski ve en merkezi yerleşim alanları zihnimize canlandırabileceğimiz bu resme uymaktadır. Hatta nüfusun artmasıyla merkez dışında ama ona bağlı olarak yeni yapılaşmalarda görmek mümkündür. Buna en güzel örnek asıl merkez dışında Mevlana türbesinin etrafında insanların yoğunlaşmasıyla yeni bir şehir merkezi oluşan Konya şehri verilebilir. İç içe geçmiş bu tür yapılaşmaya özellikle İstanbul, İzmir, Halep, Bağdat, Şam, Kahire, Bursa, Konya, Diyarbakır gibi büyük şehirlerde çokça rastlamak mümkündür.

Bölge insanlarıyla ilgili diğer dikkat çekici bir hususta, müstakil binalarda oturmaları durumunda, evin yanına ihtiyaçlarını karşılayacak bir bahçe kurarken çoğunlukla ev ve bahçeyi bir çit ile kapatmalarıdır. Hatta şehir hayatında dahi bu

uygulamanın sürdüğü; medrese tarzı, sokakla hiçbir irtibatı olmayan, pencerelerin duvarlarla çevrili iç bahçeye baktığı evler görülebilmektedir (1913:605).

Şehirlerin düzenli veya düzensiz olması, insan-çevre etkileşiminde insan ürünü kültürel yapının çevreyi algılaması ve ona göre mekânlar üretmesi bakımından çok önemlidir. Ortadoğu şehirlerinin önemli bir kısmında insan hareketliliğine yol açan savaş, kıtlık, göç vs. gibi sebeplerle düzensiz şehirler oluşmuştur. Buna yanında bu etkilerden kısmen uzak, kentlerde intizama uygun yerleşim alanı oluşabilmiştir. Oturmuş düzene sahip Avrupa tarzında yerleşimiyle Beyrut, İskenderiye, Musul, Sivas/Yıldızeli, Ankara, Yozgat, Akşehir, Yemen/Muha ve Asir/Kunfude gibi şehir ve kasabalar düzenli sokak ve haneleri öne çıkmaktadır. Buna karşın Antalya, Alanya, Irak/Kurna Sivas vs. şehir ve kasabalar düzensiz şehirleşmesiyle dikkat çekmektedir.

Ortadoğu bölgesinde kent ve kasabalarda devlete ait hükümet konağı, askeri kışlalar ile cami, bedesten gibi binalar sağlam olması için kargir binalar olarak yapılmışken; küçük kasabalarda toprak ahşap yapı malzemesi çoğunlukla kullanılmıştır. Yapıların bir kısmı, yangın, sel gibi doğal ve beşerî olumsuzluklardan korumak için 19. yüzyıldan itibaren “*yeni tarz*” ismi verilen taş ve tuğlalarla bina edilmeye başlanmıştır. Bu tür yapılara en güzel örnek İstanbul, Beyrut, Akşehir ve Mersin gibi şehirler yapılan yeni tarz kargir binalar verilebilir.

Yukarıda bahsedildiği üzere yaşanan coğrafyada taş, ahşap, toprak veya hasırdan yapı malzemesi kullanarak meskenler, çok katlı binalar yapmak; köprüler, bentler veya sarnıçlar yaparak suyu kontrol etmek; tünel ve yollarla ulaşımı kolaylaştırmak gibi insan eliyle yapılan şekillendirici faaliyetler, kültür-coğrafya etkileşiminin ürünü olan önemli göstergelerdir. Coğrafi şartlar, insanlara mekân üretme konusunda aşılacak engeller koyarken, insanlar da uzun yılların birikimiyle oluşturduğu kültürel referansla, bu engelleri ortadan kaldırarak kendilerine özgü yapılar ve yaşam alanları meydana getirmeyi başarmışlardır. Ortadoğu halklarının kültürel özellikleri doğrultusunda oluşturdukları bu yaşam alanları, kültür-coğrafya arasındaki karşılıklı etkileşimin ne kadar önemli olduğunu ortaya koymaktadır.

4.2.5. Tarihî coğrafya

Tarihî coğrafya, bir bölgenin geçmişteki yer şekilleri, iklimi, bitki ve hayvan dağılışı, toprak yapısı, su kaynakları, nüfus ve yerleşme dağılışı, tarım ve sanayi faaliyetleri, doğal kaynakları, ulaşım, ticaret, turizm ve idari yapısı gibi coğrafi özelliklerinin araştırılmasını ve tasvirini konu edinir. Tarihî coğrafyanın en büyük amacı saydığımız bu araştırma sahaları doğrultusunda yeryüzünde yaşayan insan topluluklarının dağılımı ve kurdukları devletlerin coğrafi durumlarını incelemektir (Eskikurt, 2005, s. 39-64). Tarihî coğrafyanın inceleme sahası ile ilgili olarak dikkat edilmesi gereken husus, coğrafyanın tarihi serüvenini araştırmak değil, bir bölgenin geçmiş tarihteki coğrafi özelliklerini araştırmak olduğu bilinmelidir. Dolayısıyla tarihî coğrafyaya geçmişin coğrafyası da denebilir (Eskikurt, 2005, s. 39-64). En genel anlamda coğrafyanın fiziki-beşerî ve ekonomik coğrafya dallarını kendine inceleme alanı olarak belirleyen tarihî coğrafya, saydığımız bu coğrafi disiplinleri tarihî süreç gözlüğü ile inceleme yönüyle coğrafya biliminden ayrılır. Bu yönüyle 21. yüzyıl gözüyle, geçmiş yüzyıldaki Ortadoğu bölgesinin coğrafi özellikleri hakkında bilgi edinmek için Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabı dikkate değer niteliktedir.

4.2.6. Sağlık Coğrafyası

Sağlık coğrafyası beşerî coğrafyanın bir alt dalı olarak bireysel sağlık sorunlarından ziyade toplumsal sağlık sorunları ile ilgilenen bir bilim dalıdır. Buradan hareketle sağlık coğrafyasını, sağlık açısından mekânın insan grupları üzerindeki etkilerini, coğrafyanın ilkelerini kullanarak, inceleyen bir bilim olarak tanımlamak mümkündür. Örneğin sıtma veya veba gibi hastalıkların bir bölgede çok fazla görülürken diğer bölgelerde görülmemesi sağlık coğrafyasının inceleme alanına girmektedir (Yiğit G. K., 2011, s. 30-41). Sağlık coğrafyası, toplum sağlığına etki eden coğrafi şartları inceleyerek değerlendirmelerde bulunur. Ancak bu tanımın içeriğini dolduracak yeterli veri incelediğimiz Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında bulunmamaktadır. Kitaptaki verilere göre Ortadoğu bölgesinde o dönemde sadece toplum sağlığı açısından bataklık alanların yol açtığı sıtma vb. hastalıkların varlığından söz edilebilir.

Ortadoğu coğrafyasında bataklık alanlar çoğunlukla nehirlerin düz alana ulaştıkları veya denize döküldükleri yerlerde oluşmaktadır. Bazı bataklık alanlarda kar ve yağmur sularının etkisiyle göl civarlarında veya nehirlerin geçtiği arazilerde meydana

gelmektedir. Buna göre İzmit, Edirne, Trabzon sahilleri ve Suriye vilayetine bağlı Hasbiya ve Raşiya bölgesindeki bataklık alanlar, yaz aylarında çok kötü kokular yayarak sıtma hastalığına yol açabilmektedir. Manyas gölünde suyunun yazın çekilmesi sonucu bataklıklar artmakta ve bunun sonucunda ahali yayılan kötü kokular ve sıtma hastalığı ile boğuşmaktadır. Aynı şekilde Bağdat şehrinde geçen Dicle Nehrinin taşması sonucu oluşan bataklıklar etrafa kötü kokular yayıp sıtma hastalığına yol açarken; benzer şekilde Basra vilayetindeki Şattül-Arab'ın mecrasında oluşan horelerdeki saz ve kamışlık alanların da çeşitli bulaşıcı hastalıklara davetiye çıkarmaktadır. Halk sağlığı açısından dikkat çekici bir durumda Süleymaniye kasabasında yaz mevsimlerinde Raşabat (kızıl) olarak bilinen gayet ağır bir rüzgâr esmesidir. Bu rüzgâr o kadar etkilidir ki etkilediği birçok insanı hasta ederek yataklara düşürmektedir.

Ortadoğu bölgesinde söz konusu dönemde pirinç ziraatının yapıldığı bölgelerde tarlaların kötü koku yayarak hastalıklara yol açması, yerel yöneticileri dahi tedbirler almaya mecbur bırakacak hale gelmiştir. Özellikle Kastamonu/Tosya ve Ordu şehri civarında bulunan pirinç tarlaları sebebiyle yaz mevsiminde havaya çok kötü kokular yayıldığı için bölge insanının çoğunluğu yaz aylarını Çamtepe yaylasında geçirirler. Aynı şekilde Nil deltasındaki İskenderiye şehrinde bulunan pirinç tarlaları da kötü kokular yaymakta ve hastalıklara sebep olmaktadır.

Mısır'ın hayat kaynağı olan Nil nehri, eski Mısırlılar zamanından beridir kontrol altında tutulmaya çalışılmış, oluşturduğu delta ovasına kanallar yapılarak nehir suyu ovanın her noktasına ulaştırılmak istenmiştir. Bu uygulama bazı yıllarda sonuç verirken kimi yıllarda ise taşkın riskinin tahmin edilenden daha fazla olması sebebiyle nehir civarındaki araziler ve yerleşim yerleri sular altında kalmaktadır. Nil nehrinde oluşan taşkın risklerinin tahmin edilenden daha az olması da ayrı bir sorun oluşturmaktadır. Nil Nehrinin suyu belirli seviyenin üzerine çıkmaması durumunda su kanallar vasıtasıyla istenilen yere ulaşamayacağı için kıtlığa sebep olabilirken; belirli seviyenin üstüne çıkması durumunda ise etrafı su basacağı için hastalık tehlikesine sebep olması, bölge insanının süre gelen bir handikabı olarak hala devam etmektedir.

4.3. Ortadoğu'nun Ekonomik Coğrafyasıyla İlgili Bulgular

4.3.1. Tarım Coğrafyası

İnsanlığın yerleşik hayata geçmesi, tarımsal faaliyetler ile olmuştur. Ekonomik coğrafyanın en önemli alt disiplinlerinden birisi olarak önemini hiç kaybetmeden bugüne değin sürdüren zirai faaliyetler, sanayi devrimi ile birlikte, sanayiye en önemli hammadde kaynağı oluşturmuştur. Osmanlı hâkimiyetindeki Ortadoğu bölgesinde de tarım ve hayvancılık, insanların birinci sırada gelen geçim kaynağı olması yanında aynı zamanda devletlerinde yüzyıllarca devam eden öncelikli gelir kaynağı olmuştur. Birçok İmparatorlukta olduğu gibi Osmanlı'da sahip olduğu da topraklarda gelir elde ettiği tarımsal faaliyetleri bir düzen dâhilinde takip etmiştir. Kuruluşundan yıkılış sürecine kadar birkaç değişik modelle tarımsal faaliyetleri sürdüren Osmanlı Devleti, hâkim olduğu topraklarda öncelikle Selçuklulardaki “*ikta*” sisteminin devamı olan “*tımar*” sistemini uygulamıştır. Orduya asker temin etme karşılığında halkın topraktan faydalanma usulü olarak tanımlayabileceğimiz tımar sistemi, Osmanlı klasik çağı olan 1300-1600 arasında devam etmiştir (İnalçık, 2005, s. 108-126). Ancak 18. Yüzyıl sonlarına doğru yavaş yavaş bu sistem bozulmuş ve yerini “*iltizam*” denilen sisteme bırakmıştır (İnalçık, 2012, s. 168-173). İltizam sistemi, özellikle 1800'lü yıllardan itibaren yoğun bir şekilde uygulanmış olup ve daha çok kiralama mantığına benzeyen tarımsal faaliyetlerin yürütüldüğü bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. İltizam sistemi imparatorluğun yıkılışına kadar devam etmiştir (Genç, 2000, s. 154-158).

Osmanlı Devleti'nin bugün Ortadoğu olarak isimlendirdiğimiz bölgeye hâkim veya nüfuz ettiği 20. yy. başlarının anlatıldığı Mufassal Memaliki Osmaniye Coğrafyası kitabında en geniş malumatlardan biriside tarım alanındaki faaliyetlere ayrılmıştır. Vilayetle ilgili genel bilgiler verilirken ana başlıklardan birisi de “*tarım ve sanayi ürünleri*” olarak belirlenmiştir.

Ortadoğu'nun tarımsal faaliyetleri, incelediğimiz kitabın yazıldığı dönem itibariyle, geleneksel tarım (hayvancılık ve ormancılık dâhil) anlayışı ile sanayi kuruluşlarına uyum sağlamaya başlamış tarımsal faaliyetler olarak iki şekilde karşımıza çıkmaktadır. Kırsal kesimlerde yaşayan ahalice geleneksel tarım anlayışı sürdürülürken, sanayiye hammadde üretme şeklinde gerçekleştirilen zirai faaliyetler ise bizzat devlet

eliyle veya desteği ile yapılmaktadır. O dönem devlet eliyle yapılan zirai üretime en güzel örneği, Mısır bölgesindeki dokuma sanayinin hammadde ihtiyacını karşılamak için yapılan pamuk tarımı verilebilir.

Ortadoğu bölgesini oluşturan ülkelerde ekilebilir alanlar, aslında yüzey şekilleri ve iklim yapısından dolayı kısıtlıdır. Ancak aşağıdaki haritada da görüleceği üzere Ortadoğu'nun "bereketli hilal" olarak nitelendirilen bölgeleri çok verimlidir. Bunun yanında bölge ülkeleri içerisinde orta iklime sahip Türkiye'nin tarımsal potansiyeli diğer Ortadoğu ülkeleri göre çok öndedir (Doğan Ö. S., 2008, s. 91-101).

Harita 6: Bereketli Hilal

Kaynak: (Sedat & Dural, (edt), 2016, s. 15)

Sahip olduğu toprakların %50'si ekilebilir arazi olması sebebiyle Kıbrıs ve Lübnan, Ortadoğu ülkeleri içerisinde yüzölçümlerine göre ekilebilir arazi oranlamasında, birinci sıradadır. Diğer bölge ülkelerinde bu büyüklükte ekilebilir bir arazi oranına ulaşabilen yoktur. Hatta Suudi Arabistan'da bu oran yüzölçümüne kıyasla en fazla %3

civarındadır. Ekilebilir arazilerin kısıtlı olması yanında, bölgede istikrarlı tarım yapılabilme şansı iklim şartlarının zorlamasıyla çoğunlukla akarsu boylarında gelişmiştir. Bu sebeple bölge tarih boyunca hep akarsu medeniyetlerinin beşiği konumunda olmuştur (Tunçdilek, 1962, s. 103).

II. Meşrutiyet döneminde Ortadoğu bölgesinin tarım, hayvancılık ve ormancılık faaliyetleri Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası'nda şu şekilde incelenmiştir:

Tarım: Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası'nda tarımsal faaliyetler, tarımı en çok etki eden iklimle ilişkilendirilerek aynı başlık altında anlatılmıştır. Buna göre bölgenin tarımsal faaliyetleri gıda tarımı ve sanayi tarımı olarak ikiye ayrılmıştır. Gıda tarımı başlığı altında buğday, çavdar, kokoroz, pirinç, arpa, yulaf, darı, patates, bakliyat yani kuru gıda mahiyetindeki fasulye, bakla, nohut, börülce, mercimek ve bezelye gibi hububat bulunmaktadır. Sanayi tarımı başlığı altında ise, haşhaş, pancar, kahve, meyankökü, tütün, dokuma bitkileri olan pamuk, keten, kenevir, renk bitkileri olan kök boya, cehri, safran, çivit ve kına gibi ürünlerden yetiştirilmektedir. Bu iki başlık dışında, Ortadoğu bölgesinde sofralık veya şarap yapımında kullanılan üzüm bağları ile meyve-sebze bahçeleri de halkın tarımsal faaliyetleri arasındadır. Ortadoğu bölgesinde halkın gıda ihtiyacını karşılamaya yönelik yetiştirilen tarım ürünleri şunlardır:

Buğday Arpa ve Çavdar; Buğday Ortadoğu bölgesinin birçok yerinde yetişir. Osmanlı ziraatında buğdaydan sonra en fazla ziraatı yapılan arpa hayvanlara yedirmek yanında bira imal etmek için de kullanılır. Çavdar ise buğday tarımına müsait olmayan yerler ile kumlu bölgelerde yetişir. En çok ekilen yer, Orta Anadolu ve Erzurum taraflarıdır.

Kokoroz; Kokoroz yani mısır buğdayı, havası sıcak ve toprağı mineraller bakımından kuvvetli olan yerlerde güzel mahsul verir. Yüksek bölgelerde mısır mahsülü verimsizdir. Mısır ekimi unundan ekmek yapmak ve saplalarıyla da hayvanları beslemek için Karadeniz sahil bölgesinde çokça yetiştirilir.

Pirinç; Memalik-i Osmaniye'de yaygındır. Çeltik denilen pirinç tarlaları su içinde düz ve yükseltinin az olduğu yerde yetişir. Çeltik ekimi yaydığı kötü hava sebebiyle şehir ve kasabaların yakınına ekilmesi yasaktır. Pirinç Rumeli ve Anadolu'nun

çoğunlukla su kenarlarında, Fırat nehrinin aşağı mecrasında, Nil nehri boyunca, Basra ile Muskat arasındaki Hicr olarak isimlendirilen yerde bolca yetiştirilir. Mısır'ın Dimyat ve Anadolu'nun Tosya pirinçleri Ortadoğu bölgesindeki en makbul pirinçlerdir.

Yulaf; Hayvanlar için ekimi yapılır. Her çeşit toprakta yetişirse de taze ve rutubetli toprağı daha fazla sever. Yulaf, Adana çevresinde, Anadolu'nun merkez yaylasında ve Kastamonu'nun Karadeniz sahilinde bolca yetişir.

Patates; Her çeşit toprakta yetişir. Fakat serin iklimlerde ve özellikle kumlu ve geçirgen arazide daha güzel mahsul verir. Osmanlı Ortadoğu'sunun çoğu bölgesi patates tarımına müsaittir.

Bölgede yetiştirilen ayrıca bakliyat türleri olan fasulye, bakla, börülce, mercimek ve bezelye kuru gıda bitkilerinden olup bunlardan fasulye, Trabzon tarafında çokça yetişir. Hatta Trabzon'un Polathane/Akçaabat fasulyesi her yerde kabul görür.

Ortadoğu bölgesinde sanayiye yönelik yetiştirilen tarım ürünleri ise şu şekildedir:

Haşhaş, Meyan Kökü, Kahve, Tütün ve Pancar; Haşhaş ile meyan kökü tıbbi ilaç yapımında kullanılır. Kahve ve tütün ise insanlara verdiği keyif sebebiyle çokça yetiştirilir. Pancar ziraatı da şeker ve ıspıto üretiminde hammadde olarak kullanıldığı için her yerde aranan bir üründür. Haşhaş ziraatı Anadolu'nun Afyonkarahisar şehrinde yapılır. Meyankökü ise İzmir yöresinde daha çok yetiştirilir. Ortadoğu bölgesinde Yemen dışında Kahve yetişmez. Tütün ise Suriye ve Canik/Samsun sancağında en önemli zirai faaliyettir. Hatta Yenice ve Sarışaban olarak bilinen tütünler dünyaca meşhurdur.

Pamuk, Keten, Kenevir ve İpek Otu; Dokuma bitkilerinden olan pamuk, keten ve ipek otu/rami, yeni tarz sanayi kolunun en önemli hammaddesini oluşturulduklarından dolayı sanayi tarımı için değerlidir. Bu bitkilerden pamuk, Osmanlı Asya'sının güney ve batı sahilleri ile Mısır'da çokça yetişir. Özellikle Manisa, Adana, Maydos/Eceabat, İskenderiye şehirleri pamuk ticareti ile ün kazanmışlardır. Sanayi bitkilerinden olan keten ve kenevir ise kuzey ikliminin etkili olduğu Karadeniz bölgesinde daha çok üretilir. İpek

otu da Halep ve Suriye taraflarında çokça yetişir. Saydığımız bu bitkiler üretildiği bölgelerde veya yakındaki büyük bir şehirde kurulan fabrikalarda işlenmiştir.

Kökboya, Cehri, Safran ve Kına; Ortadoğu'nun tarım alanlarının çoğu kökboya ziraatına müsaittir. Kandillerin ateşlemesinde kullanılan yağın elde edildiği cehri ise, kumlu toprakta yetişir. Hoş kokulu sarı boyası ile meşhur olan safran da Kastamonu civarındaki tüm kasabalarda çıkarılır. Yaprakları mavi boya yapımında kullanılan çivit in ise ziraatı Sivas ve Konya yöresinde derin toprakta yapılır. Saç, sakal, tırnaklar ve bazı yün kumaşları boyamakta kullanılan kına da Hicaz, Yemen ve Mısır taraflarında çokça yetiştirilir. Köklerinden kırmızı boya elde edilen kökboya ile liflerinden sarı boya çıkarılan cehri ticareti Ortadoğu'da revaçtadır. Kökboya ihracatı Anadolu halkına büyük getiri sağlamaktadır.

Bağlar; Osmanlı ziraatında önemli yer kaplayan bağlar, Ortadoğu bölgesinde Adalar denizine yakın olan Aydın-İzmir-Manisa şehirlerinde bolca yetiştirilir. Rumeli bölgesinde ve Ege denizindeki adalarda üzüm den şarap ve rakı imal edilir. Kıbrıs bölgesinde üretilen kumandariye çok tutulur.⁹ Anadolu köylerindeki Müslüman ahalide üzüm den ve nardan pekmez ve sirke yaparlar. Aydın vilayetinde yetişen üzümler kurutulup Avrupa ülkelerine satıldığı için “*kuru üzüm*” Osmanlı Devleti'nin birinci derece ihraç ürünüdür.

Meyve ve Sebze; Ortadoğu bölgesinin iklimi sıcaklık bakımından mutedil olduğu için her türlü meyve ve sebzeyi yetiştirmeye müsaittir. Bölgede yetişen meyvelerin başlıcaları; “*elma, armut, ayva, erik, incir, fındık, ceviz, fıstık, hurma, kayısı, badem, nar, vişne, zeytin, limon, portakal, muz, dut*” tur. Bu sebze ve meyvelerden bir kısmı ılıman havaya sahip yerlerde yetişirken; bir kısmı da soğuk havalara uyum sağlamıştır. Söz konusu meyvelerden pek çoğu kurutulularak Avrupa ülkelerine ihraç edilir.

İncir; Tarsus ve Kürt halkın yaşadığı Suriye Güneydoğu Anadolu bölgesinde incir ağacı çok olup hayli ürün verir. Ancak sıcaklığı diğer bölgelere göre daha müsait

⁹ Kumandariye ve bir çeşit şaraptır (Samani, 2017).

olduğu için Aydın vilayetinde yetiştirilen incirler makbuldür. Avrupa'ya ihraç edilen Aydın incirleri yıllık 19 milyon kg'a ulaşmaktadır.

Fındık; Karadeniz sahilinde çokça yetiştirilen fındık, yılda 10 milyon kg hasılatla ulaşmaktadır.

Hurma; İhracımızın en önemli kalemlerinden birisini oluşturan hurma Arap Yarımadası, Suriye kıtası ve Mısır bölgesinde çokça yetişmektedir.

Erik, Armut ve Kayısı: Erik ve armut Canık/Samsun'da çokça yetiştirilir. Kayısı ise Adalar denizi ve Akdeniz sahili ile Malatya şehrinde çokça üretilir. Kayısı kurusu her yerde makbul ve meşhurdur olduğu için ihracatı yapılan önemli tarım ürünleri arasındadır. Kayısı çoğu yerde yetişe de şam bölgesindeki özellikle Vadiül-Acem'de yetişen kayısılar ile Kayseri sancağındaki kayısılar Ortadoğu'da çok rağbet görür. Hatta Kayseri'nin "*tokalıoğlu*" denilen kayısısı, halk nazarında şam kayısısından daha değerlidir.

Fıstık: şam fıstığı olarak bilinen bu ürün, çok yerde meşhur ve makbul olup en kaliteli Halep'in Rumkale ve Antep kazalarında yetişir.

Badem ve Nar: Anadolu yarımadasının Adalar denizi ve Suriye taraflarında kaliteli badem yetiştirilir. Suriye'nin sahil tarafı narın anavatanı sayılır. Akdeniz ikliminin etkili olduğu Ortadoğu ülkelerinin hepsinde yetişir. Nar, gıda tüketimi yanında özellikle sahtiyan boyamak için üretilir.

Kiraz, Vişne: Reçel, şerbet ve anberiye yapımında kullanılan vişnenin anavatanı Karadeniz sahilinin güney taraflarıdır. Ancak birçok yere uyum sağlayarak yetişebilmektedir. En meşhur ve makbul vişneler Kütahya kasabasında yetiştirilir. Vişne kurusu önemli ihraç kalemlerindedir.

Zeytin: Türkiye'nin Adalar Denizi ve Akdeniz kesimleri ile Suriye, Filistin, İsrail ve Kıbrıs bölgesinde çokça yetiştirilir. Zeytinyağı üretimi için bu bölgelerde fabrikalar kurulmuştur.

Turunçgil: Limon ve portakal soğuk havaya dayanamadığı için Ortadoğu bölgesinin her yerinde yetişemez. Daha çok Adalar denizi, Akdeniz sahili ve bugün çok fazla üretilmese de Karadeniz sahilinde bulunan Rize bölgesinde yetiştirilir. Yafa/Telaviv, Şam ve Rize'nin portakalları Ortadoğu'da en çok tercih edilendir.

Muz: Akdeniz iklimine uyum sağlamış bu meyve, Suriye, Lübnan, İsrail, Mısır ve Kızıldeniz sahillerinde yetişir.

Dut: Dut meyvesi ticarî ehemmiyeti yoktur. Ancak ipek böceklerinin beyaz dut yapraklarıyla beslenmesinden dolayı Şam, Bursa, Ankara ve özellikle Malatya'da (Adıyaman/Dut) özellikle dikimi yapılır. Beyaz duttan Anadolu'nun doğusunda pestil ve dut kurusu; karadut ağacının meyvesinden de şerbet yapılır.

Yukarıda saydığımız sebze ve meyveler dışında Ortadoğu bölgesinin Arap yarımadası dışındaki birçok yerinde enginar, patlıcan, fasulye, bezelye, bakla, lahana, pırasa, havuç, yer elması, kereviz, soğan ve sarımsak bolca yetiştirilir.

Hayvancılık: Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası'nda Ortadoğu coğrafyasını bulunan evcil ve yabani hayvanlardan genişçe bahsedilmiştir. Buna göre Ortadoğu bölgesinde büyük ve küçükbaş hayvanlardan at, katır, eşek, deve, öküz, manda, inek, koyun, keçi bolca bulunur ve insanlar tarafından özellikle yetiştirilir. Evcil kümes hayvanlarından horoz, tavuk, Hint/Mısır tavuğu, kaz ve ördek gibi kanatlı hayvanlar bölgede ihtiyacı karşılayacak kadar bulunurken; dağ ve ormanlarda bulunan yabani hayvanlar da bölgede görülmektedir.

Ortadoğu bölgesinde evcil hayvanlardan olan at ve katır ihtiyacı karşılamadığı için yetiştirilmesine diğer hayvanlara nazaran daha çok ihtimam gösterilmektedir. Özellikle binek atları padişah çitliklerinde devlet eliyle çoğaltılmaktadır. Binek atları Arabistan Yarımadası, Bağdat bölgesi, Halep, Diyarbakır ve Mardin bölgelerinde özel önem verilerek yetiştirilmektedir. Bu atlar içinde Küheylan denilen Arab atları dünyada nadir örneklerdendir. Bundan başka top arabaları çekmeye mahsus beygirler Konya ovası ile Çukurova taraflarında, hafif işlerde kullanılan beygirler ise Osmanlı coğrafyasının her yerinde yetişir.

Osmanlı Ortadoğu'sunda yetiştirilen diğer hayvan cinsleri şu şekildedir:

Katır/Ester: Bu hayvan daha çok yük taşımaya yaradığından Ortadoğu'da çoğunlukla top arabası çekmede ve dağlık yerlerde halkın yük taşımada da kullanılır. Katırlar Suriye, Halep, Diyarbakır, Bağdat ve Kıbrıs adasında yetiştirilmektedir.

Eşek: Osmanlı Devleti'nin her tarafında bulunur ise de Anadolu yarımadasının Merzifon, Kayseri, Bağdat, Beriyyetüş-Şam ve Mısır bölgelerinde yetiştirilen eşekler daha çok rağbet görür.

Deve: Yük taşınan deve güneşe, açlığa ve susuzluğa dayanıklıdır. Bu hayvan çoğunlukla Arabistan yarımadası, Trablusgarb ve Suriye taraflarında bulunur. İklim değişimlerine uyum sağlayan develer Anadolu'da da kullanılmaya başlanmıştır.

İnek, Öküz, Manda: Hayvanat-ı bakariye olarak bilinen öküz, manda ve inek, tarımda ve araba ile eşya taşımada kullanılır. Bu hayvanlar Osmanlı Avrupa'sının doğu, güney ve güney batısı ile Osmanlı Asya'sının batı ve güney taraflarında diğer yerlerine göre daha verimlidir. Özellikle Rumeli'nin Muarız (Saros) körfezi ile Selanik ve Siroz bölgelerinde yetişen öküzler en değerli olanlardır. Osmanlı Avrupa'sının Suriye bölgesi, Amik Ovası, Aydın ve Karesi çevresinde bulunan öküzler yüksek boylu ve büyüktürler. Erzurum, Dersim, Bitlis kasabalarında öküzler sürüler halinde beslenirken; Arap yarımadasında hörgüçlü öküz daha çok bulunur.

Koyun ve Keçi: Kıvırcık, Karaman, Mağlıç/Karacabey (Merinos koyunu) gibi cinsleri vardır. En çok tercih edilen koyun türü olan kıvırcık cinsi koyunlar Osmanlı Devleti'nin Avrupa bölgesinde daha çok yetişir. Anadolu Yarımadasının orta ve doğu taraflarındaki yaylalarda beslenen Karaman koyunu ise 20 kıyyeden 35 kıyyeye kadar ağırlığa ulaşır.¹⁰ Mağlıç/Karacabey (Merinos koyunu) koyunları da Anadolu yarım adasının batı bölgesinde, Susurluk nehri vadisinde ve Mağlıç/Karacabey civarında bolca yetiştirilir. Mağlıç/Karacabey koyunun kuyrukları Karaman koyununun kuyruklarından biraz küçüktür. Karaman ve Mağlıç/Karacabey koyunu kıvırcık koyunundan sonra lezzet bakımından eti tercih edilen diğer iki koyun cinsidir. Bunlardan başka Arabistan'da Necid

¹⁰ 1 kıyye, 1,282 kilogram veya 400 dirhemlik ağırlık ölçüsüne eşittir (<http://www.tdk.gov.tr/index/kıyye>, 07.06.2018).

denilen bir çeşit koyun cinsi yaşamaktadır. Ayrıca Anadolu'nun Kayseri dağlarında, Bulgar dağında, Anti Toros sıradağlarında ve Karaman'da dağ koyunu denilen bir çeşit yaban koyunu daha bulunmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin çoğu yerinde koyun sürüleri ile birlikte yetiştirilen keçiler Hicaz, Suriye, Halep taraflarında dikkat çekici oranda çoktur. Bu keçiler 2 kıyyeden 4 kıyyeye kadar süt verebilmektedirler. Anadolu Yarımadasının Sakarya ile Kızılırmak arasında kalan bölgesinde ise “Ankara keçisi” diğer adıyla “tıftık keçisi” ismi verilen tüyleri ipek gibi yumuşak bir keçi cinsi daha bulunur.

Kümes Hayvanları: Kanatlı cinsinden olan horoz, Tavuk, Hint/Mısır tavuğu, kaz ve ördek diğer memleketlerden ülkemize gelmiş ve her yere yayılıp yaşamaya uyum sağlamışlardır.

Yaban Hayvanları: Derilerinden çeşitli kürkler yapılan tilki, çakal, kurt, sırtlan, ceylan, aslan, kaplan ayı, timsah vb. hayvanlar Ortadoğu bölgesinde görülen yabani hayvanlardır. Bunlardan *tilki* Osmanlı Avrupa'sının Istranca, Despot dağları ile Arnavutluk dağlarında ve Rilo dağı civarında; Osmanlı Asya'sının ise Toros, Anti Toros sıra dağlarında, Lübnan dağında, Gümbet ve Ilgaz dağlarında, Bağdat bölgesinde ve Hicaz yöresinde çok bulunur. *Çakal* ise Osmanlı Avrupa'sının güney ve güney doğu taraflarında; Osmanlı Asya'sının doğu, batı, kuzey ve kuzey batı taraflarındaki ormanlar ile Suriye bölgesi ve Afrika'nın Trablusgarb bölgesinde sürüler halinde bulunur.

Kurt, Osmanlı Asya'sının güney doğu tarafında, Erzurum, Dersim, Diyarbakır taraflarındaki dağlarda ve Osmanlı Afrika'sının Trablusgarb tarafında çokça bulunur. *Sırtlan* ise Kuds-ü-Şerif bölgesinde, Diyarbakır, Musul tarafında ve Toros ile Anti Toros dağlarında görülür. *Ceylan* ve *Geyik* Osmanlı Asya'sın birçok yerinde ve Afrika-yı Osmâni'nin Fizan ve Trablus bölgesinde görülür. Yabani hayvanlardan *ayılar* ise, Osmanlı Avrupa'sının Arnavutluk dağlarında ve Osmanlı Asya'sındaki Toros, Ilgaz, Abbas ve Aladağlarda görülür. *Aslan*, Osmanlı Asya'sının Halep tarafında ve Fırat nehri sahilinde, Ürdün'ünün Belka ve Suriye'nin İmara taraflarında ile Afrika-yı Osmâni'nin Fizan bölgesinde nadir olarak görülür. *Kaplan* ise, Halep, Maraş dağlarında ve

Trablusgarp taraflarında nadir olarak bulunur. Bunlardan başka sürüngen cinsinden olan *timsahlar* ise çoğunlukla Nil nehri mecrasında bulunur.

Balıkçılık: Ortadoğu bölgesinde göl, nehir ve çaylar ile özellikle deniz kenarındaki sahil kasabalarında balıkçılık en önemli geçim kaynağını oluşturur. Balıkçılık dışında inci ve sünger avcılığı da sahil kesimlerindeki ahalinin en önemli geçim kaynağı arasındadır. Deniz hayvanlarından sayılan sünger avcılığı Akdeniz ve Kızıldeniz kıyılarında yaygındır. Kıyı bölgelerdeki balıkçılık faaliyetleri o dönem için en önemli ihracat kalemlerindedir. Deniz ürünleri avcılığı çoğunlukla Adalar denizi, Akdeniz ve Kızıldeniz’de yapılır.

Ormanlar: Meşrutiyet devrinde Osmanlı sınırları dâhilinde bulunan ormanların yüz ölçümü (hububat, çayırılık ve bahçelik alanlar dışında) yaklaşık 80 milyon dönümdür. Ormanların büyük kısmı Osmanlı Asya’sındadır. Osmanlı Asya’sının kuzeyi, kuzey batısı ve batı tarafındaki dağlar ile yüksek ovaları memleketin diğer yerlerine göre gayet büyük ve geniş ormanlar ile kaplıdır. Osmanlı Asya’sının doğu bölgesinde de muhtelif yerlerde oldukça büyük ormanlık alanlar mevcuttur. Bunlardan başka Erzurum bölgesinde, Orta ve Güneydoğu Anadolu taraflarındaki vilayetlerde ve Hemrin dağı civarlarında çok seyrek ormanlık alanlar mevcuttur. Dicle nehrinin sağ ve sol sahili ile ortasında bulunan adalarda ise yakıt olarak kullanılmak üzere yetiştirilen ağaçlık alanlar vardır. Osmanlı Asya’sının güney taraflarında bulunan Arap Yarımadası, Suriye’nin doğusu ve güney kesimi, Yemen’in iç kesimleri, Mısır bölgesi ile Irak’ta ormanlık alan bulunmamaktadır. Bu bölgede sadece zikretmeye değer olarak Medine-i Münevvere’nin kuzey tarafında Süme denilen yüksek yerde ve Yemen’in okyanusa dönük taraflarında ormanlık alanlar bulunmaktadır.

Yukarıda kısaca değindiğimiz Ortadoğu bölgesinin ormanlık alanlarını oluşturan ağaçların başlıca cinsleri: *Meşe, kestane, şimşir, çam, ardıç, kavak, karaağaç, dişbudak, kocayemiş, söğüt, çınar, pirnar, köknar, fındık, gürgen, kızılağaç, ihlamur, servi, zeytin ve yabani zeytin* ağaçlarıdır (1913:109-110). Bunlardan kavak, gazel ve söğüt ağaçları nemli ve korunaklı ortamları, köknar ağacı ise mineralli ve milli araziye sever. Çınar, ihlamur, akasya, servi, şimşir ağaçları denize kıyısı olan bölgelerde yetişir. Söz konusu ağaçlardan meşe ve köknar ağaçlarının keresteleri bina inşaatlarında kullanılır. Bunlardan

meşe ağacı, Rumeli ve Anadolu ormanlarının hemen hepsinde bulunurken en değerlileri Sinop bölgesindeki ormanlarda bulunur. Köknar ağacının kerestesi ise bina inşaatında kullanıldığı gibi gemilerin direk imalatında da kullanılır. Kestane ağacı da gemi direklerinin yapımı ve bina inşaatında kullanılır ancak meşe ve köknardan sonra ikinci sırada tercih edilir. Karaağaç ve gazel ağacı suya dayanıklı olduğundan bunların keresteleri kuyu, maden ocakları, tophane ve tersane imalatında kullanılır. Kavak ağaçları ise bina inşaatında hafif kereste ihtiyacı için kullanılır. Bunlardan başka Ceviz, dişbudak, kayın, çınar ve zeytin ağaçlarının kerestesi marangozların hepsinde öncelikli olarak tercih edilen ağaçlardır. Kayın, karaağaç, gürgen, dişbudak ağaçlarının kerestesi araba yapımında kullanıldığı için çok kıymetlidir. Evlerin ısıtmak üzere kullanılan odunların en iyisi meşe, gürgen ve kayın ağaçlarıdır. Özellikle gürgen ağacı içinde bulunan zank sebebiyle odunun çabuk tutuşmasını sağladığı için ekmek fırını esnafı tarafından daha çok tercih edilir.

Boyama işlerinde kullanılan özel odunlar, çoğunlukla nehirde sallar ile büyük şehirlere götürülür. Osmanlı Avrupa'sında Meriç nehri üzerinde sayıları altı yüze ulaşan çam kerestelerden imal edilmiş sal ve kayıklar ile Bulgaristan'da bulunan Peştera ormanlarından Edirne şehrine kereste getirilmektedir. Asya-yı Osmanî'de Seyhan, Ceyhan, Gökırmak, Silifke ve Büyük Menderes nehir ve çaylarında da yüklü miktarda odun ve kereste nakledilir. Bunlardan başka Şile, Akçaşehir, Ereğli, Giresun ve Tirebolu kaza ve nahiyelerinden akan çaylardan Karadeniz'e odun indirilir ve buradan deniz yoluyla İstanbul'a sevk edilir. Ayrıca Köse ve Habeş dağlarında bulunan ormanlardan Kızılırmak vasıtasıyla Sivas'a; Tozanlı ormanlarından Tozanlı çayı ile Tokat'a ve Keşiş dağı ormanlarından da Nilüfer çayı ile Bursa civarında bulunan Acemler isimli mevkiye sallarla odun getirilir.

Ortadoğu bölgesinin kışların soğuk geçen kuzey bölgelerinde odundan elde edilen kömür, evlerin ısınmasında ve yemek yapımında kullanılır. Bu sebeple birçok ormanda özellikle Istranca, Kesendere, Aynaroz (Yunanistan), Langaza (İğneada-Longoz ormanları) ve İzmit dağlarındaki ormanlarda “*torluk*” olarak isimlendirilen kömür ocaklarında odun kömürü imal edilir. Istranca ormanlarında imal edilen odun kömürü, İğneada, Kırklareli/Midyeye ve Silivri iskelelerinden yelken gemileri ile Karadeniz ve

Marmara denizi yoluyla İstanbul'a nakledilir. Ayrıca Türbedere/Çerkezköy'den trenle; Aynaroz, Kesendere, Langaza iskelelerinden ise yelken gemileri ile İstanbul'a pirnar ağacından elde edilen odun kömürü sevk edilir.

4.3.2. Sanayi Coğrafyası

Meşrutiyet dönemi Osmanlı Ortadoğu'sunda ekonomik faaliyetler çok büyük oranda tarım-hayvancılık ve küçük meslek erbabının tezgâhlarda ürettiği ürünlere dayanmaktadır. Osmanlı devletinin, Avrupa'daki sanayi devrimi ile tarımsal ekonomiden sanayi endeksli ekonomiye geçme sürecini yeterince hızlı takip edemediği gerçeğini bir kenara bırakarak; yukarıda bahsettiğimiz geleneksel ekonomik faaliyetler uzun süre devam etse de 19. yy. itibariyle Osmanlı Devleti'nde de sanayi faaliyetleri el tezgâhlarından ve küçük imalathanelerden sıyrılmaya başlamıştır. (Erdem, 2016, s. 17-44). Osmanlı devletinin son yüzyılı içerisinde yaptığı bu sanayi atılımları, Cumhuriyet Türkiye'sinde sanayinin gelişmesi konusunda öncü rol oynamıştır. Osmanlı sonrası Ortadoğu ülkeleri içerisinde en hızlı sanayi atılımını 1923 yılında kurulan Cumhuriyet Türkiye'sinde gerçekleştirmiş olması (Doğan M. , 2013a, s. 212), bu düşüncemizi teyit etmektedir.

Sanayi faaliyetleri *evsel, imalat ve modern sanayi* olarak üç kolla ayrılır. Osmanlı Ortadoğu'sunun her vilayetinde evsel ve küçük ölçekli de olsa imalat sanayi bulunmaktadır. Özellikle İstanbul, Halep, Bağdat, Şam ve İzmir gibi vilayetlerde ise kurulan büyük fabrikalar sebebiyle bazı sektörlerde imalat sanayi yerini modern sanayiye bırakmıştır (Çalışkan, 2010, s. 99-109). Bu şehirler içerisinde özellikle İstanbul Osmanlı hâkimiyeti altındaki Ortadoğu topraklar içinde sanayi kuruluşları en yoğun olan şehirdir (Doğan M. , 2013b, s. 518). İstanbul dışında diğer Ortadoğu şehirlerinde de sanayi kuruluşu bulunmaktadır. Ancak o dönem için bu şehirlerdeki sanayi kuruluşlarının çoğu azınlıkların elindedir. Nüfusun dörtte üçünden fazlası Müslüman-Türk olmasına karşın bu bölgelerde faaliyet gösteren sanayi kuruluşlarının sermaye sahibi azınlıkların elinde olması dikkat çekicidir. Osmanlı devletinde ilk modern sanayi kuruluşu 1804 yılında faaliyete geçen Beykoz kâğıt fabrikasıdır. Bu tarihten sonra Osmanlının yıkılışına kadar deri, çini, cam, elektrik, ayakkabı, iplik, halı, kumaş, ipek, yağ, tanen/asit, kibrit, ispiroto, pil, demir, tren/şimendifer, demiryolu, soba, mavzer, fişek, eter, güherçile vs. ürünlerin

üretimi için fabrikalar kurulmuştur. Ayrıca kimyahane, tersane, savaş mühimmatı gibi İmalathaneler açılmıştır (Erdem, 2016, s. 17-44).

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki “*tarım ve sanayi faaliyetleri*” başlığı altında anlatılan o dönem Ortadoğu bölgesinin evsel, imalat ve modern sanayi alanındaki durumu ise şu şekildedir: Osmanlı Ortadoğu’sunun tümünde çoğunlukla el tezgâhlarında veya küçük imalathanelerde tarım ve hayvancılığa dayalı üretim yapıldığı görülmektedir. Osmanlı sanayisinin ilk nüveleri daha öncede belirtildiği gibi tarıma dayalı sanayi şeklinde gelişmiştir. Bu tür sanayi kuruluşlarına hammadde temin etmek için çoğunlukla “*haşhaş, pancar, kahve, meyankökü, tütün, pamuk, keten, kenevir, kök boya, cehri, safran, çivit ve kına*” gibi ürünler yetiştirilmiştir. Tarım ve hayvancılığa dayalı sanayi kolları ile ağır sanayi fabrikalarının büyük çoğunluğu bugün Türkiye topraklarında kalan Osmanlı’nın batı vilayetlerinde toplanmıştır. Diğer Ortadoğu vilayetlerinde de bazı dokuma, tuğla-kiremit, maden ocakları gibi fabrikalar kurulmuştur.

Türkiye: Avrupa ile rekabet edemese de, Türkiye’yi oluşturan vilayetlerde dokuma-tekstil, bakır-demir-çelik, cam, kâğıt, yağ, tuğla- kiremit, tersane, tophane, fişekhane, deri-ayakkabı, tütün vs. sanayi kuruluşları bulunmaktadır. Bu sanayi kuruluşlarının çoğuna devletin merkezi olması sebebiyle ev sahipliği yapan İstanbul, o dönem Ortadoğu bölgesindeki en çok sanayi kuruluşunun bulunduğu şehirdir. İstanbul’a yakın Edirne vilayetinde ise ipek, gülyağı, gülsuyu, balmumu, peynir sanayi gelişmiştir.

Anadolu’nun kuzey doğusunda bulunan Trabzon vilayetinde sabun, tuğla ve kiremit fabrikaları bulunur. Vilayetin Tirebolu, Sürmene ve Giresun kasabalarında ise kayık, sandal ve gemi yapımı öne çıkmaktadır. Vilayetin iç taraflarında yaşayan ahali çoğunlukla küçük tekstil imalatı ile uğraşırlar. Bu yönüyle vilayetin ipek dokumacılığı, Gümüşhane tarafının tiftikten yapılan eldiven ve çorabı, Rize çevresinin pamuk ve ketenden imal edilen bezleri meşhurdur.

Kastamonu vilayetinde yerel sanat ehli tarafından ketenden bez, döşemelik, yelken bezi, alaca, urgan gibi şeyler imal edilir. Vilayette üretilen kap-kacak, döşemelik, basmalar, pamuktan çarşaf, gömlek bezi gibi imalat sanayisine ait ürünler çevre vilayetlere ihraç edilmektedir.

Hüdavendigar/Bursa vilayeti, sanayi bakımından Osmanlı Devleti'nin İstanbul vilayetinden sonra en önde gelen vilayettir. Bursa ve Bilecik'te çok sayıda ipek fabrikaları bulunur. Bu ipeklerden çok değerli kumaş, çarşaf vb. ürünler imal edilerek yurt içi ve dışına gönderilir. Bursa'nın havluları ile hamam takımları o dönem tüm Ortadoğu ve Avrupa ülkelerinde en çok tercih edilen Bursa ürünüdür. Vilayete bağlı Kütahya sancağında bir çini fabrikası vardır. Burada çok değerli mutfak gereçleri ve dekoratif süs eşyaları imal edilir. Uşak ve Gediz şehirlerinde ise imal edilen havlular İzmir limanından Avrupa'ya ihraç edilir. Hüdavendigar vilayetinin maden yatakları da çoktur. Ancak henüz gerekli araştırmalar yapıp ihtiyaç duyulan tesisler kurulmadığından yeterince faydalanılamamaktadır. O dönem için sadece krom ve demir madenleri ile Yenişehir kasabasındaki denizköpüğü madeni işletilerek ihraç edilmektedir.

Aydın vilayetinde ise, diğer vilayetlerde olduğu gibi halı, kilim, seccade, pamuk bezi ile ev mefruşatı ve elbiselik kumaşların üretildiği imalat sanayi gelişmiştir. Vilayette üretilen halı, seccade ve kilimler Avrupa'da çok fazla ilgi gördüğünden vilayete çok miktarda para girişi olmaktadır.

Konya vilayetinde sanayi, kilim, seccade, halı ve her çeşit bez ve alaca üretimi yapılan imalat sanayisidir. Konya vilayetinde bunların dışında deri üretimi ve bu derilerden imal edilen ayakkabı- döşemelik, kemer, çanta gibi ürünlerinde üretimi yapılmaktadır. Konya vilayetindeki küçük imalathanelerde üretilen yün, tiftik, yağ, deri, susam, kök boya ve balmumu diğer vilayetlere ve ülkelere ihraç edilir. Konya vilayetinde güherçile/potasyum nitrat madeni ve Niğde şehrinin 60 km güneyindeki Adana vilayeti sınırında bulunan Bulgar dağı madeni de devlet eliyle işletilmektedir. Bu madende karışık halde bulunan altın, gümüş ve kurşun ayrıştırılarak satışa sunulmaktadır.

Adana vilayetinin, sanayi ürünleri bez, alaca, kilim, keçe gibi dokuma ürünlerinden oluşur. Bergama'da buharlı makinelerle dokumacılık yapılmaktadır Adana vilayetinin dağlarında çokça maden bulunsa da işletilmemektedir.

Van vilayetinin sanayi ürünleri, Van tarafında gümüş ve bakır her türlü alet-edevat imal edilir. Van abası olarak bilinen aba, tiftikten dokunan şal, ipekten yapılmış canfes,

kadife ve kırmızı bezler, vilayet içinde kullanılıp satıldığı gibi Ortadoğu genelinde de tercih edilir.

Erzurum vilayetinin sanayi ürünleri içinde ihram, seccade, havlu, hamam takımı, oda döşemesi, ipek alacası vb. bulunur. Vilayette silah yapımı ve demir, gümüş ve bakır madenleri kullanılarak çeşitli mutfak gereçleri yapılır. Bitlis vilayetinde ise dağlarında bulunan mermer madenleri işletilmektedir. Muş tarafında da değirmen taşı imal edilir. Vilayette bezleri ve ipek dokumacılığı ile şayak ve kilim imalatı çokça yapılır.

Diyarbakır vilayetinde ise halı, kilim, seccade, aba, meşin ve sahtiyan sanayi ürünlerinin başlıcalarıdır. Diyarbakır vilayetinin alacası, Acem şalına benzer şalı ve Şam kumaşına benzer kumaşları çok yerde tercih edilir. Vilayet kalay, demir ve bakır gibi maden yatakları yönünde de zengin olup Ergani tarafında Ortadoğu'nun en kaliteli bakır madeni bulunur. Mamuratül-Aziz/Elazığ vilayetinde de Diyarbakır vilayetinde olduğu gibi kilim, halı seccade, aba, şayak ve ipekten imal edilmiş kumaş ürünlerinin imal edildiği imalat sanayi gelişmiştir. Bunlardan başka vilayetin dericilik ve demircilik üzerine kurulmuş küçük sanayisi vardır.

Sivas vilayetin sanayisi çok gelişmemiştir. Ancak vilayette dericilik gelişmiştir. Sivas, Amasya, Tokat ve Karahisar/Şebinkarahisar taraflarında, kilim, şayak ve seccade gibi ürünlerin üretildiği küçük tezgâhlar vardır. Niksar taraflarında da bıçak, tabanca, deri ve sahtiyan üretilir. Ankara Vilayetinde ise sanayi ürünleri olarak tiftik yapılan kaliçe/halı ve Ankara sofusu olarak isimlendirilen sof ve kaşmir şalına benzer şal, aba, kilim, seccade ve oda döşemeleri imal edilir.

Suriye, Lübnan, Filistin, İsrail, Ürdün: Halep Vilayetinde dokuma sanayi gelişmiştir. Hatta dokuma ürünleri Avrupa fabrikalarıyla rekabet edecek derecede çok fazla ilgi görmektedir. Halep vilayetinde sarmalı ve iplikli kumaşlar, çar, çarşaf, Hint taklidi şallar, Şam taklidi hırka, alaca, oda döşemeleri ve sabun gibi imalat sanayisine dâhil edeceğimiz mallar üretilir. Halep kentinde zeytinyağı ve hayvansal yağlar çokça üretilerek ihracatı yapılır. Hatta bu yağlar Halep yağı ismiyle meşhur olmuştur. Vilayetin birçok semtinde sabun fabrikaları bulunmaktadır. Ayrıca dakik/un, pamuk ve kösele fabrikaları vilayetin en önemli ekonomik getiri sağlayan işletmeleridir.

Suriye ve Beyrut vilayetinde de diğer Ortadoğu şehirlerinde olduğu gibi dokuma sanayi gelişmiştir. Bu iki vilayetteki fabrikalara her geçen yıl yenileri eklenmektedir. Şam, Hama, Humus ve Trablusşam gibi büyük şehirler yün, pamuk ve ipek dokumacılığı ile kürk elbise üretiminde öteden beri kazandıkları şöhreti Meşrutiyet devrinde de korumaktadırlar. Humus ve Hama tezgâhlarında 20. yy. başlarında üç bini geçen işçi çalışmaktadır. Beyrut, Trablusşam ve Akka şehirlerindeki ipek fabrikaları ve diğer sanayi kuruluşlarında da çalışan işçilerin sayısı her geçen gün artmaktadır. Vilayetin en büyük şehri olan Şam şehri ise kuyumculuk, dericilik, marangozluk gibi imalat sanayine yönelik ekonomik faaliyetleriyle dikkat çekmektedir. Şam şehrinin başlıca üretim malları Şam alacası ismiyle meşhur alaca, hırka, kefiye/puşi, maşlah (tek parça kadın elbisesi), Trablus kuşağı, kumaş, at takımı, sedefli konsol, çekmece ve sigara iskemleleri gibi şeylerdir. Ayrıca belirtilmesi gereken diğer bir husus da Beyrut'un ipek dokuması, kefiyesi ve altın işleri ile Trablus-Şam'ın bele takılan kuşağı o dönemde Avrupa saraylarında en çok tercih edilen ürünlerdendir.

Irak, Kuveyt, Katar, Bahreyn: Bağdat, Basra ve Musul vilayetleri sanayi açısından imalat sanayisinin daha çok geliştiği vilayetlerdir. Bağdat vilayetinin ticari ilişkileri civarındaki vilayetler yanında özellikle Hindistan, İran ve İngiltere memleketleriyle de gelişmiştir. Vilayette eski tezgâhların kullanıldığı ipek, yün ve pamuk dokumacılığı yapan imalat sanayisi gelişmiştir. Bu fabrikalar ürünlerini mahalli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra civardaki vilayetlere ve ülkelere ihraç ederler. Bu işletmeler dışında askeri elbise ve teçhizat üretilen fabrikada ise buharlı makineler kullanılmaktadır. Bölgenin kuzeyinde bulunan Musul vilayetinin dokuma sanayi ve ticareti önceki dönemlerdeki parlaklığını 19. yy. sonlarında yitirmiştir. Meşrutiyet devrinde çoğunlukla Hindistan'dan gelen kumaşların boyanmasıyla yetinilmektedir. Vilayetin başlıca imalat sanayisi içinde değerlendirebileceğimiz ürünleri kadife, kilim, keçe ile zücaciye ürünlerinden oluşmaktadır. Basra vilayetinde ise sahil kesiminde gemi ve sal yapımı öne çıkarken iç kesimlerde dokuma sanayi ve gülsuyu üretimi yapılmaktadır.

Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman: Arap yarımadasında dikkate değer sanayi kolu bulunmamaktadır. Çoğunlukla Hicaz Vilayetinde toplanmış olan imalat sanayisine ait kilim, halı seccade, aba, şayak gibi eşyalar üretilmektedir.

Ayrıca vilayette dericilik gelişmiştir. Hicaz vilayetinin iki kutsal şehri olan Mekke ve Medine’de hacılara çoğunlukla Ortadoğu’nun farklı ülkelerinden getirilen ürünler pazarlanır. O devirlerde Birleşik Arap Emirlikleri adıyla bir devlet olmadığı gibi bu ülkenin sahip olduğu topraklarda S. Arabistan ve Umman Sultanlığı sınırlarına dâhil olduğu için kitapta BAE özelinde bilgi bulunmamaktadır. Ayrıca kitapta Umman sultanlığı hakkında da bilgi olmadığı için bu iki ülkenin sanayisi incelenememiştir.

Yemen: Vilayetin sanayi ürünleri futa, kadınlara mahsus bir çeşit çar ve oda döşemesi gibi evsel ve imalat sanayisine mahsus ürünlerdir. Yemen vilayetinde üretilen ürünlerin çoğu vilayet içinde tüketilir. Vilayette bunun dışında kuyumculuk ve evlerde dekoratif eşya olarak kullanılmak üzere alçı oymalar ile gümüşten süs eşyası ve mutfak gereçleri çokça yapılır. Söz konusu bu ürünler, bölgede yaşayan hünerli Yahudi sanatkârlar tarafından yapılır.

Kıbrıs: Ortadoğu sınırları içerisinde değerlendirilen Kıbrıs adasında da bölgenin genel karakteristiği olan evsel ve imalat sanayisi içinde değerlendirilebilecek olan şal, aba, halı, kilim, seccade ve oda döşemeleri dokunur. Ayrıca Kıbrıs adasında yüzük ve mihri yapımında kullanılan ve Kıbrıs taşı ismiyle bilinen bir çeşit taş üretilir. Bu taş her yerde tercih edildiği için çok değer kazanmıştır.

Mısır: Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında Mısır’ın sanayisi hakkında yeterli bilgi verilmemiştir. Özellikle kitapta tarımsal sanayi kollarına hammadde sağlayan Nil deltasının olağanüstü verimli zirai faaliyetleri hakkında geniş malumatlar verilmiştir. Bununla beraber Kızıldeniz sahilinde üretilen kükürt ve farklı şehirlerde çıkarılan tuz ve demir madenlerinin İskenderiye limanı ile ihracının yapılması da kitapta anlatılan diğer bilgilerdendir. Kitapta yeterince malumat olmasa da Ortadoğu ülkeleri içinde önemli bir yeri olan Mısır, o dönem İngiliz işgali altında olup Osmanlı Devleti’ne bağlı özerk bir bölgedir. Mısır Hıdivi Mehmet Ali Paşa ve halefleri tarafından gerçekleştirilen zirai hamlelerle sanayi alanında önemli gelişmeler kat etmiştir. Bu çalışmalar sonunda Mısır sanayisinin en önemli kolunu tarımsal üretime bağlı olan dokuma sanayi oluşturmuştur. Mısır bölgesinde devlet eliyle bölge insanının tarımsal ürünlerden daha fazla gelir elde etmelerini sağlamak ve zirai faaliyetlerin gelişimine katkıda bulunmak için birçok girişimde bulunulmuştur. Özellikle 1830’lardan başlayıp

İngiliz işgaline kadar ki süreçte, devlete ait otuza yakın dokuma fabrikası, çok sayıda askeri malzeme üreten tesis ve birkaç tane de tarımsal ürün işleyen fabrika kurulmuştur. 19. yy. sonlarına doğru bu sanayi hamlesi hızını kaybetmiştir. (Özkoç, 2013, s. 81).

4.3.3. Doğal Kaynaklar Coğrafyası

Doğal kaynaklar tarım toprakları ormanlar ve madenlerdir. Ortadoğu'daki tarım ve ormancılık faaliyetlerine önceki bölümlerde değinilmiştir. Bu bölümde daha çok doğal kaynak denildiğinde ilk akla gelen madenleri Mufassal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki verilere göre ele alacağız. Madenler toprak altında bulunan ve ekonomik değere sahip olan çeşitli kaynaklardır. Ortadoğu bölgesi, yeraltı-yerüstü kaynaklarının çokluğu sebebiyle geçmişten günümüze birçok devletin sahip olmak istediği ve bunun için bölge üzerinde planlar kurduğu coğrafya olmuştur. Ortadoğu'nun önemli bir kısmına uzun süre sahip olan Osmanlı Devleti de bu zenginliğin farkına vararak 1858 yılında *Arazi Kanunnamesi* çıkarmıştır. Bu kanun 1861 ve 1868 yılında çıkarılan diğer kanun ve yönetmeliklerle desteklenerek devletin doğal kaynaklar konusunda gücünü pekiştirmiştir. Ayrıca bu kanun ve yönetmeliklerle, yabancı şirketlere maden arama ve işletme ruhsatı verilebilmesinin önünü açılmıştır (Soykan & Mutluer, 1995, s. 37-56).

Ortadoğu bölgesinde, devlet ve özel sektör tarafından çıkarılan veya keşfedilmiş ama imkânsızlıklar sebebiyle çıkarılmayan “*altın, platin-gümüş altını, gümüş, cıva, demir, bakır, kurşun, antimon, nikel, çinko, kalay, krom, kömür, petrol ve tuz*” gibi çok çeşitli maden yatakları bulunmaktadır (1913:118). Bu madenler Mufassal Memalîk-i Osmaniye Coğrafyasında şu şekilde izah edilmiştir:

Altın ve Platin; Bulgar dağında bulunan “*Simli Kurşun*” madeninde ve Doğukarahisar/Şebinkarahisar sancağı içindeki “*Sumak*” ve “*Katır Yalağı*” madenlerinde çok az miktarda altın madeni vardır. Platin madeni de Kastamonu bölgesinde çıkarılmaktadır.

Gümüş; Gümüşhane, Konya, Bulgar-Boğa, Niğde, Bereketli, Amasya/Hacıköy, Ma'muratül-Aziz/Elazığ'ın Keban kazası ve Balıkesir mutasarrıflığındaki Kocagümüş madenlerinde gümüş çıkarılır. Ayrıca Kozan, Hakkâri, Diyarbakır civarında da gümüş madeni bulunmuş ise de imkânsızlıklar sebebiyle işletilememektedir. Bunlardan başka

Soma, Gümüşhacıköy, Tavşan dağı, Balya ve Bulgar dağında *simli kurşun* madenleri keşfedilmiştir. Ayrıca Keban Madeni kasabasında çokça gümüş ve simli kurşun madenleri yatakları vardır.

Demir ve Bakır; Osmanlı topraklarında en çok bulunan madenlerdendir. Edremit, Divriği kazasındaki Kumludemir, Lazistan ve Kozan dağları, Beşparmak dağı, Kocadağ ile Bozdağ gibi yerlerde zengin demir yatakları vardır. Suriye bölgesinde bulunan Havran ve Aclun dağlarında da demir madeni keşfedilmiştir. Ancak işletilememektedir. Bakır Madeni ise Ergani, Tokat, Tirebolu, Kastamonu ve Konya’da bulunmaktadır. İstanbul Boğaziçi’ndeki Sarıyer’de de bakır madeni keşfedilmiştir.

Krom ve Kurşun; Krom Osmanlı topraklarına çokça bulunur. Müellifin verdiği bilgiye göre şimdiye kadar yüzü aşan krom madeni keşfedilmiş fakat Avrupa’da pek değer görmediği için işletmeye alınmamıştır. Kurşun madeni ise Hakkâri, Keban ve Çemişkezek bölgelerinde de diğer madenlerle karışmış halde bulunmaktadır.

Kömür; Kömür madeni, Ortadoğu bölgesinin Karadeniz Ereğlisi civarında ve Aydın vilayetinin Nazilli kazası ile Karaağaç kazası arasında kalan yerlerde bulunmuş ve işletmeye açılmıştır. Bunlardan başka Bayburt, Hakkâri, Van, Tokat, Erzurum/Pasinler, Diyarbakır’ın güney tarafında, Beyrut civarında ve Çemişkezek’te keşfedilmiştir.

Petrol; Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki verilere göre o dönem için petrol yatakları, daha çok Fırat ve Dicle nehri vadisi ile Musul ve Bağdat arasında kalan bölgelerde bulunmaktadır. Hatta bu bölgedeki petrol kimi zaman yerüstüne kendi kendine çıkmaktadır. Ayrıca Hît/Anbar (Irak), Halep, Havran ile Aclun dağlarında da petrol yatakları mevcuttur. Bunlara ek olarak Lut gölü çevresinde de petrol olduğu tahmin edilmekte olup kesinleşmesi için çalışmalar yapılmaktadır. Dünyanın en büyük petrol rezervlerinin olduğu Ortadoğu bölgesinin petrol varlığı Osmanlı İmparatorluğu tarafından da dikkatle takip edilmiştir. Osmanlı Devleti’nin bölgeye hâkim olduğu yıllarda, özellikle II. Abdülhamit tarafından el-Cezire (Irak) bölgesindeki petrol yatakları araştırılıp petrol yataklarının bulunduğu yerler tespit edilmiştir (Sırım, 2017, s. 127). Önemi 20. yy. ikinci çeyreğinden itibaren artan ve o dönem “*taşyağı*” ismi verilen petrol yatakları, Ortadoğu bölgesinde en önemli çatışma sebebi olmuştur.

Tuz; Ortadoğu’da en çok bulunan madenlerden birisi de tuzdur. Uzun yıllardır Ortadoğu ülkelerinde kullanılan tuzun büyük kısmı Konya ovasında bulunan “*Tuzlu/Tuz Gölü*” ile Sivas vilayetindeki “*tuzlu pınar*”lar ve “*kuyu*”lardan sağlanmaktadır. Ayrıca Çankırı/Çerkeş ve Fırat nehri vadisinde kaya tuzu çeşidi çok bulunur. Suriye’deki Havran dağında ve Lut gölünün güney kıyısında da tuzdan oluşan 7 mil uzunluğunda tuz tepelikleri vardır.

Yukarıda verdiğimiz bilgiler Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki Madenler bölümünden aktarılmıştır. Bu madenlerden bir kısmının işletildiği, ancak bir kısmının keşfedilmesine rağmen imkânsızlıklar sebebiyle işletmeye alınamadığını belirten Ali Tevfik Bey, burada zikredilenlerden başka, vilayetlerin anlatıldığı diğer bölümlerde Ortadoğu bölgesinde çıkarılan veya keşfedilmiş olarak bekleyen farklı madenlerden de bahsetmiştir. Bursa/Yenişehir ve Eskişehir taraflarında “*denizköpüğü madeni*” veya “*lületası*” dediğimiz süs eşyası yapılan beyaz yumuşak kayaç bunlardan biridir. Ayrıca Nevşehir yöresinde alçı madeni, Ürgüp’te ise “*beyaz taş*” madeni ve bir çeşit “*balgamî taş*” çeşidi bulunmaktadır.¹¹ Söz konusu bu taşlardan yazı takımı, şamdan, kupa, su tası ve sigara takımı gibi eşyalar imal edilir. Manisa, Hakkâri ve Havran ile Aclun dağlarında “*kükürt*” madeni, Aydın yöresinde de “*zımpara*” medeni bulunmaktadır. Konya bölgesinde “*güherçile*” denilen ve barut yapımında kullanılan potasyum-nitrat madeni bulunmaktadır. Antep bölgesindeki Çarpın/Işıklı köyünde¹² ve Bitlis kasabasında da her çeşit sarı, kırmızı ve siyah “*mermer*” madenleri bulunmaktadır.

Suriye vilayetindeki Hasbiya kazasında böcek ilaçlamada kullanılan ve adına yerel halkın “*kızıl*” dedikleri zifte benzer bir çeşit maden bulunurken, Basra şehrinde de “*kireç madeni*” bulunmaktadır. Ayrıca Ravanduz kasabasında da yazı kurutmaya yarayan ince kum tozu halinde sarı “*rig*” madeni vardır. Ahsa sancağına bağlı Katif kazasının sahillerinde bir çeşit “*kum tozu madeni*” olup bu madenden cam imal edilmektedir. Karahisar sancağında ve Kızıldeniz sahillerinde de çokça *şap/alunit* bulunmaktadır.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabı, Ortadoğu bölgesindeki doğal kaynaklar konusunda önemli bilgiler vermiştir. Ancak Ortadoğu bölgesinin büyük

¹¹ Balgamî taş, Hacıbektaş taşı-oniks taşı olarak da bilinir (Özdemir & Seçkin, 2017).

¹² Çarpın köyünün bugünkü ismi Işıklı’dır (Sezen, 2017, s. 172).

kısmına hâkim olan Osmanlı devletinde, 19. ve 20. yüzyıllarda keşfedilmiş olarak bekleyen veya işletmeye açılmış maden ocakları burada saydıklarımızdan daha fazladır. Bu konuda yapılan araştırmalarda, Ortadoğu ülkelerini de içine alan Osmanlı topraklarında 1857-1916 yılları arasında keşfedilmiş 37 farklı maden türünün olduğu ve bunlar içinde en fazla kuşun madeni bulunduğu tespit edilmiştir (Bayartan, 2008, s. 137-155).

3.3.4. Ulaşım Coğrafyası

Ulaşım coğrafyası hem ulaşım ağını hem de ulaşımı sağlayan nakil araçları ile doğrudan ilgilendirir. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu Ortadoğu coğrafyasında ulaşım ve nakil işleri, nehirlerde yapılan iç gemi seferleri, deniz, kara ve demir yolları ile yapılmaktadır.

İç Gemi Seferleri: Ortadoğu'da bulunan nehirler üzerinde gemi seferleri sığ olmasından dolayı mümkün değildir. Anadolu topraklarında bulunan Kızılırmak, Yeşilirmak, Filyos, Sakarya, Susurluk, Büyük Menderes, Seyhan ve Ceyhan nehirleri nakliye yapılmaya uygun değildir. Ancak Karadeniz'e akan nehirlerde, suyun dağlardan denize doğru akışından faydalanılarak sahildeki limanlara kereste ve odun taşımakta kullanılır. Fırat nehrinin Suriye topraklarındaki bölümlerinde su debisinin fazla olduğu zamanlarında kısa mesafelerde, küçük sallar özellikle Suriye/Meskene'ye kadar gelebilirler. Ancak suyun süratli akışı, nehir yatağının eğilmesi ve açılan su kanalları uzun mesafeler gitmeye müsaade etmez. Dicle nehri de her ne kadar vapur işlemlerine müsait değilse de debisinin uygun olduğu zamanlarda Diyarbakır'dan Musul'a, Musul'dan Bağdat'a kadar tulumlu sallar vasıtasıyla nakliye yapılabilmektedir. Dicle nehrinde Bağdat şehrinde itibaren gemi seferleri daha düzenli gerçekleştirilmektedir. Bağdat'tan Basra'ya ve özellikle Basra'dan Fars denizine büyük gemiler gelip gitmektedir. Ali Tefik Bey'in aktardığı bu bilgilere göre o günlerde sudan enerji üretme işlemi henüz yapılamadığından Ortadoğu'daki nehirler sadece seyr-ü seferine uygunluğu bakımından değerlendirilmiş olması dikkat çekicidir (Sağdıç & Özkan, 2018).

Deniz Yolları: Ortadoğu bölgesinde ticaret yollarının en işleği deniz yollarıdır. Bunun sebebi Ortadoğu ülkelerinin tamamının 30 milyon kilometreden fazla uzunluğu olan, Karadeniz, Marmara Denizi, Akdeniz, Adalar denizi, Kızıl deniz ve Hint okyanusu

ile Fars denizi sahillerine sahip olmasıdır. Bu sahillerin birçok yerine fenerler dikilerek irili ufaklı yerleşimler kurulmuş ve iskeleler inşa edilmiştir. Böylelikle İstanbul, İzmir, İskenderun, Trabzon, Samsun, Beyrut, Basra, İskenderiye, Cidde, Hudeyde gibi işlek ticaret iskelelerine yerli ve yabancı birçok kumpanya vapurları yanaşabilmektedir. Vapurlarla gelen mallar vilayetlere dağıtılırken, vilayetlerden gelen ürünlerde bu iskeleler vasıtasıyla iç ve dış piyasaya sürülmektedir. Bu iskeleler dışındaki diğer ikinci derecede kalan iskelelerin tamamına da posta vapurları uğramaktadır. Vapur girişi olmayan iskelelerde ise ticari işler, yelken gemileri vasıtasıyla yapılmaktadır.

Kara Yolları: Osmanlı Ortadoğu'sunda taş döşeme yollar, devlet eliyle yapılan çalışmalar sonucunda araba işleyecek dereceye getirilmiştir. Meşrutiyet devrinde taş döşeme yollar geçmiş yıllara nazaran çoğalmışsa da yalnızca vilayet merkezlerini birbirine bağladığı için yeterince geliştiği söylenemez. “*Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*” kitabında Ortadoğu toprakları içinde arabaların işleyebileceği durumda olan kara yolları şu şekildedir:

İstanbul'dan Edirne'ye Giden Yol: İstanbul'dan Edirne'ye atlı araba ile 46 saatte süren bu yol üzerinde Makriköy/Bakırköy, Küçükçekmece, Büyükçekmece, Silivri, Çorlu, Lüleburgaz, Babaeski, Havsa vd. kasabalar vardır¹³. İstanbul'dan Çatalca, Saray, Kırkkilise/Kırklareli kasabalarından geçerek Edirne'ye varan diğer bir yol daha mevcuttur.

Haydarpaşa'dan İzmit'e Giden Yol: Haydarpaşa'dan İzmit'e uzanan bu yol 18 saat sürmektedir.

İzmit'ten Bolu ve Kastamonu'ya Giden Yol: Bu yol ile İzmit'ten 6 saatte Sapanca kasabasına varılır. Oradan Sapanca gölü dolaşarak 6 saatte Adapazarı'na, buradan Sakarya nehri bir köprü ile geçilerek 6 saatte Hendek'e ve daha sonra Düzce kasabası üzerinden 44 saatte Bolu'ya varır. Bolu'dan sonra 12 saatte Gerede, Gerede'den Soğanlı'yı (Ulus vadisi) geçerek Bayındır üzerinden Hamamlı ve Çerkeş Kasabalarına uğrar. Ondan sonra yol Araç kasabasından ve Avşar yaylasından geçerek Gökırmak

¹³ Kara yollarında yapılan yolculuklarda saat olarak belirtilen mesafeler atlı arabalarla kat edilen süreyi ifade etmektedir.

vadisine girer, sonra da Kastamonu şehrine ulaşır. Ayrıca Kastamonu'dan 18 saatte İnebolu'ya ve 28 saatte Taşköprü yoluyla Sinop'a; Bolu'dan da 24 saatte Ereğli'ye ve 18 saatte Akçaşehir'e giden başka yollar da vardır.

İzmit'ten Ankara'ya Giden Yol (67 saat): Bu yol, İzmit'ten Sapanca'ya vardıktan sonra Bolu yolundan ayrılarak Geyve, Taraklı, Göynük, Nallıhan, Beypazarı ve Ayaş kasabalarına uğrayarak Ankara'ya varır. Söz konusu kasabaların her birinin arası altı veya yedi saattir. Bundan başka bu yola entegre Göynük'ten Mudurnu yoluyla 18 saatte Bolu'ya giden bir yol daha vardır.

İzmit'ten Bursa'ya Giden Yol (24 saat): Bu yol, İzmit'ten başlayarak İznik, Yenişehir kasabalarına uğradıktan sonra Nilüfer suyunu geçerek Bursa'ya varır. İzmit ile İznik arası 9 saat, İznik ile Yenişehir arası 4 saattir.

Kastamonu'dan Sivas'a Giden Yol (90 saat): Bu yol Kastamonu'dan 12 saatte Devrek vadisinde bulunan Tosya kasabasına sonra da Hacıhamza kasabasına varır. Oradan Osmancık kasabasında Kızılırmak'ı bir taş köprü ile geçerek Gümüşhacıköy ve Merzifon kasabalarına, sonra Suluova'yı geçerek Amasya ve Tokat kasabalarına uğrar. Daha sonra Çamlıbel Dağını aşarak Yenihan kasabasını da geçerek Sivas'a ulaşır. İsmi geçen kasabalardan Hacıhamza ile Osmancık arası 10, Osmancık ile Merzifon arası 12, Merzifon ile Amasya arası mesafe 8, Amasya ile Tokat arası 20 ve Tokat ile Sivas arası 20 saattir. Ayrıca bu yola entegre edilmiş olan Hacıhamza kasabasından Boyabat yoluyla 32 saatte Sinop'a, Amasya'dan Kavak yoluyla 22 saatte Samsun'a, Tokat'tan Niksar yoluyla 27 saatte Ünye'ye, Osmancık'tan Çorum ve Yozgat kasabalarına uğrayarak Kayseri'ye giden muntazam bir yol daha vardır.

Kastamonu'dan Ankara'ya Giden Yol (48 saat): Kastamonu'dan Çankırı ve Kalecik kasabalarına uğradıktan sonra İdris Dağını aşarak Ankara'ya ulaşan bu yolda ismi geçen her yerleşim yeri arası 12'şer saattir.

Ankara'dan Kayseri'ye Giden Yol (62 saat): Bu yol Ankara'dan Kızılırmak vadisi boyunca ilerleyerek Kırşehir, Mucur ve Nevşehir kasabalarına uğrayıp Kayseri'ye ulaşır.

Konya'dan Kayseri'ye Giden Yol: Söz konusu yol Konya ovasının geçerek Aksaray ve Nevşehir'e uğrayıp, Erciyes Dağının kuzeyini dolaşarak Kayseri'ye varır.

Sivas'tan Trabzon'a Giden Yol (75 saat): Bu yol Sivas'tan Kızılırmak vadisi takip edilerek 14 saatte Zara kasabasına, oradan Habeş Dağını aşarak Enderes ve Kelkit çayını bir köprü ile geçip Şebinkarahisar ve Alucra kasabalarına uğradıktan sonra Gümüşhane ve Ardase kasabalarına uğrayarak Trabzon'a varır. İsmi geçen kasabalardan Şebinkarahisar ile Alucra arası 6, Ardase ile Trabzon arası 12 saattir.

Trabzon'dan Erzurum'a Giden Yol (57 saat): Trabzon'dan Cevizlik'e 7 saat, Ardase mevkiine ise 9 saat yol alarak Zigana geçidini aşıp Gümüşhane vadisine ulaşan bu yol, Çoruh suyu vadisinde bulunan Balahur'dan da geçerek Bayburt'a uğrayıp Kop dağı geçidini üç buçuk saatte geçerek Erzurum'a varır. İsmi geçen kasabalardan Cevizlik ile Gümüşhane arası 16, Gümüşhane ile Bayburt arası 11 ve Bayburt ile Erzurum arası 24 saattir.

Erzurum'dan Van'a Giden Yol: Erzurum ile Van arasında araba gitmesine en müsait olan bu yolun güzergâhı şöyledir: Palandöken Dağı aşıp Aras çayı geçildikten sonra Akdağ ile Çekmedağ arasında ki geçit te aşılarak Hınıs kasabasına varılır. Hınıs kasabasından sonra Malazgirt kasabasına, Süphan Dağın dolaşarak Erciyes kasabasına ve Van gölü sahili boyunca gitmek üzere Bendemahi köprüsünden ve Marmit çayından geçilerek Van'a varılır. İsmi geçen kasabalardan Erzurum ile Hınıs arası 19, Hınıs ile Malazgirt arası 14 ve Malazgirt ile Van arası da 32 saattir.

Erzurum'dan Erzincan'a ve Elazığ'a Giden Yol: Erzurum'dan 32 saatte Erzincan'a geldikten sonra Fırat nehrini takip ederek Kemah kasabasına, sonra Eğin, Arapkir, Keban Madeni kasabalarına uğrayarak Elazığ'a ulaşılır. Erzurum'dan Erzincan, Hozat, Pertek yoluyla 67 saatte Elazığ'a giden bir başka yol daha vardır.

Diyarbakır'dan Elazığ'a Giden Yol (28 saat): Bu yol Diyarbakır'dan 12 saatte Ergani Madeni kasabasına, oradan hafif meyilli bir geçit vasıtasıyla Dicle nehrini aşp, Uluova' ya ve oradan da Elazığ'a varır. Ergani ile Elazığ arası 16 saattir.

Diyarbakır'dan Erzurum'a Giden Yol (63 saat): Diyarbakır'dan Erzurum'a birçok yol bulunmaktadır. Bunlardan en kısası Palu yoludur. Bu yol Diyarbakır'dan Elazığ yolu ile 12 saatte Ergani kasabasına geldikten sonra Dicle ile Fırat arasındaki sıradağı aşır Dicle'yi bir köprü ile geçerek Palu kasabası, Başköy ve Parmaksız mevkilerine uğrayarak Erzurum'a gider. Ayrıca Diyarbakır'dan Beşiri kasabasına uğrayarak Rıdvan ve Siirt yoluyla 49 saatte Bitlis'e ulaşan diğer bir yol ile Diyarbakır'dan Mardin, Nusaybin yoluyla 80 saatte Musul'a oradan da Bağdat'a bağlanan başka bir yol daha vardır.

Diyarbakır'dan Halep'e Giden Yol (78 saat): Bu yol, Diyarbakır'dan Siverek, Urfa, Birecik yoluyla Halep'e ulaşır. Diyarbakır, Siverek, Urfa, Birecik kasabalarının araları 18'er saat olup, Birecik ile Halep arası da 22 saattir. Halep'ten İskenderun'a da 23 saatte gidilen başka bir yol daha vardır.

Halep'ten Bağdat'a Giden Yol (169 saat): Bu yol Halep'ten 18 saatte Meskene kasabasına, sonra da 41 saatte Deyr kasabasına gelir. Daha sonra Deyr ve Anah kasabasından 77 saat uzakta bulunan Hit kasabasına ve 22 saatte Felluce'ye ulaşır. Felluce kasabasından sonra Fırat ile Dicle'yi birbirinde ayıran çıplak ovayı 11 saatte geçerek Bağdat şehrine varır. Bağdat'tan 29 saatte Kûtül-Amâre gidilebilir. Kut kasabasından nehir veya kara yoluyla Sûguş-Şeyh'e gidilebilir.

Bursa'dan İzmir'e Giden Yol (80 saat): Bursa'dan İzmir'e giden bu yol Kirmasti/ Mustafa Kemal Paşa, Balıkesir, Bergama, Manisa ve Menemen kasabasına uğrayarak İzmir'e ulaşır.

Bursa'dan Konya'ya Giden Yol (96 saat): Bursa'dan başlayan bu yol, İnegöl üzerinden 32 saatte Kütahya'ya, oradan Murat Dağının doğusu dolaşarak Afyonkarahisar kasabasına daha sonra Akşehir ve Ilgın kasabalarına uğrayarak Konya'ya ulaşır. İsmi geçen kasabalardan Kütahya ile Afyonkarahisar arası 18, Afyonkarahisar ile Akşehir arası 19, Akşehir ile Ilgın arası 9 ve Ilgın ile Konya arası 18 saattir. Ayrıca Afyonkarahisar kasabasından İzmir'e giden yol Uşak, Kula ve Alaşehir kasabalarına uğrayıp, Gediz kıyısından Manisa'ya varır. Burada Bursa-İzmir yoluna bağlanır.

Bursa'dan Ankara'ya Giden Yol (85 saat): Bursa'dan Ankara'ya giden yol üzerinde Yenişehir, Bilecik, Söğüt ve Eskişehir kasabaları vardır. İsmi geçen kasabalardan Bursa ile Yenişehir arası 10, Yenişehir ile Bilecik arası 9, Bilecik ile Söğüt arası 6, Söğüt ile Eskişehir arasında 9 saattir.

İzmir'den Konya'ya Giden Yol: Birinci olarak; İzmir'den Afyonkarahisar'a giden yol takip edilerek Afyonkarahisar'a, oradan Bursa'dan Konya'ya giden yola dâhil olarak Konya'ya varılır. İkinci olarak; Küçük Menderes nehrini geçip Tire'ye, Cuma Dağını aşp Aydın'a, oradan Nazilli ve Denizli'ye sonrasında Çürüksu ile Genceli göllerinin güneyinden dolaşarak Burdur'a ve Isparta kasabalarına, ardından da Eğirdir ve Beyşehir gölleri dolaşarak Beyşehir kasabasına uğrayıp Konya'ya varılır.

Konya'dan Adana'ya Giden Yol: Konya'dan Adana'ya giden yol büyük bataklığın güneyinden geçerek Ereğli'ye ve Ulukışla'ya gelip Bulgar Dağını kesen meşhur Gülek Boğazından geçerek Adana'ya ulaşır.

Konya'dan Kayseri'ye Giden Yol (60 saat): Bu yol Konya ovasını geçerek 31 saatte Aksaray'a, oradan 14 saatte Nevşehir'e ve oradan da Ürgüp ve İncesu kasabalarına uğrayarak Kayseri'ye gider. İsmi geçen kasabalardan Nevşehir ile Ürgüp arası 4, Ürgüp ile İncesu arası 6 saattir.

Konya'dan Antalya'ya Giden Yol: Bu yol Konya'dan 15 saat sonra Beyşehir kasabasına gelip Dippoyraz Dağının güneyinde bulunan Kesmeboğaz'dan geçip, Köprüsuyu'nu ve Teke ovasını kat ederek Antalya'ya varır. Konya'dan Alanya iskelesine de Side kasabasına uğradıktan sonra Yolveren ve Bozkır kasabalarını 42 saatte geçerek ulaşılan ayrıca bir yol vardır.

Adana'dan Halep' Giden Yol (59 saat): Adana'dan Halep'e giden yol, Seyhan ve Ceyhan nehirlerini geçip İskenderun sahiline inerek Payas ve İskenderun kasabalarına uğrayıp oradan Beylan boğazına ve ardından Halep'e ulaşır. İsmi geçen kasabalardan Adana ile Payas arası 21, Payas ile İskenderun arası 8, İskenderun ile Beylan arası 3 saattir. Adana'dan Mersin'e, Tarsus çayını geçip Tarsus kasabasına uğrayarak 15 saatte gidilen ayrıca bir yol daha vardır. Adana'dan Yumurtalık iskelesine de Seyhan nehri, Çukurova ve Ceyhan nehri geçilerek gidilen yol vardır.

Şam'dan Bağdat'a Giden Yol (128 saat): Bu yol Şam'dan başlayarak Kadife köyünü, Tedmür kasabasını ve Şam çölünü geçerek, Hit mevkiine uğrayıp, buradan Felluce'ye ve en sonunda Fırat ile Dicle'yi birbirinden ayıran ovayı geçerek Bağdat şehrine ulaşır. İsmi geçen kasabalardan Tedmür ile Hit arası 88, Hit ile Felluce arası 22, Felluce ile Bağdat arası ise 11 saattir.

Şam'dan Bekaa Yoluyla Kudüs'e Giden Yol (50 saat): Bu yol, Şam'dan başlayarak Şeyh Miskin'e uğradıktan sonra Havran/Süveyda ovasını kat edip Mezirib kalesine uğrar daha sonra Yermuk nehri vadisini geçerek Zerka çölünü de aşar ve en sonunda Şeria vadisine girerek Kudüs beldesine ulaşılır. Kudüs'ten Yafa'ya giden yol üzerinde Rimle kasabası vardır. Kudüs ile Rimle arası 8, Rimle ile Yafa arası 4 saattir.

Şam'dan Akabetüş-Şam Yoluyla Hicaz ve Necid bölgesine Giden Yollar: Bu yollar, Mezirib ve Zerka kalesi mevkilerinden geçip Musa Vadisi'ni de aşarak Maan kasabasına gelir. Yol Müdevvere ile Akabet'üş-Şam'dan geçerek ikiye ayrılır. Bu yollardan birincisi Hicaz'a giden yol, diğeri ise Doğuya doğru giden Necid yoludur. Akabet'üş-Şam'dan sonra Hicaz yolu üzerinde Zat'ül-Hac, Gâas-Sağır, Tebük, Ahdar, Muazzam, Dar'ul-Hamra, Medayin-i Salih, Beyar'ul-Ğanem, Bi'rul-Zümrüd, Bi'rul-Cedid, Hediye, Fehaltin, Beyar Nasif isiminde yerler vardır. Şam ile Menine-i Münevvere arası 27 merhale ve 247 saattir.

Mekke'den Medine'ye Giden Yol (100 saat ve 10 Merhale): Mekke-i Mükerrema ile Medine-i Münevvere arasında Sultani, Fer'î ve Şarkî ismiyle üç yol vardır. *1- Sultani Yolu (10 Merhale):* 1- Vadi-i Fatıma, 2- Bi'ri Asfan- Bi'ri Telefe, 3-Halîs, 4- Bi'ri Kadîme, 5- Rabiğ- Rabık, 6- Mestura 7- Bedir veya Bi'ri Şeyh, 8- Safrâ, 9- Bi'ri Abbas, 10- Bi'ri Şerifi isimindeki duraklardan geçerek Medine'ye ulaşır. Bi'ri Şerifi'den 4 saat mesafede Şühedâ durağı vardır. Bu merhale ile Medine-i Münevvere arası 14 saattir. Medine ahalisi, Mekke-i Mükerrema'den gelen Ziyaretçi ve hacıları Medine-i Münevvere'nin iki saat Mekke yönünde bulunan Beyar Ali isimindeki bostandan karşılarlar. *2- Fer'i Yolu (10 Merhale):* 1- Vadi-i Fatıma, 2- Asfan, 3- Halîs, 4- Kadîme, 5- Rabiğ, 6- Bi'ri Şuyuh-Bi'ri Rıdvan, 7- Ebu sabba'- Ümmü Sabba', 8- Reyyan, 9- Ğadîr- Mecez, 10- Bi'ri Maşî denilen mevkilerden geçerek Medine'ye varır. Fer'î yolu Medine-i Münevvere'nin iki saat dışında bulunan Beyar Ali durağına varmazdan evvel

Sultani yoluyla birleşir. 3- *Şarki Yol (10 Merhale)*: 1- Medîğ veya Vadi-i Limon, 2- Darîbe, 3- Berke-i Zebîd, 4- Hadde, 5- Subha, 6- Süvarikiye, 7- Sefine, 8- Hicriye, 9- Vadil-Ğurab, 10- Ğadîr isimindeki yerlere uğrayarak Medine'ye ulaşır.

Meşhur Kasabalar	Saat	Meşhur Kasabalar	Saat	Meşhur Kasabalar	Saat
Beyşehir	149	İskenderun	203	Adana	204
Beylan	236	Eskişehir	63	Adapazarı	36
Bolvadin	101	Eğirdir	112	Aksaray	155
Tokat	164	Ordu	209	Alaşehir	113
Tire	109	Uluborlu	116	Antalya	125
Çerkeş	84	İlgın	113	Akşehir	104
Cizre	334	İncesu	143	Amasya	144
Çorum	136	Bayezit	200	Antakya	265
Halep	267	Bayburt	134	Ankara	87
Hama	305	Bayındır	105	Ayaş	78
Humus	317	Balıkesir	61	Aydın	118
Harput	250	Bilecik	38	Erzurum	158
Denizli	138	Birecik	291	Ergani Madeni	268
Divriği	216	Boyabat	95	Erzincan	148
Düzce	48	Bursa	22	Ereğli Konya	163
Deyrul Kamer	382	Bitlis	194	İskilip	124
Diyarbakır	280	Bağdat	464	Ürgüp	137
Diyadin	190	Beypazarı	71	İzmit	18
Ravandiz	296	Basra	564	İzmir	93
Zaho	146	Burdur	116	İznik	24

Zağferanbolu (Safranbolu)	90	Bolu	58	Eğir (Kemaliye)	258
Zile	156	Beyrut	374	Isparta	110
Geyve	30	Karapınar	151	Sarayk6y	134
Lazkiye	291	Karahisar	83	Süleymaniye	435
Lefke (Osmaneli)	30	Kudüs	433	S6ğüt	44
Mardin	298	Karaman	149	Seydişehir	149
Mudurnu	51	Karamürsel	13	Siverek	298
Maraş	226	Kastamonu	120	Sivas	192
Merzifon	136	Kozan	167	Şam-ı Şerif	350
Muğla	190	Kırşehir	117	Sapanca	24
Malatya	268	Koçhisar	98	Sandıklı	95
Muş	182	Kula	107	Trabzon	100
Mihaliç	44	Konya	131	Taşköprü	118
Manisa	85	Kayseri	149	Tarablus-Şam	392
Musul	366	Keban Madeni	230	Tarsus	214
Nazilli	126	Gediz	79	Toprakkale	182
Nevşehir	133	Kerkük	403	Taraklı	36
Niğde	184	Gerede	80	Tosya	108
Van	218	Gümüşhane	122	Osmancık	124
Yozgat	127	Gemlik	26	Arapkir	252
Göynük	42	Kilis	279	Akka	401
Uşak	87	Çankırı/Kangırı	105	Alaiye (Alanya)	170
Kütahya	65	Antep	291		

Tablo 8: Meşhur Şehirlerin İstanbul'a Atlı Arabayla Uzaklığı

Demir Yolları: 19. yüzyılda Avrupa devletleri tren yollarının iyileştirilmesi ve sayılarının artırılması hususunda ciddi çalışmalar yapmıştır. Osmanlı Devleti’de toprak kayıplarından sonra bu işi özenle takibe alarak bir taraftan kumpanyalara imtiyaz vermiş; diğer taraftan da demir yollarının tüm Memalik-i Osmaniye’ye yayılması için alternatif kaynaklar oluşturulmuştur. Osmanlı Ortadoğu’sunda II. Meşrutiyet döneminde işlemekte olan demir yolları şunlardır. ¹⁴

İstanbul Kuleliburgaz- Edirne Hattı (319 km 22 durak): İstanbul’dan Kuleliburgaz’a (Pityon/Yunanistan) uğrayarak Edirne’ye giden tren hattı, Sirkeci durağından başlar. Sahili takip edip Kumkapı, Yenikapı, Samatya, Yedikule, Magriköy/Bakırköy, Ayestefanos/Yeşilköy, Küçükçekmece, Ispartakule, Hadımköy, Çatalca, Kabakça, Sinekli, Çerkezköy/Türbedere, Çorlu, Muratlı, Seyitler, Lüleburgaz, Babaeski, Alpullu, Pavluköy, Uzunköprü, Kuleliburgaz isimindeki kasaba ve köylere uğrar. Orada Dedeâğaç’tan gelen hat ile birleşerek Orlu köyüne ve en sonunda da Edirne şehrine ulaşır.

Haydarpaşa-İzmit Hattı¹⁵ (91 km, 17 Durak): Bu hat Haydarpaşa’dan başlayarak sahil boyunca Kızıltoprak, Feneryolu, Göztepe, Erenköy, Bostancıbaşı, Maltepe, Kartal, Pendik, Tuzla, Gökboza/Gebze, Diliskelesi/Dilovası, Tavşancıl, Hereke, Yardımca/Yarımca, Tütünçiftlik, Derince duraklarına uğrayarak İzmit’e varır. Yukarıda geçen Feneryolu durağından Fenerbahçe’ye 1 km uzunluğunda ayrıca bir bölüm vardır. Bu yol İstanbul’u Bağdat ve Basra’ya yani Karadeniz’i Umman denizine ulaştırmak üzere faaliyete geçirilmiştir. Hattın İzmit’ten itibaren önemli bir kısmı yapılmış; diğer bölümleri de peyderpey yapılmak istenmiş ancak Meşrutiyet döneminin çalkantılı süreçleri buna engel olmuştur.

İzmit-Ankara Hattı (485 km, 26 Durak): İzmit’ten başlayarak Büyükderbent, Sapanca, Hamidiye/Arifiye, Geyve, Akhisar, Mekece, Lefke/Osmaneli (Lefke Bilecik’in Osmaneli ilçesidir, Vezirhan, Bilecik, Karaköy, Bozok/Bozüyük, İnönü, Çukurhisar mevkiine uğrayarak Eskişehir’e ulaşır. ¹⁶ (Konya hattı buradan ayrılır) Oradan Ankara’ya

¹⁴ Osmanlı dönemindeki yerleşim yerlerinin isimleri bugün yeni isimlerle değiştirilmiştir. Bölgede isim değişikliğine uğrayan yerleşim yerlerinin o devirdeki ismi ile bugünkü ismi birlikte verilmiştir. Geniş bilgi için bkz. (Sezen, 2017).

¹⁵ Bu hat, 24 Kanun-u Evvel 1304’te (5 Ocak 1899) demir yolu şirketine teslim edilmiştir (1913:162).

¹⁶ Bu hat için 24 Eylül 1304’te (6 Ekim 1888) imtiyaz verilmiştir (1913:163).

gitmek için Ağapınar, Alpu, Beylikahir, Sarıköy/Yunusemre, Biçer, Sazılar, Beylikköprü, Polatlı, Malıköy, Sincanköy/Sincan istasyonlarına uğrayarak Ankara'ya varır. Bu hatta entegre 8,75 km uzunlukta Hamidiye/Arifiye istasyonu ile Adapazarı arası ayca bir bölüm daha vardır.

*Eskişehir-Konya Hattı*¹⁷ (434 km, 21 Durak): Eskişehir'den başlayarak Gökçekısık, Sabuncupınar, Alayonde/Alayunt, (buradan Kütahya bölümü ayrılır), Köyler-Çögürler, Düver-Düger, İhsaniye, Gazlıgölhamamı-Hamam/Gazlıgöl ve Afyonkarahisar mevkiine uğrar. (Burada İzmir'in Kasaba/Turgutlu hattı ile birleşir.) Ondan sonra Büyükçobanlar-Çobanlar, Çay, İshaklı, Yassıyan, Akşehir, Azeriköy, Çavuşçuköy, Ilgın, Kadınhan, Meydan, Pınarbaşı istasyonlarına uğrayarak Konya'ya girer. Bu hattın Alayunde/Alayunt mevkiinden Kütahya'ya 10 km uzunluğunda ayrı bir bölümü vardır.

*Konya-Ereğli-Bulgurlu Hattı*¹⁸ (198 km, 10 Durak): Bu hat Konya'dan başlayarak Kaşıkhan, Çumra, Arıkören, Mandason/Demiryurt, Karaman, Sıdırova/Sudurağı, Ayrancı, Derbent/Osmaniye, Alaca, Ereğli ve Bulgurlu/Bulgurluk mevkiine uğrar. Buradan ilerisi yapılmakta olup bu hat Bağdat hattının en büyüğünü oluşturmaktadır.

İzmir-Afyonkarahisar Hattı (420 km, 35 Durak): Söz konusu hat İzmir'den sonra Karşıyaka'ya, oradan Çiğli, Ulucak, Menemen, Emirali, Hamidiye, Horozköy, Manisa, Çobanisa, Kasaba/Turgutlu, Organlı, Ahmetli, Sart, Salihli, Monurak Kahvesi (bu durak Şu anda Gümüştayı, Kabazlı veya Yeşilkavak istasyonlarından birisidir), Dereköy/Kavaklıdere, Alhan isimindeki kasaba ve köylere uğrayarak Alaşehir'gider. Alaşehir ile Afyonkarahisar arasında da Killik, Konaklar, Güneyköy/Güney, Alvanlar, Ahmetler, İnay, Karakuyu, Uşak, Kapaklar, Banaz, Oturak, Düğelipınar, Küçükköy, Balmahmut, Keçikhamamı mevkileri vardır. Manisa'dan Soma'ya da 92 km 12 duraklı bir demir yolu vardır. Bu yol üzerinde Manisa'dan sonra Karaağaçlı, Sarhali-Saruhanlı, Mişeli, Kâyhalar, Kapaklı, Aksisar, Süleymanlı, Harta, Kırkağaç, Boğaz ve Soma

¹⁷ Bu hat, 18 Kanun-u Evvel 1310 (30 Aralık 1894) tarihinde yapılmaya başlanmıştır(1913:163).

¹⁸ Bu hat, 15 Teşrin-i Evvel 1320 (27 Ekim 1904) tarihinde yapılmaya başlanmıştır (1913:165).

mevkileri vardır. İzmir'den Birunabat-Birunova/Bornova isimindeki yere kadar da 5 km uzunluğunda ufak bir bölüm vardır.

*İzmir- Dinar Hattı*¹⁹ (376 km, 39 Durak): Bu hat İzmir'den başlayarak Kemer, Paradiso/Şirinyer (buradan Buca hattı ayrılır), Gaziumur/Gaziemir, (burada Sudiköy hattı ayrılır), Cumaabat-Cumaovası, Develiköy, Kıyas, Tiryanda, Torbalı (burada Tire hattı ayrılır), Cellât, Kozpınar, Ayasaluğ/Sağlık, Aziziye, Baladacık-Balacık (buradan Söke hattı ayrılır), Değirmencik, Heybeli, Karapınar, Aydın, Umurlu, Köşk, Çiftekahve, Sultanhisar, Akça, Nazilli, Kuyucak, Horasanlı, Oratakçı, Sarayköy, Şamlı, Ğaniçeli (burada Denizli hattı ayrılır), Bucalı, Kocabaş, Kızılkelik, Başçeşme, Çardak, Apa, Acarlar, Sütlaç (buradan Çivril'e bir bölüm açılmıştır) adında kasaba ve köylere uğrayarak Dinar'a gider. Bu hattın Paradiso/Şirinyer mevkiinden Buca'ya kadar 2 km'lik, Gaziemir'den Serdiköy'e kadar 1,8 km'lik, Balacık'tan Söke'ye kadar 22 km'lik, Ğaniçeli'den Denizli'ye kadar 9,5 km'lik ve Sütlaç'tan Çivril'e kadar 30,5 km'lik bölümleri vardır. Ayrıca Çatal'dan Ödemiş'e gitmek üzere 25,3 km uzunluğunda başka bir hat daha vardır.

*Mudanya- Bursa Hattı*²⁰ (41 km, 6 Durak): Mudanya iskelesinden Bursa'ya kadar olan tren hattı güzergâhında “Yörükali, Kuru, Acemler, Bursa Beklemesi, Yahudiler ve Bursa mevkileri bulunmaktadır.

*Mersin- Adana Hattı*²¹ (67 km, 8 Durak): Mersin'den Adana'ya giden bu demir yolu, Mersin'den başlayarak Yakaköy, Hacitalib, Tarsus, Gülek Boğazı, Yenice, Kahyaoğlu mevkilerine uğrayarak Adana'ya varır.

Reyyak-Hama-Halep Hattı (332 km): Bu hat Beyrut'tan Şam-ı Şerife giden hattın Reyyak istasyonundan başlayıp Hama'ya uğrayarak Halep'e giden hat Reyyak ve Tuluban Askeri durakları, Baalbek, Hafena Askeri durağı, Lebve, Ra's Baalbek, El-Kâi Askeri durağı, Kefer Behim ve Hama mevkilerinden geçer. Reyyak ile Hama arası 188 km olup 15 istasyon kat edilir. Reyyak ile Şam arası ise 60 km'dir.

¹⁹ Bu hat için 18 Haziran 1282'de (30 Haziran 1866) imtiyaz verilmiştir (1913:166).

²⁰ Bu hat için 4 Haziran 1318 (17 Haziran 1902) imtiyaz verilmiştir (1913:167).

²¹ Bu hat için 18 Temmuz 1303'te (30 Temmuz 1887) imtiyaz verilmiştir (1913:168).

*Yafa Kudüs Hattı*²² (86 km, 7 Durak): Yafa ile Kudüs-ü Şerif arasındaki hattın güzergâhı Yafa'dan başlayarak Lidya, Remle, Secde, Deyraban ve Bitir mevkilerini geçip Kudüs'e varır.

*Beyrut-Şam-Mezirit Hattı*²³ (246 km, 36 Durak): Bu hat, Beyrut'tan başlayarak Hadit, Ba'bada, Cumhuriyet, Arıye, Aliye, Bihamdun, Ayn Sefer, Mircat, Cedide-Şutur (dişli çark buradan başlar), Zahle-Muallâka, Reyyak (buradan Hama- Halep hattı ayrılır), Ya'fufa, Serğaye, Zebdani, El-Tekih, suuk Vadi-i Berda, Deyrkanun, Ayn Fice, Cedide, El-Hama, Demir- Dummar, Şam Bramka ve Şam Meydanı mevkilerine uğrar. (Beyrut ile Şam arası 146 km'dir). Şam Meydan'ı mevkiinden sonra hat üzerinde Dariye, Sahnaya, Kesve, Handanun, Zerake, Ğabağab, Sanomin, Kuniye, Katebe, Şeyh Miskin, Dail ve Mezirib isimindeki duraklar vardır.

Hayfa Hattı (161 km, 15 Durak): Bu bölüm Hayfa'dan başlayarak Şumuriye, Tel eş-Şam, Ufule, Şata, Beysan, Cisirul-Mucami, Semah, El-Hâma, Vadi-i Kilit, eş-Şecera, El-Makaran, Zizon ve Mezirib mevkiine uğrayarak, Dera'da Hicaz hattına katılır.

Hicaz Hattı: Bu hat Şam-ı Şerif ile Medine-i Münevvere arası olup ikisi arası 1800 km'dir. Kadem-i Şerif'ten başlayarak Mudura kalesine kadar Kesve, Deyr Ali, Müsemmiye, Hibab, Muhca, Şekra', Ezra', Harbetel-Ğazele, isimdeki karadan ve Duruz dağı eteklerinden giderek Der'a'ya varır. (Hayfa bölümü buradan başlar) Burası Suriye'nin en zengin yeridir. Sonra Nasib, Müferrik, Harabetü's-Semir, Zerka, Amman, Kasr Makası, Leben Makası, Cize, Dabğa Makası, Han Zebit Makası, Katarane, Makas, El-Hasa, Makas, Curuf el-Derviş, Anze, Makas, Maan, Makas, Akabe Hicazı istasyonları vardır. Daha sonra Batn el-Ğul makası ve araları 10 ve 16 km'den olan Makas isminde iki istasyon olup oradan Mudura kalesine ulaşır. Kadem-i Şerif ile Mudura arasında 25 durak bulunup araları 576 km'dir. Mudura'dan sonra Zatül-Hac, Tebük'ül-Ahdar, Muazzam, Darul Hamra, Medayin-i Salih, Beyar'ul-Ğanem Bi'rul-Zümrüd, Bi'rul-Cedid, Hediye, Beyar Nasif mevkileri vardır.

²² Bu hat için 6 Teşrin-i Evvel sene 1304'te (18 Ekim 1888) imtiyaz verilmiştir (1913:168).

²³ Bu Hat için 5 Temmuz 1311'de (17 Temmuz 1895) imtiyaz verilmiştir (1913:168).

Harita 8: Osmanlı Demiryolu Ağı

Kaynak: <http://aygunhoca.com>, 02.01:2019

4.3.5. Ticaret Coğrafyası

Ortadoğu bölgesi konumu itibariyle kıtaları ve denizleri birbirine bağlayan coğrafi özelliği sebebiyle, tarih boyunca tüm medeniyetlerin ilgisini çekmiştir. Bölgede kurulan büyük imparatorluklar, ticari faaliyetleri için bölgenin coğrafi konumunu önemseyerek gerekli tüm tedbirleri alırken, rakip devletlerin nüfuzlarını da kırmak için her türlü girişimlerde bulunmuşlardır. Bölgeye hâkim olan son büyük devlet Osmanlı da bölgenin ticari önemini dikkate alarak politikalar üretmiş ve nüfuz alanlarını genişletecek faaliyetlerde bulunmuştur. Bunun en güzel örneği Hicaz ve Bağdat demiryolu projesidir. Ancak 19. yüzyıldan itibaren Süveyş Kanalı'nın da yapılmasıyla bölgenin doğu-batı koridorunda kilit önem kazanması, Avrupalı devletlerin bölgeye nüfuz etmelerine sebep olmuştur. Söz konusu bu devletler bölgedeki Osmanlı hâkimiyetini kırmak için Ortadoğu'nun siyasî, ekonomik ve sosyo-kültürel kodları harekete geçirecek her türlü

planı devreye sokmuşlardır. Sonuç olarak I. Dünya savaşı ile bu emellerine ulaşarak hem bölgenin hem de güney Asya'daki sömürge topraklarının ticaretini ele geçirmişlerdir.

II. Meşrutiyet devri ve öncesinde Ortadoğu bölgesinin iç ve dış ticareti, çoğunlukla deniz yolları ile yapılmış; devlet eliyle vilayetler arasında yapılan kara yolları da kervan ticaretini canlı tutmuştur. Ortadoğu bölgesinin önemli şehirlerini birbirine bağlayan tren hatları da limanlara ticari mal taşımada önemli bir yer teşkil etmiştir. Osmanlı Devleti'nde ticaret yollarının en işleği deniz yolları olmuştur. Bunun sebebi 30 milyon km'yi bulan sahil şeridinde ve bu sahil boyunca sıralanmış yerleşim yerlerindeki limanlara sahip olmasıdır. İstanbul, İzmir, İskenderun, Trabzon, Samsun, Beyrut, Basra, Leyt, Kurfude, İskenderiye gibi işlek ticaret limanına uğrayan yerli ve yabancı birçok kumpanya vapurlar Ortadoğu'nun iç ve dış ticaretini yürütmüştür. Küçük yerleşim yerlerinde ise çoğunlukla iç ticarete hizmet edebilecek kapasitede olan ve ancak küçük gemilerin yanaşmasına müsait iskeleler ticareti hayatı canlı tutmuştur.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabına göre Ortadoğu ülkelerindeki ticarî faaliyetler şu şekildedir:

Türkiye: *İstanbul vilayeti*, İmparatorluğun başkenti olması ve iki kıtayı birbirine bağlayan bir mevkiye olması sebebiyle ticaretin en canlı olduğu vilayettir. Ortadoğu bölgesinde kurulmuş fabrikaların çoğunluğu İstanbul'da bulunması ve nüfusunun da diğer vilayetlere göre çok fazla olması sebebiyle, diğer vilayetlerden İstanbul şehrine sürekli gıda maddeleri, işlenmiş ürünler ve fabrikalarda işlenmek üzere hammadde nakledilmektedir.

Edirne vilayeti; Avrupa'ya açılan kapı olması sebebiyle ve tren hatları ve Ege Denizine kıyısı olduğu için ticaret gelişmiştir. Edirne vilayetinin başlıca ithalat ve ihracatı Dedeoğaç kasabası ile yapılır. Özellikle Tekfurdağı/Tekirdağ nakliye ticareti açısından gelişmiştir.

Trabzon vilayeti; işlek bir iskeleye sahip olduğu için o dönem için senede 3 milyon Frank tutarında ithalat ve 12 milyon Frank tutarında ihracat yapılmaktadır. Vilayetteki tüm iskelelerde, Erzurum, Van, Bitlis, Sivas, Elazığ vilayetlerinden gelen ürünlerin ticareti yapılır. Trabzon'un İran ile de transit yol vasıtasıyla 1 milyon franka

yakın ticareti vardır. Vilayetin başlıca ihracatı zahire, meyve, tütün, kuru balık, bal ve yağdır.

Kastamonu Vilayeti, Bolu ve İzmit Mutasarrıflığı; Bölgenin ticareti İnebolu, Sinop ve Bolu mutasarrıflığının Ereğli ve İzmit şehir ve kasabaları ile yapılmaktadır. İnebolu limanı Karadeniz sahilindeki sayılı iskelelerden biri olduğundan Lü'yed gibi kumpanya vapurları çok uğrar. Bölgenin ticari ürünleri evsel ve imalat sanayisinde üretilen kap-kacak, döşemelik basmalar, pamuktan çarşaf, gömlek bezi gibi şeylerdir. Kereste, safran, tiftik, kösele, sahtiyan, hububat, üzüm ve urgan da önemli ticari ürünlerdir. Bolu ve çevresinde tiftik keçileri bol olduğu için önemli miktarda tiftik ihracı yapılır. Bolu'nun ihracatı Karadeniz sahilindeki Ereğli ve Akçaşehir limanları ile yapılır. İzmit Mutasarrıflığının başlıca ihracatı ise körfezden çıkarılan tuz ve ormanlarından elde edilen kerestedir. İzmit civarındaki sebze ve meyve bahçelerinden elde edilen ürünler İstanbul'a nakledilir.

Hüdavendigâr Vilayeti, Karesi ve Biga Mutasarrıflığı; Bursa şehrinde tarım ve özellikle ipek üzerine dokuma imaları gelişmiştir. Vilayetteki ipek dokumacılığı, havlu, hamam takımları, misk sabunları, zeytin ve zeytinyağı ile meyve önemli ticari ürünlerdir. Vilayetin İnegöl kazasında halen devam ettiği üzere kerestecilik bir hayli gelişmiştir. Vilayetteki ithalatın önemli kısmı Mudanya İskelesi vasıtasıyla yapılır. Mudanya civarında iki adet ipek fabrikası bulunmaktadır. Söz konusu vilayet ve mutasarrıflıklarda ormanlık alanlar da çok yer kapladığından kereste ticareti gelişmiştir. Sonradan mutasarrıflık olan Balıkesir sancağında bulunan Bandırma ve Erdek kasabalarının üzüm ihracatı dikkate değer ölçüde çoktur. Balıkesir'in ticareti, Adalar Denizi'nde Ayvalık ve Çayağzı; Marmara Denizi'nde ise Erdek ve Bandırma iskelelerinden yapılır. Bu iskelelerden senede yaklaşık 1,5 milyon Osmanlı lirası tutarında ihracat ve bunun altında biri oranında da ithalat yapılır.

Aydın Vilayeti; Anadolu'nun İstanbul'dan sonra ticareti en gelişmiş vilayettir. Ticaretin önemli kısmı İzmir şehrindeki limanla yapılır. Vilayette üretilen özellikle dokuma ürünleri, üzüm, incir, tütün, zeytin, sabun, zeytinyağı, sahtiyan, sünger ve dakik (un) İstanbul'a ve Avrupa'ya ihraç edilir. Vilayetteki Bergama ve Çandarlı körfezi de vilayet içi ve dışından getirilen ürünlerin ithalat ve ihracatlarında önemli paya sahiptir.

Ayrıca Bergama’da buharlı makinelere sahip pamuk fabrikaları bulunduğu için tekstil ticareti de gelişmiştir.

Konya Vilayeti; Vilayetin ticaret merkezleri Konya, Antalya ve Niğde’dir. İthalat ve ihracatın önemli bir kısmı, Adana vilayetine bağlı Silifke ve Mersin iskeleleriyle yapılır. Ticari ürünleri ise kilim, seccade, halı ve her çeşit bez ve alaca ile deri ürünleridir. Ayrıca çok miktarda yün, tiftik, yağ, susam, kökboya ve balmumu da ihraç edilir. Ticaretin önemli bir kısmı da Antalya limanı vasıtasıyla yapılmaktadır. Antalya sahillerinde yetişen zeytin, limon, portakal ve turuncun ihracı bu limanla yapılırken bölge ormanlarından elde edilen odun ve kereste de bu limandan gemilerle İskenderiye’ye gönderilir.

Adana Vilayeti; Vilayetin en önemli ticaret merkezleri Mersin, Adana, Tarsus ve Silifke şehirleridir. Anamur ve Karataş ise ikinci derecede ihracat merkezidir. Vilayetin ithalatının tamamı Mersin iskelesiyle yapılmaktadır. Vilayetin başlıca ticari ürünleri bez, alaca, kilim, keçe gibi mensucat ve Mersin bölgesinden elde edilen kerestedir.

Van Vilayeti; Vilayette Gümüş ve bakır işlemciliği geliştiği için her türlü alet edevat ve süs eşyası üretilerek iç ve dış piyasaya sunulur. Vilayetin diğer önemli ticari ürünleri ise Van abası, tiftikten şal, ipekten yapılmış bezler ürünleridir. Söz konusu şal ve abalar vilayet içinde kullanılıp satıldığı gibi İstanbul’a da gönderilir. Van gölündeki küçük gemiler ve vapurlar da göl etrafındaki şehirlerin ticari mallarını taşımada önemli bir nakil vasıtasıdır.

Erzurum Vilayeti; Anadolu'nun kuzeydoğusundaki bulunan vilayet doğu memleketlerine yapılan ticaretin merkezidir. Vilayetin özellikle İran ve Gürcistan ile yüklü ticareti vardır Vilayette fasulye, soğan ve bakla ekimi iç ve dış piyasaya yetecek kadar faladır. Özellikle Pasinler ovası bu ürünleriyle meşhurdur. Erzincan tarafında da yetiştirilen tütün ve üzümün vilayet içinde ticareti yapılır. Erzurum vilayetinde de diğer vilayetlerde olduğu gibi imal edilen halı, kilim, seccade, keçe, silah, gümüş ve bakır ürünlerin ticareti bolca yapılır.

Bitlis Vilayeti; Vilayetin bezleri ve ipek dokumacılığı, şal, bez, keçe halı ile şayak ve kilim imalatı her vilayette tercih edildiği için ticari getirisi fazladır. Bölge halkı dağlardan çıkardıkları siyah ve kırmızı topraktan desti, bardak ve çömlek imal ederek vilayet içinde ve dışında bunların ticaretini yaparlar.

Diyarbakır Vilayeti; Bu vilayete iskeleler çok uzak olduğu için nakliye debisinin müsait olduğu günlerde Dicle nehri üzerinde yelkenler ile yapılır. Diyarbakır'ın bazı bölgelerinde ormanlar olmasına rağmen nakliye vasıtalarının bulunmamasından dolayı ahali kereste işiyle uğraşamamaktadır. Diyarbakır'ın alacası Acem şalına benzer şalı ve Şam kumaşına benzer kumaşları meşhur olup her yerde tercih edildiğinden ticari getirisi fazladır. Bunlardan başka Diyarbakır ve Mardin taraflarında halı, kilim, seccade, aba, meşin, yün-pamuk-ipek kumaşlar, bakır aletler ve sahtiyan imal edilip ticareti yapılır.

Mamuratül-Aziz/Elazığ Vilayeti; Vilayetin kilim, halı seccade, aba, şayak ve ipekten imal edilmiş kumaş ürünleri sanayisi bulunmaktadır. Pamuk hâsılatının bir kısmı Diyarbakır, Sivas, Erzurum, Amasya gibi şehirlere pazarlanır. Vilayette ipek böcekçiliği rağbet gördüğü için çiftçiler dut ağacı yetiştirmeye yönelmişlerdir. Ayrıca vilayette dericilik üzerine de imalathaneler olup üretilen mallar vilayet içinde ve diğer vilayetlerde pazarlanır. Bunlardan başka Murat ve Fırat nehirlerinde karşıdan karşıya geçmek üzere birçok kayık işletilmektedir. Bu kayıklar belediyeler için bir hayli getiri sağlamaktadır.

Sivas Vilayeti; vilayetin sanayisi pek gelişmemiş olsa da dericilik sanatı gelişmiştir. Bu sebeple Sivas vilayetinde üretilen deri ürünleri önemli ticari getiri sağlamaktadır. Sivas, Amasya, Tokat ve Karahisar/Şebinkarahisar taraflarında kilim, şayak ve seccade dokunarak özellikle bölge içinde ve dışında ticareti yapılır. Vilayetin ithalat ve ihracatına Samsun kasabasındaki iskele aracılık ederken, Karahisar tarafındaki ticari işler Giresun iskelesi ile yapılır.

Ankara Vilayeti; Ankara kasabası İzmit'e demir yolu ile bağlanmış ticari bir beldedir. Ankara keçisi olarak bilinen tiftik keçileri tüm Ortadoğu'da meşhur olduğu için bu keçilerden elde edilen yünler önemli getiri sağlamaktadır. Vilayette ticareti yapılan önemli ürünler, tiftikten yapılan kalıçeler/halı, Ankara sofı olarak isimlendirilen şal, aba, halı, kilim, seccade ve oda döşemeleridir.

Meşhur Kasabalar	Deniz Mili Mesafe	Meşhur Kasabalar	Deniz Mili Mesafe	Meşhur Kasabalar	Deniz Mili Mesafe
K. Ereğlisi	119	Fatsa	425	Sürmene	533
İnebolu	231	Ordu	440	Rize	552
Sinop	305	Giresun	462	Port Said	886
Samsun	374	Tirebolu	477	Yafa	838
Ünye	413	Trabzon	518	İzmit	55
İskenderiye	732	Marmaris	438	Gemlik	53
Yenbeul'Bahr-Yenbu	1356	Makri (Fethiye)	463	Medine	43
Cidde	1516	Antalya	575	Edirne	79
Kunfuda (S.Arabistan'da)	1696	Alanya	605	Çanakkale	135
Kameran	1941	Silifke	712	Bozcaada	156
Hadide	1971	Mersin	746	İmroz	146
Maha	2056	İskenderun	806	İğnedağ	81
Basra	4101	Çayağzı	310	Silivri	39
Lazkiye	784	Edremit	217	Tekfurdağı/ Tekirdağ	70
Trablusşam (Lübnan'da)	812	İzmir	280	Gelibolu	110
Beyrut	804	Bergos (Çanakkale'de)	126	Karaağaç	224
Sayda	809	Midye	70	Akka	819
Aden	2191	Sur	812	Süveyş	876

Tablo 9: Meşhur Limanlar ve İstanbul'a Deniz Mili Uzaklığı

Suudi Arabistan, Birleşik Arap Emirlikleri ve Umman: Hicaz'da susuzluk sebebiyle tarım yapılabilecek arazi kısıtlıdır. Taif tarafında, Mekke-i Mükerrerme'nin güney bölgesinde, Sevr dağı'nın arkasındaki Hüseyniye ve Vadi-i Fatıma'da her türlü sebze ve meyve yetiştirilebilse de bölge ihtiyacını karşılamaz. Bu sebeple tarımsal ürünlerin büyük bölümü diğer vilayet ve ülkelerden ihraç edilir. Bölgenin ihracat yaptığı vilayet ve ülkeler Basra, Necid ve Mısır'dır. Kızıldeniz'in Hicaz tarafı sahillerinde iskân edenlerin geçimleri, çoğunlukla balık, inci, sedef ve sünger avcılığına bağlıdır. Hicaz kıtasının en büyük ve en işlek iskelesi olduğu için Cidde şehrinin ticareti çok gelişmiştir. Cidde sahillerinden çıkarılan "yüsr" madeni ile yapılan tesbih, yüzük, sigaralık gibi süs eşyaları, Hicaz'a gelen hacılar ve çevre vilayetlerde çokça rağbet gördüğü için önemli bir ticari ürün olmuştur.

Yemen: Yemen Vilayeti ve Asir Mutasarrıflığı; Yemen'in doğal yapısı sebebiyle ticari önemi yüksektir. Avrupa ile Hint ve Çin arasındaki yol, Yemen denizinin işlek iskele mevkileri olan Hudeyde, Muha ve Luhayye önünden geçer. Bunlardan en önemli ticari iskele Hudeyde olup Yemen bölgesinin en fazla ithalat ve ihracat bu iskele ile yapılır. Hudeyde kasabasının yarım saat kuzeyinde meşhur doğal Leyt limanı vardır. Bu liman Hicaz ile Asir bölgesi arasında olup her iki bölgenin de ticaretinde kullanılabilir. Hudeyde güney rüzgârlarından korunaklı gayet elverişli bir limana sahip olmasından dolayı gemilerin yanaşması daha kolay olduğu için ticareti gelişmiştir. Muha kazası ise eski zamanlarda yalnız Yemen'in değil bütün Arap yarımadasının ithalat ve ihracat merkezi idi. Fakat 19. Yüzyıl itibarıyla Yemen'in ticareti Aden, Hudeyde ve Lihye iskelelerinden yapılmaya başlandığı için Muha kasabası eski konumunu kaybetmiştir. Lihye kasabası, Hudeyde'den sonra San'a'nın diğer bir iskelesi olup hurma hâsılatı ve Kızıldeniz'in karşı kıyısında bulunan Cezire-i-Tayr sahilinden ihraç edilen şâb ticaretiyle meşhurdur. Kızıldeniz sahilinde Cidde ve Hudeyde iskeleleri arasındaki Kundufe kasabası, Asir'in birinci derecede ticaret iskelesidir. Bölgede yaşayan Yahudi halk, altın ticareti ile alçı ve gümüşten imal ettikleri dekoratif eşyaların ticaretini yaparlar.

Mısır: Mısır'ın en önemli ticaret kaynağı Süveyş kanalıdır. Süveyş Kanalı (1869), Port Said ile Süveyş şehirleri arasında yapılmıştır (Bediz, 1951). Bu kanal Akdeniz'i Kızıldeniz ile birleştirdiği için Avrupa ticaretini kolaylaştırmış, ticari

faaliyetlerin Hint denizine oradan Hindistan, Çin, Japonya ve Okyanusya kıtasına ulaşmasını sağlamıştır. Ayrıca Beytullah'ı ziyaret etmek için deniz yolunu kullanan hacılar için büyük kolaylıklar sağlamıştır. Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafya'sı kitabının 33.sayfasında Süveyş Kanalı ile ilgili olarak; *“Kanalın uzunluğu 184 kilometre, yüzey genişliği 100 metre, taban genişliği 22 metre, derinliği ise 8 metre olarak belirtmiştir. Buna karşın kitabın 571. sayfasında Süveyş kanalı ile ilgili olarak “Kanalın uzunluğunu 147 km, genişliği su yüzünde 91 ile 110 m, su altında 22 m ve derinliği de 9,5 m zikredilmiştir (1913:571). Bu şekildeki farklı bilgiler kitabın o gün için güncel ve doğru bilgiler içerdiği konusunda şüpheler oluşturmaktadır.*

Nil nehrinin Akdeniz sahilinde oluşturduğu delta ovası, Mısır'da zirai hayatın gelişmesine büyük katkılar sağlamıştır. Bu bölgede senede elde edilen hububat 15 milyon kg, pamuk 150 milyon kg, pirinç ise 250 bin hektolitreden fazladır. Mısır'ın iç ticareti Nil nehri ve nehre açılan kanallar sayesinde pek işlektir. Kervan ticareti de gelişmiş olan Mısır'da, bu tarz ticaret en çok Mağrib, Sahra ve Sudan taraflarından gelen tüccarlar ile yapılır. İskenderiye şehri, tren yoluyla Kahire'ye ve oradan da Süveyş Kanalına bağlı olduğu için Mısır ile Avrupa arasında Kahire'den sonra en önemli ticaret merkezi olmuştur. İskenderiye şehri aynı zamanda tüm Afrika kıtasının en önemli ve işlek mevkisi olmasından yabancı tüccarların ofislerinin olduğu meşhur bir yerleşimdir. İskenderiye'nin başlıca ihracatı pamuk, pirinç ve şekerdir. Şehrin ithalatı ise Avrupa'dan gelerek bir kısmı Mısır içinde kullanılan bir kısmı da Sudan'a giden mallarından oluşur. Ayrıca önemli oranda da balık, tuz ve demir ihraç edilir. Akdeniz kıyısında bulunan Reşit şehri de pirinçleriyle ünlüdür. Reşit Şehri, Darfur ticaretinin de transit yolu üzerinde olup Afrika içine giden kervanların toplanma ve dinlenme yeridir. Bunlardan başka Kızıldeniz sahilinde bulunan kükürt madeni, Fransız kumpanyasının iltizamı ile ihraç edilmektedir.

Kıbrıs Adası: Kıbrıs adasının yün ve pamuk dokumacılığı, üzüm bağları ile büyük ve küçükbaş hayvanları bölge ihtiyacına göre çok fazladır. Bu sebeple bu ürünlerin ticareti çokça yapılmaktadır. Adada çıkarılan ve Kıbrıs taşı ismi verilen bir çeşit taş kullanılarak üretilen yüzük ve mihri, bölgeye gelen tüccar ve turistlerce çok rağbet görmektedir.

Suriye, Lübnan, Filistin, İsrail, Ürdün: Halep Vilayeti ve Deyr-i Zor Mutasarrıflığı; Halep Vilayetinde dokuma sanayi gelişmiştir. Hatta dokuma ürünleri Avrupa fabrikalarıyla rekabet edecek derecede çok fazla ilgi görmektedir. Halep vilayetinde sarmalı ve iplikli kumaşlar, çar, çarşaf, Hint taklidi şallar, Şam taklidi hırka, alaca, oda döşemeleri ve sabun gibi imalat sanayisine dâhil edeceğimiz mallar üretilir. Halep kentinde zeytinyağı ve hayvansal yağlar çokça üretilerek ihracatı yapılır. Hatta bu yağlar Halep yağı ismiyle meşhur olmuştur. Vilayetin birçok semtinde sabun fabrikaları bulunmaktadır. Ayrıca dakik/un, pamuk ve kösele fabrikaları vilayetin en önemli ekonomik getiri sağlayan işletmeleridir. Halep vilayetinin en önemli limanı İskenderun, ikinci sırada ise Süveydiye limanıdır. İskenderun, yalnız Halep vilayetinin değil Urfa ve Zor sancakları ile Diyarbakır, Musul ve Bağdat taraflarının da ticari iskelesidir. Ayrıca Deyr-i Zor Mutasarrıflığında bulunan Tedmür kasabası, Şam ve Halep'ten Irak'a doğru giden yolların birleştiği noktada bulunduğu ve birçok vahaya sahip olduğu için Irak ile Şam-ı Şerif arasında yapılan ticaretin en önemli transit merkezi olmuştur.

Suriye Vilayeti; Şam, Hama, Humus, Trablusşam gibi büyük şehirler yün, pamuk ve ipek dokumacılığı ile kürk elbise üretiminde geçmişte kazandıkları şöhreti Meşrutiyet devrinde de korumaktadırlar. Vilayetin en büyük şehri olan Şam şehri ise kuyumculuk, dericilik, marangozluk gibi imalat sanayine yönelik ekonomik faaliyetleriyle dikkat çekmektedir. Şam şehrinin başlıca üretim malları Şam alacası ismiyle meşhur alaca, hırka, kefiye/puşi, maşlah (tek parça kadın elbisesi), Trablus kuşağı, kumaş, at takımı, sedefli konsol, çekmece ve sigara iskemleleri gibi şeylerdir.

Beyrut Vilayeti, Cebel-i Lübnan ve Kudüs mutasarrıflığı; Söz konusu vilayet ve mutasarrıflıkların şehir ve köylerinde, zeytin, sabun, zeytinyağı, sahtiyân, dakik/yün, limon, portakal, hurma bölge ihtiyacından fazla üretilerek diğer vilayetlere ticareti yapılır. Bu bölge sünger ticareti ve ipek dokumacılığı ile de meşhurdur. Bölgedeki önemli limanlar Lazkiye ve Trablus limanıdır. Trablus limanının iskelesi bulunmaması sebebiyle gemiler kıyıya yakın kayalıklarda demir atarlar. Trablus limanı, Hama ve Humus taraflarının da iskelesi olduğu için ticareti gittikçe genişlemektedir. Havran ve Kerek sancaklarının ihracat ve ithalatı da Trablus limanı ile yapılır. Cebel-i Lübnan

mutasarrıflığı arazisinde ise dut ve zeytin ağaçları ile bağlar çoktur. Bundan dolayı ipek, zeytinyağı ve şarap ihracatı çokça yapılır. Mutasarrıflığın ticaretine katkı da bulunan Beyrut'tan Şam'a giden demir yolu, mutasarrıflık içinde pek çok yere uğrayarak ticareti canlı tutar. Mutasarrıflığın yıllık kazancı kırk-elli bin Osmanlı lirasına ulaşır.

Irak, Kuveyt, Katar, Bahreyn: Basra Vilayeti; Basra şehri, Hindistan, İran, Arabistan, Kürdistan ve El-Cezire taraflarına gönderilen malların transit merkezi olduğundan ticaretçe önemli bir şehirdir. Ahalinin önemli bir kısmı hasır, hurma ve inci avcılığıyla geçimlerini sağlar. Bölgede yetiştirilen hurmanın bir kısmı Karun nehri vasıtasıyla İran'a; bir kısmı da Şattül-Arab nehri ve Basra Körfezi yoluyla Hindistan tarafına gönderilir. Bölge de hububat ürünleri yeterli oranda üretilmediği için bu ürünler Bağdat vilayetinden ithal edilir. Basra şehri ile körfez arasında Bağle, Bot ve Şuviî' olarak bilinen küçük gemiler ticari ürünlerin taşınmasında önemli katkılar sağlarlar.

Bağdat Vilayeti; Bağdat şehri sanayi açısından gelişmiştir. İpek, yün ve pamuktan yapılan ürünler mahalli ihtiyaçlar karşılandıktan sonra ihraç edilir. Vilayetin ticari ilişkileri civarındaki vilayetler yanında Hindistan, İran ve İngiltere ile gelişmiştir. Ayrıca bölge de yetiştirilen atlar dünyaca ünlü olduğundan dolayı ticaretinden yüksek gelir elde edilir.

Musul Vilayeti; Musul'un sanayi ve ticareti önceleri çok iyi konumdaydı. Ancak 19. yüzyıl itibariyle Hindistan'dan gelen kumaşların boyanıp satılması üzerine yavaşlamıştır. Bölge de üretilen ticari mallar kadife, kilim, keçe ile zücaciye gibi ürünlerdir. Musul civarında petrol yatakları keşfedildiği için çıkarılan petrolden de gelir elde edilmektedir. Kerkük şehrinde on civarı gözden kaynayan petrol senede 100 bin kıyyeye ulaşmakta olup vilayet içinde kullanılırken çevre vilayet ve ülkelere de ticareti yapılmaktadır.

4.3.6. Turizm Coğrafyası

Turizm Coğrafyası 20. yüzyılda ortaya çıkmış ekonomik coğrafyanın bir alt koludur. Coğrafya mekânın özelliklerini incelerken; bu mekânsal özelliklerin turizm sektöründe değerlendirilmesini ise turizm coğrafyası inceler (Aktaş, (edt.) 2012). Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında turizm konusu herhangi bir başlık

altında ele alınmamıştır. Vilayetlerin doğal özellikleri anlatılırken özellikle sağlık ve kültürel turizm içerisinde değerlendirebileceğimiz bazı bilgilere yer verilmiştir. Buna göre Ortadoğu bölgesinin turizm coğrafyasını; kaplıcası olan şehir ve kasabalara yapılan tedavi amaçlı sağlık turizmi ile dinî mekânlara yapılan ibadet maksatlı kültür turizmi oluşturmaktadır.

Ortadoğu'nun bundan yüz yıl önceki turizm potansiyeli ile günümüzdeki turizm potansiyeli arasında aslına bakılırsa dikkate değer bir gelişme olmamıştır. Ortadoğu'nun uzun zamandır devam eden bölgesel ve küresel sorunları, bölgenin, diğer ekonomik faaliyetlerinde olduğu gibi, turizm faaliyetlerinin gelişmesine de engel olmuştur. Bununla birlikte, birçok petrol zengini Ortadoğu ülkesi petrol dışında gelir kaynağı oluşturmak için yakın zamanda turizmi geliştirme adına önemli yatırımlar yapmaktadırlar (Kocalar, 2016, s. 117-125).

Sağlık Turizmi: Ortadoğu bölgesinde sağlık turizmi denince, akla ilk önce kaplıca veya ılıca olarak bilinen sıcak su kaynaklarına yapılan ziyaretler gelmektedir. Ortadoğu bölgesi sıcak su kaynağı bakımından oldukça zengin bir coğrafyadır. Kaplıcaların çoğunluğu Türkiye'deki Marmara ve Ege bölgesinde toplanmıştır. Özellikle Bursa bölgesinde faaliyet gösterenler kaplıcalar, Avrupa'dan ve Ortadoğu'nun tüm bölgelerinden ziyaretçi ağırlar. Avrupalılar arasında “*şark ılıcaları*” adıyla meşhur olmuş Bursa'da “*Çekirge*”, “*Eski Kaplıca*”, “*Gümüşsuyu*” adıyla bilinen “*Kara Mustafa*”, “*Büyük ve Küçük Kükürtlü*”, “*Yeni Kaplıca*”, “*Kaynarca*” adıyla sayısız havuzlu ve halvethaneli daireleri bulunan büyük kaplıcalar mevcuttur. Bu kaplıcalar içinde en gösterişli olanı Yeni Kaplıca'dır. Marmara ve Ege bölgesindeki halkın hastalıklarına şifa bulmak üzere rağbet gösterdiği diğer ılıcalar ise Kırmasti/Mustafa Kemal Paşa, İnegöl, Bolu, Gediz, Bolvadin, Ayvalık, Erdek, Bigadiç, Çeşme, Muğla/Bozok ılıcalarıdır.

Anadolu'nun diğer bölgelerinde de halkın geçimine katkı sağlayan ve cilt ve romatizma hastalıklarına şifa arayanların çokça uğradığı birçok kaplıca bulunmaktadır. Özellikle Havza, Fatsa, Pazar, Ordu/Bolaman, Nevşehir/Arabson, Tarsus/Ulaş, Erzurum/Hasankale, Siverek/Çermik, Amasya/Sulusaray kaplıcaları dikkat çekicidir. Ayrıca Kırşehir, Ayaş ve Beypazarı'ndaki kaplıca ve maden suları çok değerli mineraller içerdiği için Avrupa'daki Vişi olarak ünlenen maden suyu ve kaplıcalarına benzetilmiştir.

Anadolu dışında ise Halep, Taberiye, Musul/Hamam Ali Kaplıcaları, Zaho/Germabe kaplıcası bölgesinde de ahalinin romatizma hastalıklarına şifa bulmak için uğradıkları kaplıcalar bulunmaktadır.

Kültür Turizmi: Kültür turizmi açısından Ortadoğu bölgesinin en önemli iki şehri, Müslümanların hac ibadetini eda ettikleri *Mekke* ile Hazreti Peygamberin metfun olduğu *Medine* şehirleridir. Ali Tevfik Bey, Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyasında bu iki şehirle ilgili şunları zikretmiştir: “*Hicaz yöresinin en meşhur ve mukaddes beldeleri, Mekke-i Mükerrreme ile Medine-i Münevvere olup bu mübarek iki beldeye Harameyn-i Muhteremeyn ismi verilmiştir. Mekke-i Mükerrreme'nin Mualla, Şeyh Mahmut ve Bereketül-Maciye isminde üç adet doğal girişi vardır. Mualla kapısı dışında bulunan mezarlıkta müminlerin annesi Hz. Hatice (ra) ile Hz. Peygamberin annesi Amine'nin ve ashab-ı kiram hazretlerinden pek çoğunun mezarları vardır. Mekke-i Mükerrreme peygamber (aleyhis selam) efendimizin doğduğu yer olduğu gibi peygamberlik öncesi ikamet ettiği, Kuran'ı Kerim'in inmeye başladığı ve peygamberliğin ilk 13 yılının geçtiği yerdir. Kâbe, şehrin merkez noktasında olan Mescid-i Haram'ın ortasında olup iki tarafında Safa ile Merve tepeleri vardır*” (1913:548-549). “*Medine Şehri de Peygamberimizin vefat ettiği ve kabrinin bulunduğu şehir olması sebebiyle ziyaret etmek üzere Müslümanları kendine çeker. Peygamber efendimizin yaptırdığı ve kabrinin bulunduğu Mescid-i Nebevi, şehrin ortasındadır. Medine-i Münevvere ve civarında pek çok Mescid vardır. Bunlar içlerinde hazreti peygamberin kurduğu Mescid-i Kuba ve iki kibleli mescid (Mescid-i Kibleteyn) meşhurdur*” (1913:556).

Ortadoğu bölgesinde Müslüman, Hıristiyan ve Yahudiler için kutsal kabul edilen *Kudüs* şehri ve buradaki Müslümanların İlk kiblesi *Mescid-i Aksa* da üç semavi din mensuplarınca çokça ziyaret edilir. Kudüs şehri ile ilgili Ali Tevfik Bey şunları zikretmiştir: “*Kudüs şehrinin içinde Hz. Davut ve Hz. Süleyman'ın (as) yaşadıkları dönemde inşa edilen Mescid-i Aksa ziynet ve zarafet hususunda benzeri nadirdir. Bununla beraber büyük peygamberlerden bazılarının da mübarek kabirleri ve Hıristiyanlarca mukaddes sayılan El-Kamame Kilisesi (Kıyamet Kilisesi) şehir merkezinde bulunur. Nasıra kasabası da Hz. Mesih'in (as) doğduğu ve uzun süre ikameti ettiği meşhur bir yerdir. Kudüs'ün iki saat güneyinde idarece merkeze bağlı nahiyelerden birinin merkez*

idaresi olan Beytül-Lahim Hz. İsa'nın (as) doğduğu yer olması sebebiyle meşhurdur. El-Halil şehri de bir zamanlar Hz. İbrahim'in (as) yaşadığı ve Hz. İbrahim'den (as) başka diğer peygamberlerden birkaçının da mezarlarının bulunduğu yer olmasından dolayı çokça ziyaret edilir” (1913:440-443).

Bölgedeki diğer önemli ziyaret mekânı Irak bölgesindeki *Necef ve Kerbela* şehirleridir. Hz. Ali (ra) hazretlerinin Necef'te defnedildiğine inanıldığı için şehir Şîî Müslümanlarca sürekli ziyaret edilir. Kerbela, İmam Hüseyin (ra) hazretlerinin şahadet yeri olduğu için burayı ziyaret etmek için Hindistan ve İran bölgesinden Şîî inancına mensup birçok insan gelir. Musul bölgesinde ise sur dışında bulunan Şis ve Ninova/Nebi Yunus köyünde *Yunus* (as) ve *Danyal* (as) peygamberlerin makamları ile Erbil şehrinde de *Üzeyir* (as) ve İmam Ali (ra) hazretlerinin oğullarından *Abdullah'ın* türbeleri bulunduğu için buralar halk tarafından ziyaretgâh yapılmıştır. Hz. *Yuşa'nın* (as) makamı şerifi ve *Cüneyd-i Bağdadi'nin* mezarlar ile *Harun Reşit'in* eşi Zübeyde hanımın türbeleri de bu bölgedeki önemli ziyaret mekânlarındandır. Ayrıca Azamiye nahiyesinde *İmam-ı Azam Ebu Hanife (Numan Bin Sabit)* ve *İmam Ahmet bin Hanbel* hazretleri metfun olup her yıl birçok insan buraya kabir ziyaretine gelmektedir. Horasan bölgesinde de *İbrahim Ethem* hazretlerinin makamları ziyaret edilen diğer bir mekândır. Bunlardan başka Fırat nehri kenarında bulunan Kazımiye kasabasında *İmam Musa Kazım'ın* (ra) türbesi ile yanında büyük bir cami-i şerif bulunur. Burası da birçok ziyaretçiye ev sahipliği yapmaktadır. Ayrıca Kurna kasabasından akan Şat nehri kenarında “*Berham*” ismi verilen çok yaşlı bir ağaç vardır. Bu ağaç Hz. *Âdem* (as) zamanından kalma olduğuna inanıldığı için ziyaretçi akınına uğramaktadır. Bu ağaç Avrupalılar (özellikle İngilizler) arasında da popüler olmuştur. Ağacı görmek için gelen Avrupalı turistler, uğurlu saydıkları ağaçtan küçük dal parçaları koparıp evlerine götürürken, ağaç civarında kaynayan sudan da şifa niyetiyle içerler.

Suriye bölgesindeki Maan kasabasında, merkez kazaya dört buçuk saat mesafede bulunan *Vâdiy-i Musa* ismiyle meşhur bir harabe vardır. Hz. *Harun'un* (as) türbesi de bu harabenin batısındadır. Şeyh Said köyünün batısında da Hz. *Eyüp* (as) ile Hz. *Ömer* (ra)'a isnat edilen cami-i şerif vardır. Bu üç yer bölge halkı tarafından sürekli ziyaret edilen özel mekânlardandır. Fırat nehrinin sol sahilinde bulunan Rakka Kasabası, meşhur Siffin

Savaşının meydana geldiği yer olması ve aynı zamanda kasabadaki Caber kalesi önünde bulunan *Süleyman Şah'ın* türbesine ev sahipliği yapması sebebiyle ziyaretçisi çoktur.

Bugün Anadolu toprakları içinde kalan Ergani'de bulunan *Hz. Zülkiyl'in* (as) makamları birçok ziyaretçiyi ağırlarken; Cizre kasabasının doğusunda, tepesi sürekli karla kaplı olan "*Cudi Dağı*" da *Hz. Nuh'un* (as) tufan zamanında gemisinin oturduğu yer olması ve makamının bulunması sebebiyle bütün Ortadoğu'dan ziyaretçi ağırlar. Tarsus'ta da *Şit ve Lokman* (as) ve *Hz. Peygamberin müezzini Bilal Habeşi'nin* (ra) mübarek makamları ziyaret yeri olmuştur. *Danyal* (as) peygamberin diğer bir başka makamı ile *Ashab-ı Kehf* hazretlerinin yüce makamları da Tarsus'tadır. Bunlardan başka Konya'daki *Hz. Mevlana'nın* kabri ve yanındaki büyük Mevlevi dergâhı Anadolu'nun her yerinden kendisine ziyaretçi çekmektedir. Ankara vilayetinde de *Hacı Bayram Veli* hazretlerinin türbesi ahali tarafından çokça ziyaret edilir. Söğüt kasabası ise Osmanlı Devleti'nin kurulduğu ve *Ertuğrul Gazi'nin* türbesine ev sahipliği yaptığı yer olması sebebiyle meşhur olup halk tarafından ziyaret yeri haline getirilmiştir.

Mısır bölgesinde de kültürel turizm açısından önemli mekânlar vardır. Gize şehri, *piramitleri* ile meşhurdur. Bu şehirde Mısır'ın eski çağlardan kalma yirmi bir adet piramit bulunur. Bu piramitlerden en büyüğünün yüksekliği 144, genişliği ise 231 metredir. Bu piramitler Mısır firavunlarına mezar olarak yapılmıştır. En büyük piramidin yanında *Ebul-Hevl (Sphinx)* ismiyle tanınan insan başı ile hayvan gövdesinin birleşiminden oluşan 30 m uzunluğundan büyük bir heykel dikkat çekicidir. Mısır bölgesinde bunun dışında Dimyat kasabası civarındaki Tanis köyü *Hz. Musa* (as) doğduğu mübarek yer olması sebebiyle meşhur olup birçok kişi tarafından ziyaret edilir. Tanta kasabası da Nil deltasında kurulan panayırı ile meşhur olup her yıl çok sayıda turist ağırlar. Bölgedeki *Seyit Ahmet Bedevi* türbesi ile Siyut Kasabası da eski eserleri çok olduğundan kendisine ziyaretçi çeker. Yukarı Mısır'da çok sayıda yerli ve yabancı turisti ağırlayan yüz kapısı ile meşhur ünlü *Teb (Thebes)* şehri harabeleri ile Nil'in iki tarafında geniş araziye çevreleyen *Karnak-Luksor* harabeleri bulunur. Teb kasabasında Firavunlar zamanından kalma bu saray ve köşk harabeleri ile eski eserler batılı tarihçi ve oryantalistler tarafından çokça ziyaret edilir.

SONUÇ TARTIŞMA VE ÖNERİLER

Osmanlı Devleti için sonun başlangıcı niteliğinde olan II. Meşrutiyet Devri, siyasi istikrarsızlıklara rağmen eğitim-öğretim hayatında önemli gelişmelerin yaşandığı Cumhuriyet Türkiye'sine geçişin temel taşlarının döşendiği yıllardır. Bu devir, özellikle Dar'ul-Funun'da "Coğrafya Dar'ul-Mesâisi"nin açılmasıyla coğrafya yazını ve öğretimi için önemli kazanımların elde edildiği yıllar olmuştur. II. Meşrutiyet Devri'nde özellikle haritacılık, meteoroloji, hidrografya, jeoloji alanında çalışmalar yapılmıştır. Eski basmakalıp tedvin anlayışı tam olarak bırakılamasa da ansiklopedik kaynaklar ile tabiat ilimleri ve birçok coğrafya ders kitabı hazırlanmıştır. Ancak buna rağmen Meşrutiyet Devrinde, coğrafya eğitiminin istenildiği gibi devam etmediği Satı Bey, Emrullah Efendi, İsmayıl Hakkı Baltacıoğlu gibi birçok aydınca gözlemlenmiş ve bu durumun düzeltilmesi konusunda çalışmalar yapılmıştır. Meşrutiyet devrinde coğrafya yazınıyla ilgili birçok eser kaleme alınsa da araştırmamız olan "Osmanlı ortaöğretim kurumları olan İdadi ve Sultanilerde Ortadoğu bölgesinin öğretimi" konulu herhangi bir çalışma-araştırma veya bir telif eser ortaya konmamıştır. Ortadoğu bölgesi, Osmanlı Devleti'nin vilayetlerinin anlatıldığı "Memalik-i Osmaniye" adlı kitap ve derslerde kendisine yer bulmuştur. Bu devre kadar Osmanlı'da bugünkü anlamıyla bir Ortadoğu kavramsallaştırmasının hiç oluşmaması, eğitim kurumlarında Ortadoğu özelinde bir coğrafya müfredatının oluşmasına veya bu yönde bir eserin hazırlanmasına engel olmuştur. Osmanlı Devleti, Ortadoğu'nun büyük kısmını merkez konumdaki Anadolu'nun devamı olarak gördüğü için bu toprakları "Memalik-i Osmaniye" içerisinde kabul etmiş ve bölgede yaşayan toplumlar da "Osmanlı Millet Sistemi" ne dâhil edilmiştir. Buradan hareketle diyebiliriz ki Ortadoğu, bizatihi Osmanlı Devleti'nin kendisidir. O devirde Ortadoğu demek Osmanlı demek olduğu için Devlet-i Âliye'de bir gerçekliği olmayan Ortadoğu kavramı ise ilk olarak İngiliz ve Fransız yayılcı politikalarının bir sonucu olarak siyasal literatüre girmiştir. Daha sonra diğer emperyalist güçlerin de hegomonik emellerine hizmet edecek şekilde anlamlar kazanmış ve bu doğrultuda sınırları belirlenmiştir. Büyük bölümü I. Dünya Savaşı sonuna kadar Osmanlı'ya ait olan Ortadoğu toprakları, savaş sonrası oluşturulan sunî ve kırılğan sınırların kesiştiği, üzerinde zayıf karakterli krallıklar bulunan topraklar haline dönüştürülmüştür. Bu dönüşümü sağlayan emperyalist güçler halen bölge üzerinde yoğun mesai harcamaktadır. Doğu ve Batı entegrasyonunda önemli

süreçler kat eden Türkiye'nin ise bölgedeki konumunu sağlamlaştırma adına konjektörü iyi takip etmesi, bölge huzurunu ve çıkarını önceleyen akılcı politikalar üretmesi gerekmektedir.

II. Meşrutiyet Dönemi'nde Ortadoğu coğrafyası, Memalik-i Osmaniye başlığı altında, ortaöğretim kurumlarının genellikle son sınıflarında tafsilatlıca anlatılmıştır. Hazırlanan kitap veya kitap bölümlerinde; Ortadoğu'yu oluşturan vilayetler, Osmanlı'nın diğer tüm vilayetleri gibi işlenmiştir. Bu doğrultuda dönemin ortaöğretim kurumlarında okutulmak üzere Ali Tevfik Bey tarafından hazırlanan "Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası" adlı kitap çalışmamıza esas alınmış olup kitaptaki veriler ışığında Ortadoğu bölgesinin fiziki, beşerî ve ekonomik coğrafyası incelenmiştir. Kitap incelenirken; Ortadoğu'yu oluşturan Memalik-i Osmaniye toprakları, bugünde genel kabul görmüş dar Ortadoğu ülkeleri haritası bağlamında (İran hariç) ele alınmıştır. 1913 basımını incelediğimiz Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki bilgilere tafsilatlıca baktığımızda Ortadoğu'nun Fiziki, Beşerî ve Ekonomik Coğrafyasının çoğunlukla tasvirinin yapıldığı ve birçok vilayette bilgilerin tekrarlandığı gözlenmiştir. Verilen bilgilerden bir kısmı hatalı veya eksiklikler içerirken özellikle rakamsal verilerde takriben ifadesi çoğunlukla kullanılmıştır.

Ortadoğu Coğrafyasının dünya üzerindeki konumu anlatılırken Paris'te bulunan başlangıç meridyeni (hatt-ı nısfun-nehar) dikkate alınarak Osmanlı Devleti'nin 32.17 derece doğu boylamı ile 42.37 derece kuzey enlemi arasında bulunduğu ifade edilmiştir. Burada enlem ve boylamların bitiş yerleri verilmezken bir başka yerde de Osmanlı'nın 45. kuzey paralelinden ekvatora (hatt-ı istiva) kadar uzanan alan içerisinde bulunduğu Kuzey yarım kürenin orta ve kuzey tropikal kuşakları arasında olduğu bilgisi verilmiştir. Kitabının ilk bölümünde bu konuları içine alan Matematik Coğrafya tanıtıldığı halde bu bölümle ilgili kitabın ilerleyen sayfalarında çok az bilgi verilmiş olması eserin bu alandaki eksikliklerinden birisidir.

Fiziki coğrafyaya ait diğer veriler incelendiğinde, Ortadoğu Coğrafyasının birbirinden çok farklı dağ oluşumu, ova, geçit, yayla, plato, çöl, kıyı şeridi, burun, boğaz, ada ve yarımada gibi yeryüzü şekilleri barındırdığı görülmektedir. Ancak bu bilgiler neden ve sonuç bağlamında incelenmemiş, çoğunlukla yeryüzü şekillerinin isimleri ve

bulunduğu yerleri ifade etme şeklinde kitapta yer almıştır. Buradan hareketle Ortadoğu'nun yeryüzü şekilleri, tasviri jeomorfoloji bağlamında anlatılmıştır demek doğru olacaktır. Örneğin Ortadoğu bölgesinin dağ oluşumları anlatılırken sıra dağlardan ve münferit dağlardan bahsedilmiş ancak dağ oluşumu ve kıta hareketlerinden neredeyse hiç bahsedilmemiştir. Aynı şekilde kitapta, toprağın oluşumu, toprağı meydana getiren öğeler, toprağın sınıflandırılması gibi konularda bilgi yokken ziraat yapımına uygun araziler, çöl ikliminin etkisiyle oluşmuş taşlık ve kumluk alanlar hakkında ise çok az bilgi verilmiştir. Kitapta Ortadoğu'nun İklimsel özellikleriyle ilgili verilen bilgiler sadece iklim türleri bakımından bugünkü verilere yakın bilgiler içermektedir. Buna göre bölge Kuzey İklimi, Orta İklim, Cezire İklimi, Akdeniz İklimi ve Güney İklimi ismiyle beş iklimsel bölgeye ayrılmıştır. Bu iklimler incelendiğinde; Doğu İklimini, Karasal İklim; Orta ve Batı İklimini, Akdeniz iklimi; Kuzey İklimini, Karadeniz İklimi; Güney İklimini, Çöl İklimi; Cezire İklimini ise Yarı Çöl İklimi olarak değerlendirmek mümkündür. Saydığımız iklim türleri, karakterlerine göre bitki örtüsü ve hayvan çeşitliliği meydana getirmiştir. Bu bağlamda Ali Tevfik Bey Ortadoğu'nun orman varlığını 80 milyon km olarak ifade etmiş ve ormanlarda bulunan ağaç türlerine de kısmen değinmiştir. Ayrıca Ortadoğu'nun hayvan çeşitliliğine de bir bölüm ayırarak evcil ve yabani, hayvan varlıklarını bölgelere göre sıralamıştır.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında üzerinde genişçe durulan konulardan biriside genel olarak bölgenin jeomorfolojik yapısı ve iklim özelliklerinin etkisi altında olan hidrografyadır. Bazı denizlerin derinlik ve çevre bilgisinin takribi rakamlarla aktarıldığı bu bölümlerde, Ortadoğu'yu oluşturan tüm ülkelerin 30 milyon km'den fazla denize sahili olduğu özellikle vurgulanarak bölgenin deniz, göl ve nehirleri hakkında bilgiler verilmiştir. Özellikle nehirler konusu kitapta etraflıca anlatılmış, nehirleri besleyen tüm kollar ve geçtiği tüm güzergâhlar teker teker zikredilmiştir. Ancak verilen nehir uzunlukları bugünkü ölçümlerle uyuşmamaktadır. Bölgenin kaplıca ve maden suyu kaynakları da dikkat çekici oranda çok olduğu, kitapta ulaştığımız bilgiler arasındadır. Ali Tevfik Bey'in verdiği bilgilere göre o dönemde birçok insan, kaplıcalara tedavi maksatlı seyahatlerde bulunmaktadır. Bu yönüyle kaplıca bulunan yerleşim alanlarının ticareti gelişmiştir. Bölgede mineralli kaplıca sularının bolluğu ve geniş yer tutması, sağlık turizmini çeşitlendirme anlamında geniş imkânlar taşıdığını söyleyebiliriz.

Ortadoğu bölgesini oluşturan Osmanlı Asya'sında doğal afetler çoğunlukla yukarıda bahsettiğimiz Ortadoğu'nun su coğrafyası etrafında şekillenmiştir. Kitapta doğal afet olarak sadece akarsu taşkınları sonucu oluşan bataklık alanlar ile mevsimlere göre doluluk oranı değiştiğinden yaz aylarında bataklıklara dönüşen göl havzalarının insan sağlığına olumsuz etkileri bulunmaktadır. Sel ve taşkın riskleri çoğunlukla, Nil nehri ile Dicle ve Fırat'ın birleşerek oluşturduğu Şattül-Arap nehrinin mecrasında meydana gelmektedir. Halk sağlığı açısından en dikkat çekici vurgu, Süleymaniye kasabasında yaz mevsimlerinde Raşabat (kızıl) olarak bilinen gayet şiddetli bir rüzgâra ve bu rüzgârın etkilediği birçok insanının hastalanarak yataklara düşmesine yapılmıştır. Ortadoğu bölgesinin geçmişten bu yana kadim medeniyetlere ev sahipliği yapması sebebiyle yukarıda sayılanlar dışında birçok doğal afet yaşadığı da muhakkaktır. Ancak kitapta bu doğrultuda doyurucu herhangi bir bilgi bulunmaması, Ortadoğu'daki insanlık tarihi açısından büyük etkileri olduğunu düşündüğümüz doğal afetler hakkında bir araştırma yapılması gerekliliğini ortaya koymaktadır.

Osmanlı Ortadoğu'sunun yüzölçümü ve bu alan içerisinde yaşayan nüfus sayısı da kitapta geniş yer bulan bilgiler arasındadır ancak bu veriler de yine yuvarlanarak takribî rakamlarla ifade edilmiştir. Kitaptaki verilere göre Memalik-i Osmaniye'nin yüzölçümünün 4 milyon 100 bin km kadar olup bu alan içerisinde yaşayan nüfus ise takriben 41 milyon 280 bin kişidir. Vilayetlerin nüfus verileri birleştirildiğinde Ortadoğu ülkelerini oluşturan vilayetlerin nüfusunun yaklaşık 32 milyon kadar olduğu anlaşılmaktadır. Bu nüfusu oluşturan etnik çeşitlilik içerisinde ise Türk, Tatar, Pomak, Arnavut, Kürt, Çerkez, Laz, Arap, Rum, Ermeni, Bulgar ve Yahudi gibi topluluklar bulunduğu görülmektedir. Tüm zaman dilimlerinde medeniyet birikimi bakımından hep önde olan Ortadoğu bölgesinin ifade ettiğimiz etnik yapısı, kitapta yeterince yer bulmamıştır. Ancak bölgenin etnik yapısı derinlikli olarak incelenmeye değer bir konudur. Yüz yıl önceki Ortadoğu'nun tarihî coğrafyası niteliğinde bilgiler verdiğimiz bu çalışmamızdan hareketle o zamandan daha da gerilere gidilerek bölgede geçmişte var olmuş ve dünya sahnesinden silinmiş veya varlığını hala sürdüren etnik toplulukların ortaya çıkarılması, etnik ve inanç farklılıklarına rağmen bölgenin birlikte yaşama tecrübesini ifade etmesi açısından önem arz etmektedir.

Yukarıda bahsettiğimiz nüfus kitlesi, buldukları çevrenin şartlarına uygun olarak yerleşim şekilleri ve mesken tipleri oluşturmuştur. Kent yerleşim alanlarında çoğu zaman, binalar taş veya tuğla-ağaç karışımı malzemeler kullanılarak inşa edilirken kırsal yerleşim alanlarının önemli merkezleri olan ve Ortadoğu bölgesinde yerleşik kültürün olduğu, tarım, hayvancılık, balıkçılık, ormancılık vs. faaliyetlerinin yapıldığı köy ve nahiyelerde ise yerleşimler, düzenli-toplu veya düzensiz-dağınık olarak tanımlayabileceğimiz nitelikte şekillenmiştir. Meskenler de bulunduğu bölgedeki doğal yapı malzemelerine göre ahşap, taş ve kerpiç veya bunların birleşimi şeklinde boy göstermiştir.

Bütün kültürlerde olduğu gibi “şark kültürü” çatısı altındaki Ortadoğu toplumlarında da, geleneklere bağlı toplumsal yaşantı içerisinde, var olunan coğrafya üzerinde insan-mekân etkileşimi çerçevesinde oluşmuş çok sayıda kültürel zenginliğe ait motif görmek mümkündür. Bu zenginlik ve etkileşimin göstergesi olarak gündelik kullanım için üretilen birçok eşya ve yapı, bu coğrafyanın geçmişinden günümüze gelen kültürel çeşitliliğinin yansıması olan zengin motiflerle bezenmiştir. Bölgenin yukarıda ifade ettiğimiz gibi kültürel ve dini mekânlar bakımından zengin oluşuna rağmen var olan çatışma ve kaos dinamiği bunların üzerini örtmektedir. Ortadoğu’daki bu olumsuz tablo ortadan kaldırılarak bölgenin kültürel zenginliğinin daha görünür hale getirilmesi mümkündür. Böylelikle dünya çapında Ortadoğu’nun savaşlarla anılan ismi, daha çok sahip olduğu köklü kültürel değerleriyle ön plana çıkacaktır.

Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabındaki verilere göre Meşrutiyet dönemi Osmanlı Ortadoğu’sunda ekonomik faaliyetler çok büyük oranda tarım-hayvancılık ve küçük meslek erbabının tezgâhlarda ürettiği ürünlere dayalıdır. 19. Yüzyıl başlarından itibaren tarıma dayalı sanayi şeklinde gelişen Ortadoğu sanayisinin büyük çoğunluğunun bugünkü Türkiye topraklarında kalan batı vilayetlerinde toplandığını, diğer vilayetlerde de bazı dokuma, tuğla-kiremit, maden ocakları gibi fabrikaların kurulduğu anlaşılmaktadır. Bunun yanında Ortadoğu bölgesinde, devlet eli ve özel sektör tarafından işletilen birçok maden yatağından bahseden Ali Tevfik Bey, keşfedildiği halde imkânsızlıklar sebebiyle çıkarılamayan maden alanlarının bilgisini de hayıflanarak vermiştir. Bu bilgilere göre II. Meşrutiyet döneminde Ortadoğu sanayisinin genellikle el

tezgâhlarında veya küçük imalathanelerde tarım ve hayvancılığa dayalı olduğunu, kısmen de modern sanayi faaliyetlerinin başladığını söylemek mümkündür.

Ortadoğu'daki tarım ve hayvancılık faaliyetleri de kitapta geniş yer bulan konulardandır. Bölgede yetiştirilen hayvan ırkları ve yabani hayvan varlığından bahseden Ali Tevfik Bey, vilayetlerdeki zirai faaliyetleri, geleneksel tarım ile sanayi kuruluşlarına uyum sağlamaya başlamış tarımsal anlayış olarak iki şekilde ele almıştır. Ortadoğu'nun zirai faaliyetlerini gıda tarımı ve sanayi tarımı olarak iki başlıkta inceleyen yazar, kırsal kesimlerde geleneksel tarım anlayışının sürdürüldüğünü; sanayiye hammadde üretme yoluna giden tarımsal anlayışın ise daha çok devlet eli veya desteği ile gerçekleştirilen tarımsal faaliyetlerle kendisini gösterdiğini bildirmiştir. Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası kitabında Ortadoğu ülkelerinin ticari yapısı ise çoğunlukla tarım ve hayvancılık faaliyetleri sonucu elde edilen ürünler ve maden ürünlerinin alım satımı şeklinde gerçekleşmektedir. Osmanlı Devleti'nin hâkim olduğu Ortadoğu coğrafyasında ulaşım, nakil ve ticari işlerinin önemli kısmı denizyolları ile yapılmaktadır. Büyük şehirleri birbirine bağlayan karayolu ağı ve tren hatları, limanlara ticari mal taşıma hususunda önemli bir yere sahiptir. II. Meşrutiyet devrinde Osmanlı Ortadoğu'sundaki şehirleri birbirine bağlayan yirmi dokuz farklı kara yolu ve karayolları dışında yaklaşık 4750 km uzunluğa ulaşan olan 13 demir yolu hattı bulunduğu anlaşılmaktadır. Ticari hayata önemli katkı sağlayan diğer bir durum ise kaplıca ve dini mekânlara yapılan seyahatlerdir. Bu seyahatler o dönem için Ortadoğu Coğrafyasının sağlık ve kültür turizmi potansiyelini ifade etmesi açısından dikkat çekicidir.

II. Meşrutiyet Devri Ortaöğretiminde Ortadoğu Coğrafyasının ele alınışını, Ali Tevfik Bey'in hazırladığı "Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası" kitabı perspektifinde incelediğimiz bu çalışmamızda, Ortadoğu bölgesinin coğrafyafi özelliklerinin yüz yıl önceki resmini göstermeye çalıştık. Osmanlı için Anadolu coğrafyasının doğal bir uzantısı olan ve bizimde "Osmanlılık" üst kimliği çerçevesinde aidiyet hissederek "vatan" olarak algıladığımız Ortadoğu, Osmanlı hâkimiyeti sonrası yüz yıldır süren kargaşa ortamı içerisinde bizler tarafından yeniden keşfedilmeyi bekleyen unutulmuş bir coğrafya olarak karşımızda durmaktadır.

KAYNAKÇA

- Ak, M. (1993). "Coğrafya (Osmanlılar Dönemi)". *İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s.62-66, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ak, M. (2004). Osmanlı Coğrafya Çalışmaları. *TALİD Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi*, c.2, sy.4, s.163-211.
- Ak, Musa. (2006). *II. Meşrutiyet Döneminde Meslekî ve Teknik Eğitim Okulları (1908 – 1918)*. Pamukkale Üniversitesi SBE, Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, Denizli.
- Akçura, Y. (1932). Tarih Yazmak ve Tarih Okutmak Usullerine Dair. *I. Türk Tarih Kongresi* (s. 576-607). Ankara.: TC. Maarif Vekâleti, Konferanslar Müzakere Zabıtları.
- Akdeniz, İ. (2003). Türk Müsikîsin'de Enderun'un Yeri ve Önemi. *Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Sanat Dergisi*, sy. 4, s. 63-67.
- Akengin, H., & Dölek, İ. ((edt) 2015). *Türkiye Fiziki Coğrafyası*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Aktaş, S. G. ((edt.) 2012). *Turizm Coğrafyası*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi AÖF Yayınları.
- Akyol, İ. H. (1943a). Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya-I. *Türk Coğrafya Dergisi*, sy:1, s. 3-15.
- Akyol, İ. H. (1943b). Son Yarım Asırda Türkiye'de Coğrafya-II (Meşrutiyet Devrinde Coğrafya). *Türk Coğrafya Dergisi*, sy:2, s.121-136.
- Akyüz, Y. (2012). *Türk Eğitim Tarihi (MÖ:1000-MS:2012)*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Altuntek, N. S. (1993). İlk Türk Matbaasının Kuruluşu ve İbrahim Müteferrika. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, Sayı:10, s. 191-204.

- Aykanat, Y. (2013). *Orman Atlası*. Orman Genel Müdürlüğü.
- Bağcı, H. R., & Şengün, M. T. (2012). Çöl Tozlarının Beşeri Çevre ve Bitkiler Üzerindeki Etkileri. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy.24, s.409-433.
- Bal, R. (2017). Birinci Dünya Savaşı'nın Son Yılında Ortadoğu'da Cephe Gelişmeleri ve Mustafa Kemal. *Kırklareli Üniversitesi, SBE. Dergisi*, sy. 1, s. 31-49.
- Balcı, A. (2018). Hayat hikayelerindeki Coğrafi Bilgi: Sözlü Coğrafya. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, sy. 38, s. 40-57.
- Balcı, A., & Bigili, M. (2016). Coğrafi Düşünce ve Gelişimi, Dilek, D. (edt). *Sosyal Bilgiler Eğitimi* (s. 469-487). içinde Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Baltacı, C. (2004). "Osmanlılar'da Mektep". *İslam Ansiklopedisi*, c.29, s.6-7, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Baltacıoğlu, İ. H. (1914). *Coğrafyanın Usul-ü Tedrisi*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- Bayartan, M. (2008). XIX. Yüzyılda Osmanlı Madenlerinin Coğrafi Dağılışı. *Osmanlı Bilimi Araştırmaları Dergisi*, c.10, sy.1, s.137-155.
- Bayraktar, H. (2007). Ortadoğu Topraklarında Osmanlı Aleyhine Yapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Devlet Adamlarının Tutumu. 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)*. sy.2, s. 679-704, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Baytal, Y. (2000). Tanzimat ve II. Abdülhamid Dönemi Eğitim Politikaları. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, sy.11 (11), s. 23-32.
- Bediz, D. (1951). Süveyş Kanalı'nın Önemi. *Ankara Üniversitesi DTCTF Dergisi*, c.9, sy.3, s.329-352.
- Bekadze, I. (2017). Osmanlı'da Kullanılan Vilayet Tabiri Üzerine. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergisi*, sy.36, s.240-268.

- Beydilli, K. (2003). "Matbaa". *İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s. 105-110, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Beydilli, K. (2006). "Mühendishane-i Bahri Hümayun". *İslam Ansiklopedisi*, c.31, s. 514-516, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Beydilli, K. (2010). "Süleyman Hüsnü Paşa". *İslam Ansiklopedisi*, c.38, s.89-92, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Bilge, A. S. (1958). Jeopolitik. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.18, sy.1, s.301-316.
- Bilgili, M. (2016). Coğrafya Öğretiminde Mekân ve Yer Karmaşası Üzerine Bir Araştırma. *Coğrafya Eğitimi Dergisi*, sy.2(1), s. 11-19.
- Binbaşoğlu, C. (2009). *Başlangıtan Günümüze Türk Eğitim Tarihi*. Ankara: Anı Yayınları.
- Bozyiğit, R., & Güngör, Ş. (2011). Konya Ovasının Toprakları ve Sorunları. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy.24, s. 169-200.
- Calvi, W. S. (1941). Karlsbad Mühlbrunnen Maden Suyuna Kimyevî Bakımdan Çok Benzeyen Düzce-Derdin (Bolu vil.) Maden Suyu Membaı. *Maden Tetkik Arama (MTA) Dergisi*, sy.23. s.192-197.
- Celkan, H. Y., & Ünişen, A. (2017). II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanan Başlıca Mecmualardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi. *Adıyaman Üniversitesi, SBE Dergisi*, sy.25, s.259-305.
- Ceylan, M. A. (2013). Türkiye Coğrafyasına Katkıda Bulunan Yabancı Bilim Adamları: E. Obst, Th. Lefebvre ve E. Chaput. *Avrasya İncelemeleri Dergisi (AVID)*, c.II/1, s.311-351.
- Çalen, M. K. (2016). II. Meşrutiyet Dönemi Ders Kitaplarında Balkan Savaşları ve Rumeli'de Kaybedilen Topraklar, Koyuncu, A. (edt.). *Uluslararası Balkan Tarihi ve Kültürü Sempozyumu*. Çanakkale: c:2, s. 229-249, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi.

- Çalışkan, O. (2010). *Genel Coğrafya Ders Notları*. Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Çimen, A. (2012). Sayım Kayıt Düzeni ve Teşkilatlanma Açısından Osmanlıda Nüfus Hizmetleri. *Gazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, c.14, sy.3, s. 183-216.
- DAB. (1891). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, İrade, Askeri, (DAB, İ.AS.), 1213/94964, Tarih H: 29.06.1308-M: 09.02.1891.*
- DAB. (1901). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, Maarif Nezareti, Mektûbî Kalemî, (MF. MKT.), 627/23, Tarih, 07.11.1319-M: 20.10.1901.*
- DAB. (1902). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, İrade, Askeri, (DAB, İ.AS.), 42/34, Tarih H: 05.08.1320-M: 07.11.1902.*
- DAB. (1906). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, (MF. MKT), 949/44, Tarih, H: 03.07.1324-M: 23.08.1906.*
- DAB. (1907). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, (MF. MKT), 1020/48, Tarih H: 27.08.1325-M: 05.10.1907.*
- DAB. (1909a). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, Bab-ı Ali Evrak Odası, (DAB, BEO), 3670/275247, Tarih H: 18.11.1327-M: 01.12.1909.*
- DAB. (1909b). *Devlet Arşivleri Başkanlığı, İrade, Askeri, (DAB, İ.AS.), 98/47, Tarih H: 16.11.1327-M: 29.11. 1909.*
- DAB. (1914). *Devlet Arşivleri Başkanlığı.*
- Demirci, A., & Atalay, M. (2014). Ortadoğu Coğrafyasının Öğretiminde CBS'nin Kullanımı: 9. Sınıf Coğrafya Dersi İçin Bir Uygulama. *Milli Eğitim Dergisi*, sy. 44 (203), s.84-106.
- Demirel, D. (2007). *Osmanlı Devleti'nde Sultaniler ve İdadiler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, 19 Mayıs Üniversitesi SBE, Samsun.

- Demirel, F. (2012a). II. Meşrutiyetten Sonra Osmanlı'da Ortaöğretim: Sultânîler. *Tarih İnceleme Dergisi*, sy. 2, s. 339-358.
- Demirel, F. (2012b). Osmanlı Eğitim Sisteminin Modernleşmesi Sürecinde Hiyerarşi. *Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.25/2, s. 507-530.
- Demirel, F. G. (2004). Osmanlı Devletinde Kitap Basımının Denetimi. *Yakın Dönem Türkiye Araştırmaları Dergisi*, sy.5, s. 89-104.
- Demirtaş, Z. (2007). Osmanlı'da Sıbyan Mektepleri ve İlköğretimin Örgütlenmesi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, c. 17, sy. 1, s. 173- 183.
- Doğan, D. M. (2015). Ortadoğu'nun Türkçesi. *Türkiye Yazarlar Birliği (TYB) Akademi Dergisi*, sy. 15, s. 9-39.
- Doğan, E. (2015). *Eski Yakındoğu'da Nehirler*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi SBE, Kahramanmaraş.
- Doğan, M. (2013a). Türkiye Sanayileşme Sürecine Genel Bir Bakış. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 28, s. 211-231.
- Doğan, M. (2013b). Geçmişten Günümüze İstanbul'da Sanayileşme Süreci ve Son 10 Yıllık Değişimi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 27, s. 511-550.
- Doğan, Ö. S. (2008). Türkiye'nin Tarım Politikalarının Belirlenmesinde Coğrafi Özelliklerin Önemi. *Sosyoloji Dergisi (İstanbul Üniversitesi)*, c. 3, s. 91-101.
- Doğan, R. (1997). Osmanlı Eğitim Kurumları ve Eğitimde İlk Yenileşme Hareketlerinin Batılılaşma Açısından Tahlili. *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.37, s.407-442.
- Doğanay, H. (1989). Coğrafya ve Liselerimizde Coğrafya Öğretim Programları. *Coğrafya Araştırmaları Dergisi*, sy.1, s. 7-24.
- Doğanay, H., & Sever, R. (2016). *Genel ve Fiziki Coğrafya*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

- Duman, S. (2005). Ortadoğu Krizleri ve Türkiye. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü, Atatürk Yolu Dergisi*, sy. 35-36, s. 313-332.
- Duran, A. (2018). *Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Eğitim (1876-1923)*. İstanbul: Hiper Yayıncılık.
- Elibol, N. (2007). Osmanlı İmparatorluğunda Nüfus Meselesi ve Demografi. *Süleyman Demirel Üniversitesi, İİBF Dergisi*, c.12, sy. 2, s. 135-160.
- Emre, Y. (2014). Osmanlı'nın Başlangıç Meridyeni Ayasofya'ydı. *Yedi Kıta Dergisi*, sy.71, s.16-19.
- Erdem, E. (2016). Sanayi Devriminin Ardından, Osmanlı Sanayileşme Hamleleri: Sanayi Hamlelerinin Dinamikleri ve Zafiyetleri. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, sy. 48, s. 17-44.
- Ergin, O. N. (1977). *Türk Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Matbaası.
- Ergün, M. (1996). *İkinci Meşrûtiyet Devrinde Eğitim Hareketleri*. Ankara: Ocak Yayınları.
- Eroğlu, C., Babuçoğlu, M., & Köçer, M. (edt.) 2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. Ankara: Orsam Kitapları.
- Eskikurt, A. (2005). Tarihi Coğrafya Çalışmalarının Metodolojisi Konusunda Genel bir Değerlendirme. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 11, s. 39-64.
- Geçer, K. T. (2012). Tarihten Günümüze Türk Ordusunda Kullanılan Rütbe Sembolleri. *Silahlı Kuvvetler Dergisi*, sy.411, s.68-85.
- Genç, M. (2000). "İltizam". *İslam Ansiklopedisi*, c.22, s.154-15, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Gümüüşü, O. (2006). *Tarihi Coğrafya*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.
- Gümüüşü, O. (2012a). *Coğrafyaya Davet*. İstanbul: Yeditepe Yayınları.

- Gümüşçü, O. (2012b). Kâtip Çelebi'den Günümüze Türkiye'de Coğrafyanın Tarihi Serüveni. *TUCAUM VII. Coğrafya Sempozyumu Bildiriler Kitabı*. Ankara: s. 389-423, Ankara Üniversitesi.
- Gümüşsoy, E. (2007). Tanzimat'tan Sonra Halk Eğitimi İçin Kurulan İki Cemiyet: Cemiyet-i İlmiye-i Osmaniye ve Cemiyet-i Tedrisiye-i İslamiye. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Dergisi*, sy. 8(2), s. 173-193.
- Güner, İ., & Yazıcı, H. (2000). Güner, İ. ve Yazıcı, H. Çanakkale Boğazında Ulaşım. *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 35, s.25-50.
- Halaçoğlu, A. (1998). "Humbaracı". *İslam Ansiklopedisi*, cilt: 18, s. 349-350. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Hut, D. (2016). Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği. *VAKANÜVİS-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, sy. 1, s. 105-150.
- İhsanoğlu, E. ((edt.) 2000). *Osmanlı Coğrafya Litaratürü Tarihi*. İslam Tarih, Sanat ve Kültür Araştırma Merkezi (IRCICA), İstanbul: İrcica Yayınevi.
- İhsanoğlu, E. (1993). "Dâr'ul-Fünun". *İslam Ansiklopedisi*, c.8, s.521-525, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- İnalcık, H. (2005). *Osmanlı İmparatorluğu Klasik Çağ (1300-1600), Çeviren: Ruşen Sezer*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- İnalcık, H. (2012). "Tımar". *İslam Ansiklopedisi*, c.41, s. 168-173, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- İpşirli, M. (2003). "Medrese". *İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s.327-333, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Kamil, M. (2016). *şark Meselesi, Çeviren: Mustafa Özcan*. İstanbul: Özgü Yayıncılık.

- Karadoğan, S. (2011). Türkiye'nin Akarsuları ve Vadileri. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, c.16, s. 154-166.
- Karataş, S. Ö. (2014). Klâsik Türk Müziği Eğitimi'nde Bir Saray Üniversitesi: Enderun Mektebi. *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature And History of Turkish or Turkic Volume 9/2 Winter*, s. 869-875.
- Karip, E. (edt.) 2015). *Eğitim Bilimine Giriş*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Karpat, K. H. (2010). *Osmanlı Nüfusu (1830-1914)*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Kayserili, A. (2011). *Erzurum Şehrinin Kültürel Coğrafyası (Maddi Kültür Öğelerine Göre)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi SBE. Erzurum.
- Kıran, A. (2013). *Ortadoğu'da Su Bir Çatışma ya da Uzlaşma Alanı*. İstanbul: Kitap Yayınevi.
- Kırpık, C. (2010). II. Meşrutiyet'ten Sonra Şehzade Eğitiminde Değişim. *Süleyman Demirel Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, sy.21, s. 99-130.
- Kocalar, A. O. (2016). Ortadoğu Coğrafyasında Turizm. *Yeni Türkiye*, sy.82, s. 117-125.
- Kodaman, B. (1991). *Abdulhamit Devri Eğitim Sistemi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Koyuncu, A. (2004). Osmanlı Kimliği Üzerine Bazı Düşünceler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, sy.1, s. 203-212.
- Kut, T. (1994). "Dârüttübâa". *İslam Ansiklopedisi*, c.9, s.10-11, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Lamba, M. (2010). Osmanlı'dan Günümüze Türk Kamu Yönetiminde Merkeziyetçilik, Âdem-i Merkeziyetçilik Üzerine Bir İnceleme, Süleyman Demirel Üniversitesi. *Vizyoner Dergisi*, c.2, sy.1. s.131-156.

- Lewis, B. (2014). *Çatışan Kültürler, Keşifler Çağında Hıristiyanlar, Müslümanlar ve Yahudiler*. Çeviren: Nurettin Elhüseyni, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.
- Lewis, B. (2015). *Ortadoğu*. Çeviren: Selen Y. Kölay, Ankara: Arkadaş Yayınları.
- Mansfield, P. (1975). *Osmanlı Sonrası Türkiye ve Arap Dünyası*. Çeviren: Nuran Ülken, İstanbul: Sander Yayınları.
- Meriç, C. (2004). *Kırk Ambar*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- MUN. (1903). *Maarif-i Umumiye Nezareti, Maarif Salnamesi*. İstanbul: Asır Matbaası.
- MUN. (1913). *Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i Sultaniye Sunuf-u İptidaiye ve Taliye Ders Programları*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- MUN. (1915). *Maarif-i Umumiye Nezareti, Mekatib-i Sultaniye Ders Programı*. İstanbul: Matbaa-i Amire.
- MUN. (1916a). *Maarif-i Umumiye Nezareti, Ticaret Mekteb-i Âlisi Talimatname ve Müfredatlı Ders Programı*. İstanbul: Osmanlı Matbaacılık Şirketi.
- MUN. (1916b). *Maarif-i Umumiye Nezareti, İttihat ve Terakki Numune-i Sultanisi Talimatnamesi ve Müfredat Programı*. İstanbul: Yeni Turan Matbaası.
- Mutlu, K., Taş, R., & Akpınar, M. (2012). *Ortadoğu Raporu*. Ekonomik Sosyal ve Siyasal Araştırma ve Uygulama Merkezi (ESSAM), Turgut Özal Üniversitesi Yayınları: Ankara.
- Mücellidoğlu, A. Ç. (1968). *Son Asır Türk Tarihinin Önemli Olayları İle Birlikte Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler (Mülkiye Şeref Kitabı)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları.
- Orhan, M. (2006). *Osmanlı Devletinde Vilayet Yatılı İdadileri*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Niğde Üniversitesi SBE. Niğde.
- Orkun, H. N. (1944). *Türkçülüğün Tarihi*. Ankara: Kömen Yayınları.

- Ortaylı, İ. (1999). Osmanlı Kimliği. *Cogito-Osmanlılar Özel Sayısı*, sy. 19, s. 78-84.
- Oruç, Ş., Demirkaya, H., & Tokcan, H. (2017). *Osmanlı Dönemi Coğrafya ve Coğrafya Öğretimi*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Ödemiş, İ. S. (2014). Enderun Mektebi ve Demokratik Eğitim Modeli Perspektifinden Mesleki Eğitim Teorik Bir Çözümleme. *Eğitim ve Öğretim Araştırmaları Dergisi (Jret)*, c. 3, sy. 3, s. 67-75.
- Öngör, S. (1963). Siyasi Coğrafya ve Jeopolitik. *Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, c.18, sy.1, s.301-316.
- Özdem, A. G. (2016). Büyük Devletlerin Değişmeyen Mücadele Alanı: Ortadoğu. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Dergisi*, c.10, sy.2, s.1-40.
- Özdemir, M., & Seçkin, S. (2017). Kırşehir İli Oniks Taşı İşletmeciliği Üzerine Bir Araştırma. *İdil Dergisi*, c.17, sy. 30, s.689-714.
- Özey, R. (1996a). Osmanlı Döneminden Bugüne Orta Öğretimde Coğrafya Eğitimi ve Öğretimi. 2. *Ulusal Eğitim Sempozyumu*. İstanbul: Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi.
- Özey, R. (1996b). *İslam Dünyası*. İstanbul: Erkam Yayınları.
- Özey, R. (2009). *Dünya Denkleminde Ortadoğu Coğrafyası*. İstanbul: Aktif Yayınları.
- Özey, R. (2017). *Ortadoğu'nun Jeopolitiği*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.
- Özkoç, Ö. (2013). *İmparatorluk İktidarının Sınırında Osmanlı Mısırı: Mehmet Ali Paşa Döneminden Hidivliğe*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi SBE. Ankara.
- Özşahin, E., & Kaymaz, Ç. K. (2013). Türkiye'nin Termal Su Kaynaklarının Coğrafi Açından Değerlendirilmesi. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi SBE Dergisi*, sy.50, s. 25-38.

- Öztürk, C. (2000). "İdâdî". *İslam Ansiklopedisi*, c. 21, s. 464-466. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Öztürk, M. (2010). Arap Ülkelerinde Osmanlı İdaresi. *History Studies Dergisi, Ortadoğu Özel Sayısı*, s. 325-351.
- Özyalvaç, A. N. (2011). Bir Müfettiş Raporunda Erken 20.Yüzyıl İstanbul Sur içi Sıbyan Mektepleri. *Türkiyat Mecmuası*, c. 21, s.341-373.
- Polat, M., & Arabacı, İ. B. (2015). Emrullah Efendi ve Satı Bey'den Günümüze Eğitimde Yenileşme Sorunsalı. *Pamukkale Üniversitesi SBE, Dergisi*, sy. 21, s. 35-43.
- Polat, Ü. (2010). İngiliz İstihbaratına Göre Birinci Dünya Harbi Başlarında Ortadoğu'daki Osmanlı Ajanları. *History Studies, Ortadoğu Özel Sayısı*, s. 393-410.
- Sağdıç, M., & Özkan, S. H. (2018). Erken Cumhuriyet Dönemi Coğrafya Ders Kitaplarında Türkiye'nin Komşuları. *İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, c. 19, sy. 3, s. 159-174.
- Said, E. W. (2014). *Şarkiyatçılık "Batı'nın Şark Anlayışları"*. Çeviren: Berna Ülner, İstanbul: Metis Yayınları.
- Sakin, S., & Deveci, C. (2011). Ortadoğu Kavramı ve Sınırları Üzerine Bir Değerlendirme. *History Studies, ABD ve Büyük Ortadoğu İlişkileri Özel Sayısı*, s. 281-293.
- Samani, H. (2017). Tanzimat Döneminde Kıbrıs Ticareti. *Tarih Kültür ve Sanat Araştırmaları Dergisi*, sy. 6(4), s.790-814.
- Sarı, N. (2004). "Mekteb-i Tıbbiye". *İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 2-5. İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı.
- Satı Bey, M. (1911). Coğrafya Nasıl Tedris Olunmalıdır. *Tedrîsât-ı İbtidâîyye Mecmuası*, sy.12, s. 423-438.

- Satı Bey, M. (1918). Meşrutiyetten Sonra Maarif Tarihi. *Muallim Dergisi*, c. 2, sy. 19, s. 654-665.
- Sedat, K., & Dural, B. (edt.) 2016). *Türkiye'nin Buğday Atlası*. Türkiye Doğal Hayatı Koruma Vakfı (WWF), İstanbul.
- Serter, N. (1991). *Beşeri Coğrafya*. Ankara: Anadolu Üniversitesi Yayınları.
- Sezen, T. (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Ankara: Devlet Arşivleri Başkanlığı Yayınları.
- Sırım, V. (2017). Sultan II. Abdülhamit'in Petrol Politikası. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi*, c.6, sy.12, s. 125-132.
- Somel, S. A. (2015). Tanzimat Döneminde Eğitim Reformunun Dönüm Noktası: 1869 Tarihli Maârif-i Umûmiye Nizâm-nâmesi, Esbâb-ı Mûcibe Lâyihası ve İdeolojik Temelleri. İBB, Kültür AŞ Yayınları, Kültür-Medeniyet Serisi, s. 137-167.
- Soykan, F., & Mutluer, M. (1995). Türkiye'de Madencilik ve Maden Yataklarının Coğrafi Dağılışı. *Ege Coğrafya Dergisi*, sy.8, s. 37-56.
- Süleyman, M. (1913). *Mufassal Yeni Coğrafya-yı Umumi*. İstanbul: Matbaa-yı Hukukiye.
- Şahin, C. (edt.) 2010). *Genel Beşeri ve Ekonomik Coğrafya*. İstanbul: Gündüz Eğitim Yayıncılık.
- Şahin, M., & Tokdemir, M. A. (2011). II. Meşrutiyet Döneminde Eğitimde Yaşanan Gelişmeler. *Türk Eğitim Bilimleri Dergisi*, c.9, sy.4, s.851-876.
- Şenkul, Ç., & Kaya, S. (2017). Türkiye Endemik Bitkilerinin Coğrafi Dağılışı. *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 69, s.109-120.
- Şensoy, S., Demircan, M., Ulupınar, Y., & Balta, İ. (2008). *Türkiye İklimi*. Devlet Meteoroloji işleri Genel Müdürlüğü.
- Şensoy, S., Demircan, M., Ulupınar, Y., & Balta, İ. (2019). https://www.mgm.gov.tr/FILES/genel/makale/13_turkiye_iklimi.pdf. 12.02.2019 tarihinde www.mgm.gov.tr adresinden alındı

- Şeref, A. (1911). *Coğrafya Dersleri*. İstanbul: Şirket-i Mürettibiye Matbaası.
- Tahir Bey, B. M. (1975). *Osmanlı Müellifleri*. Sadeleştiren: A. Fikri Yavuz, İsmail Özen. İstanbul, Meral Yayınları.
- Tanin Gazetesi. (1910). "Lise Teşkilatı", 28.11.1910 tarihli baskı.
- Taşlıgil, N. (2004). İstanbul Boğazı'nın Ulaşım Coğrafyası Açısından Önemi. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 10, s. 1-18.
- Taşlıgil, N., & Şahin, G. (2011). Ortadoğu Kavramı ve Türkiye'de Ortadoğu Coğrafyası ile ilgili Literatür Çalışması. *Akademik Ortadoğu Araştırmaları Dergisi*, c. 6, s.141-158.
- Tevfik, A. (1911). *Yeni Coğrafya*. İstanbul: Cihan Matbaası.
- Tevfik, A. (1913). *Mufassal Memalik-i Osmaniye Coğrafyası*. İstanbul: Artin Asadoryan ve Mahdumları Matbaası.
- Torun, S. F. (2018). Tanzimat Sonrası Osmanlı Taşra İdaresi Üzerine Bir Bibliyografya Denemesi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, sy.34, s. 421-451.
- TTK. (2015). *Osmanlı Devletinde Ermeni Nüfusu*. Türk Tarih Kurumu Başkanlığı Yayınları: Ankara.
- Tunç, L. (2010). *II. Abdülhamid'in Ortadoğu Politikası*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi SBE. Sivas.
- Tunçdilek, N. (1958). Ortadoğu Memleketlerinin Coğrafi Problemlerine Kısa Bir Bakış. *Türk Coğrafya Dergisi*, sy. 18/19, s. 136-152.
- Tunçdilek, N. (1962). *Güneybatı Asya*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.
- Turan, F. (2018). Eski Türkçe'den Orta Türkçe'ye Askeri Rütbe ve Ünvanlar. *İstanbul Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, c.58, sy.1, s.155-173.

- Türk, İ. C. (2009). II. Meşrutiyet Dönemi Eğitimcisi Satı Bey ve Coğrafya Öğretimi. *Atatürk Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, sy.40, s.423-438.
- Türkay, C. (1999). *Osmanlı Türklerinde Coğrafya*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- Türker, H. K. (2008). *II. Meşrutiyet Devri Eğitim Hareketleri ve Günümüze Yansımaları*. Yayınlanmamış Yüksek lisan Tezi, Selçuk Üniversitesi SBE. Konya.
- Uyanık, E. (2000). *II. Meşrutiyet Döneminde İttihat ve Terakkinin Eğitim Politikası ve İzmir*. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi EBE. İzmir.
- Üçışık, S., & Demirci, A. (2002). 21. Yüzyılda Çağdaş Coğrafya Bilimi ve Temel Unsurları. *Marmara Coğrafya Dergisi*, sy. 5, s. 117-133. 19.05.2018 tarihinde cografyabilim.wordpress.com adresinden alındı
- Ünişen, A. (2013). *II. Meşrutiyet Döneminde İstanbul'da Yayımlanan Başlıca Mecmualardaki Eğitim Bilimleri İle İlgili Makalelerin Değerlendirilmesi*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Gaziantep Üniversitesi EBE. Gaziantep.
- Ünlü, M. (2014). *Coğrafya Öğretimi*. Ankara: Pegem Akedemi Yayınları.
- Ünlü, M., & Eldurmaz, T. (2018). Orta Doğulu Lisans Öğrencilerinin Gözünde Bölgesel Liderliğin Geleceği ve Türkiye'nin Durumu. *International Journal of Geography and Geography Education (IGGE)*, sy. 38, s. 68-90.
- Üstel, F. (2004). *Makbul Vatandaşın Peşinde, II. Meşrutiyet'ten Bugüne Vatandaşlık Eğitimi*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Yalçın, G., Demircan, M., Ulupınar, M., & Bulut, E. (2005). *Klimatoloji-1*. Ankara: Çevre ve Orman Bakanlığı, DMİ Genel Müdürlüğü Yayınları.
- Yazıcı, H., & Koca, N. ((edt.) 2017). *Genel Coğrafya*. Ankara: Pegem Akademi Yayınları.

- Yeşiltepe, D. S. (2010). *Osmanlı Döneminde Coğrafyanın Müfredatta Yer Alması ve Hazırlanan İlk Ders Kitapları*. Yayınlanmamış Yüksek Lisan Tezi, İstanbul Üniversitesi, SBE. İstanbul.
- Yiğit, A., & Tunçel, H. (2017). *100. Yılında Türkiye’de Coğrafyacılar: Türkiye Coğrafyacı Biyografileri (1915-2015)*. Ankara: Türk Coğrafya Kurumu Yayınları.
- Yiğit, G. K. (2011). Türkiye’de Sağlık Coğrafyası Çalışmaları Üzerine Bir Değerlendirme. *e-Journal of New World Sciences Academy*, sy. 6, s.30-41.
- Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2016). *Nitel Araştırma Yöntemleri*. Ankara: Seçkin Yayınevi.
- Yıldırım, N. (2017). Asi Nehrinin Adı Üzerine Bir İnceleme. *Archivum Anatolicum Anadolu Arşivleri (ArAn)*, c.11, sy.12, s.77-88.
- Yücel, H. A. (1994). *Türkiye’de Ortaöğretim*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Zengin, Z. S. (2008). Tanzimat ve Sonrası Dönemde Osmanlı Toplumunda Gayrimüslimler ve Din Eğitimi. *Değerler Eğitimi Dergisi*, c.6, s.139-170.
- Zengin, Z. S. (2016). Osmanlı’larda II. Meşrutiyet Döneminde Yeni Açılan Medreseler ve Din Görevlisi Yetiştirme Çalışmaları. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, sy.36, s. 33-61.

Ek 2: Mufasssal Memâlik-i Osmaniye Coğrafyası Kitabının Fihrist Sayfası

فهرست کتاب		صفحه
حدود عمومیہ	»	۴
دکزلر	»	۵
ممالک عثمانیہ تک سواحلی	»	۱۱
طاغ و نہر و کوللری	»	۳۵
ممالک عثمانیہ دہ بولنان جزائر	»	۱۰۶
اورمانلر	»	۱۰۸
حیوانات	»	۱۱۲
معادن	»	۱۱۸
محصولات طبیعیہ و زرعیہ	»	۱۲۱
شوسہ یوللری و طرق جدیدیہ	»	۱۳۷
صورت ادارہ	»	۱۷۲
اوروپای عثمانی و ولایات	»	۱۷۵
آسیای عثمانی [اناطولی و عربستان]	»	۲۷۷
آفریقای عثمانی [مصر ، طرابلس ، تونس]	»	۵۶۸

Ek 3: Sultaniler İçin Hazırlanan Ders Programı Kitapçığının Kapak Sayfası

